С. М. КИРОВ АДЫНА АЗӘРБАЙЧАН ДӘВЛӘТ УНИВЕРСИТЕТИ

Тәртиб едәнләр: Меһдизаде М.
Хәлилов С.
Мустафаева Д.

ПЕДАГОГИКА

(әл язысы һүгугунда)

I ҺИССӘ

Доцент С. ХӘЛИЛОВУН ве доц. Ә. Сеидовун редакторлугу алтында

Азәрбайчан ССР ХМК нәшри
Баки — 1942

ПЕДАГОГИКА КИТАБЫНА ДҮЗӘЛИШ

Сәһ.	Ери	Кетмишдир	Охунмалыдыр
20	аш. 10	фәрман	формал
21	аш. 2	Фенин	Ренин
34	аш. 14	вә һәлдән	чәһәтдән
99	юх. 13	Повел	Павел

С. М. КИРОВ адына АЗӘРБАЙЧАН ДӨВЛӘТ УНИВЕРСИТЕТИ

Тәртиб едәнләр: Меһтизадә М.
Хәлилов С.
Мустафаева Д.

ПЕДАГОГИКА

АЛИ ПЕДАГОЖИ МӘКТӘБЛӘР ҮЧҮН
(әл язысы һүгугунда)

I ҺИССӘ

Доцент С. ХӘЛИЛОВУН вә доц. Ә. СЕИДОВУН редакторлугу алтында

Азәрбайчан ССР ХМК нәшри
Бакы — 1941

БИР НЕЧӘ СӨЗ

Али мәктәбләр үчүн Азрбайчан дилиндә педагогика предмети үзрә систематик тәртиб эдилмиш дәрс китабынын вә әләчә дә башга материалын олмадығыны нәзәрә алараг, бу китабын нәшрини лазым билдик.

Китаб әсас э'тибарилә авторларын али мәктәбләрдә охудуглары лекцияларынын бир гәдәр кенишләндирилмиш конспектләриндән ибарәтдир.

Авторлар өз гаршысында али мәктәбләрин педагогика программасы үзрә систематик материал вермәк мәгсәдини гойдугларындан, бу китабда рус дилиндә чыхмыш педагогика дәрс китаблары (Груздевин вә Каировун) вә периодик әдәбийятда чыхмыш бир чох мәгаләләри истифадә этмишләр.

Китаб өзүнүн биринчи системасында, али мәктәбләрин 1940-чы ил ноябр айына гәдәр ишләдилән программасына уйғун олараг язылмышдыр. Ени программа илә көһнәси арасында принципиал дәйишикликләр олмадығындан китабын бурахылмасы заманы китаба анчаг бә'зи дәйишикликләр этмәк мүмкүн олду.

Студентләр али мәктәбләрин педагогика программасы үзрә бүтүн тәләбәләрә, программа системасында олмаса да, бу китабда лазыми чаваблар тапа биләрләр.

Китабын һәчми бөйүк олдуғундан ону ики һиссәдә вермәк даһа мәсләһәт олду.

Нәшр эдилән бу биринчи һиссәйә 19 фәсилдән ибарәт 5 тема (педагогиканын үмуми әсаслары, ССРИ-дә халг маарифи вә мәктәб саһәсиндә дөвләт сиясәти, ушагларын мәктәбә гәдәр тәрбийәси, мәктәб яшлы ушагларын тәрбийәси, тәһсил вә тә'лим теориясы) дахил эдилмишдир.

Китабын 1, 5, 9, 13, 14, 15, 16-чы фәсилләрини С. ХӘЛИЛОВ, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 12, 17, 18, 19-чу фәсилләрини М. МЕҺДИЗАДӘ, 10, 11-чи фәсилләрини исә Д. МУСТАФАЕВА язмышдыр.

I ҺИССӘ

ПЕДАГОГИКАНЫН ҮМУМИ ӘСАСЛАРЫ

I ФӘСЛ

ПЕДАГОГИКАНЫН ПРЕДМЕТИ

Педагогика бир элмдир. Һәр бир элмин мүстәгилл өйрәнмә об'екти, онун методу вә тарихи олмалыдыр. Педагогикада бу хүсусиййәтләрин һамысы вардыр.

Марксын тә'лиминә көрә элм вә бүтүн билекләр ичтимаи идеолоҝиянын нөвләриндән бирисидир. Ичтимаи идеолоҝия, эләчә дә бүтүн элм вә биликләр инсан тарихинин сонрадан төрәнмә факторларыдыр.

Бу идеолоҝия, шүурун бир формасы олараг, инсанларын мадди истеһсалаты вә мадди үнсиййәтиндән (бирлийиндән) доғур.

«Өз мадди истеһсалатыны вә өз мадди үнсиййәтини инкишаф етдирән инсанлар һаман һәятла бирликдә һәм дә өз тәфәккүрләрини вә тәфәккүрләринин мәһсулуну дәйишдирирләр»*

Инсан шүуру мәһсулунун, йә'ни элм вә биликләрин истеһсалат мүнасибәтиндән ярандығына әсасән дә Маркс элмләри истеһсалатын хүсуси бир формасы кими көстәрир. Марксизм, элмләрин мадди истеһсалат вә үнсиййәтдән доғдуғуну көстәрмәклә кифайәтләнмир. Маркс вә Энгелс һәмин бу мадди истеһсалат вә мадди үнсиййәтдән доғмуш элмләрин гайыдараг мадди истеһсалата вә мадди үнсиййәтә тә'сир этдикләрини гейд этмишләр.

Энгелс 27 октябр 1890-чы илдә К. Шмидтә язмыш олдуғу мәктубунда көстәрирди ки:

«...бизим идеоложи көрүш адландырдығымыз шей өз нөвбәсиндә экономик әсаса әкс тә'сир көстәрир вә мүәййән чәрчивәдә ону дәйишдирә биләр»**

* Маркс вә Энгелс—Немец идеолоҝиясы (русча), 1935-чи ил чапы, сәһ. 17.

** Маркс вә Энгелс—Сечилмиш әсәрләри. Ики чилдлик. I ч. сәһ. 293.

Элм вә биликләрин экономикадан доғдугларыны, сонра гайыдараг һәмин экономикая әкс тә'сир этдийини Энгелс Г. Штаркенбурга язмыш олдуғу 25 январ 1894-чү ил тарихли мәктубунда белә изаһ эдир:

«Тәәссүф ки, Германияда элмләр тарихини белә язмаға өйрәнмишләр ки, элә бил элмләр көйдән дүшмүшдүр.

Биз һесаб эдирик ки, сон һесабда экономик шәраит тарихи инкишафы шәртләндирир...

Сияси, һүгуги, фәлсәфи, әдәби, бәдии вә саир инкишаф экономик инкишафа әсасланыр.

Лакин бүтүн онлар һамысы бир-биринә вә экономик әсаса тә'сир көстәрирләр».*

Марксизм мадди истеһсалата вә үнсиййәтә сөйкәнән инсан шүурунун мәһсулу олан элм вә биликләрин чәмиййәт вә тәбиәт үзәринә дәйишдиричи тә'сирини шүурун характерик нишаны кими көстәрир.

«Инсан тәфәккүрүнүн ән мүһүмм вә ән биринчи әсасы элә тәбиәтин инсан тәрәфиндән дәйишдирилмәсидир».**

Беләликлә элм практикадан доғараг ёнә һәмин практикая гайыдыр, ону зәнкинләшдирир вә практика исә өз нөвбәсиндә элмин ирәли атдығы нәтичәләри йохлайыр.

«Инсан өз практикасы илә идея, анлайыш, билик вә элмләринин об'ектив дүзкүнлүйүнү исбат эдир».***

Педагогика да белә бир элм олараг инсанларын тәрбийә практикасындан доғмуш вә бөйүмәкдә олан нәсилләрин тәрбийәсиндән бәһс эдән элм һалына дүшмүшдүр.

Педагогика тәрбийәнин һәм билавасатә олан тәчрүбәсини, һәм дә әдәбиййатда вә башга мәнбәләрдә әкс эдилмиш тәчрүбәләрини өйрәнир, мүәййән чәмиййәт үзвү олан инсанын тәрбийәси ганунларыны, тәрбийәнин вәзифә, мүндәрәчә вә васитәләрини мүәййәнләшдирир, тәрбийәнин шәраит вә ганунларыны, онун (йә'ни тәрбийәнин) башга һадисәләрлә олан зәрури әлагәләрини айдынлашдырыр, тәрбийәчи илә тәрбийә эдиләнин арасындакы гаршылыглы мүнасибәти вә с. көстәрир.

Педагогика термини өзү гәдим Грецияда ортая чыхмышдыр.

Гәдим Грецияда варлы балалары, хүсуси айрылмыш гулларын мүшайиәтилә мәктәбә кедәрләрди ки, бу гуллар ушағы мәктәбә өтүрүб вә мәктәбдән эвә кәтирдикләриндән бун-

* Маркс вә Энгелс—Сечилмиш әсәрләри. Ики чилдлик. I ч. сәһ. 295—296.

** Маркс вә Энгелс—Әсәрләри, XIV чилд, сәһ. 406.

*** Ленин—Фәлсәфә дәфтәри, сәһ. 183.

лара педагог (йә'ни ушаг өтүрән) дейәрләрди. Грецияда ушагларла педагоглар арасындаки мүнасибәтә аид мүәййән ганун гайдалар варды ки, элә педагогика бу ганун гайдаларын мәчмуи демәк иди.

Бу термин бизим ерамыздан дөрд әср әввәл тәсадүф этмәк олар. Лакин тәрбийә, ичтимаи бир функция олараг даһа гәдимдир. Педагогика узун мүддәт мүстәгилл бир элм ола билмәмишди. Лакин XIX әсрдә элми биликләрин диференциасия процесси күчләндийи замандан башлаяраг, педагогика да мүстәгилл бир элм олараг яшамаға башлайыр.

Педагогиканын мүстәгилл бир элм олуб олмамасындан асылы олмаяраг о, (йә'ни педагогика) һәмишә етишән нәсилләрин тәрбийәси илә мәшғул олмушдур. Буна көрә дә педагогиканын предмети—ичтимаи һәятын мүәййән функциясы олан тәрбийәдир.

Тәрбийә ичтимаи һәятын бир категориясыдыр. Инсан чәмиййәтиндә ушагларын тәрбийәси ичтимаи мүнасибәтдир вә яхуд да Марксын тә'биринчә дейәси олсаг, практики-социал мүнасибәтләрин сферасыдыр ки, бу һейванларда мүмкүн дейил вә анчаг инсанлара аиддир.

«Һейванлар үчүн онун башгаларына мүнасибәти бир мүнасибәт олараг яшамыр»*

Тәрбийә һәмишә, я бүтүнлүкдә чәмиййәтин иши вә яхуд да онун айры-айры синифләринин иши олмушдур.

Тәрбийә өз мәзмун вә формалары э'тибарилә һәмишә чәмиййәтин тәләбләрини вә културасыны әкс этдирмишдир.

Белә ки, ибтидаи чәмиййәт гәбиләләри белә, етишән нәслин тәрбийәсини, бүтүн гәбиләнин иши кими баша дүшүр, һәята кечирир вә өз тәчрүбәләрини етишән нәслә вермәк үчүн мүхтәлиф васитәләр тәшкил эдирләрди.

Һәтта аилә тәрбийәси белә тәкчә ата-аналарын иши олмаяраг о, (йә'ни тәрбийә) ичтимаи тәрбийәнин вә ичтимаи инкишафын органик һиссәси олмушдур. Аиләнин тәрбийәси, я чәмиййәтин бүтүнлүкдә вә яхуд да онун айры-айры синифләринин апардығы тәрбийәнин бәнзәри олмушдур, чүнки аилә өзү бу ичтимаи гурулушун мәһсулудур.

Беләликлә тәрбийә инсана, онун бүтүн инкишаф мәрһәләләринә аид олан ичтимаи бир функциядыр.

Ленин халгчылары вә хүсусилә Михайловскини тәнгид эдәрәк тәрбийә категориясы үзәриндә даяныр, ону үмуми вә даими бир категория кими характеризә эдир.

Тәрбийә ибтидаи коммунизм чәмиййәтиндә олмуш, көләлик чәмиййәтиндә, феодализм, капитализм чәмиййәтиндә ол-

* Маркс вә Энгелс—Әсәрләри, чилд IV, сәһ. 21.

муш, социализм чәмиййәтиндә вар вә коммунизм чәмиййәтиндә дә олачаг. Бу мүнасибәтлә дә йолдаш Ленин тәрбийәни даими вә үмуми бир категория кими көтүрүр. Лакин тәрбийә һәм дә тарихи, синфи бир категориядыр. Чүнки һәр бир чәмиййәтдә тәрбийә өз мәзмун вә формасыны дәйишдирмишдир.

Тәрбийә бир үстгурум олараг ичтимаи гурулушун вә чәмиййәтин экономикасынын дәйишилмәсиндән асылы олараг һәмишә дәйишилмишдир.

Беләликлә тәрбийә һәм дә тарихи бир категория кими ону мүәййән эдән ичтимаи инкишафын шәраитиндән асылы олараг өз вәзифә, мәзмун вә формаларыны да дәйишмишдир.

Һәр формациянын өзүнә аид тәрбийә-тә'лим системасы олмагдан башга, синфи чәмиййәтдә һаким вә мәһкумлар үчүн фәргли олан ики системанын олмасыны көстәрмәк лазымдыр.

Синфи чәмиййәтдә һаким синиф, өзү үчүн, ағалығына хидмәт эдә биләчәк тәрбийә системасы ярадыр. Чүнки чәмиййәтин һаким синфи мадди саһәдә ағалыг этдийиндән, даһа доғрусу истаһсал гүввәләринә саһиб олдуғундан бүтүн мә'нәви саһәдә вә эләчә дә тә'лим тәрбийә саһәсиндә дә ағалыг эдә билир.

Мәһкум синифләр бу мадди истеһсал васитиндән мәһрум олдуғундан мә'нәви саһәдән дә мәһрумдур: «һаким фикирләр һаким мадди мүнасибәтләрин идеал ифадәсиндән башга бир шей дейилдир».*

Маркса көрә һаким синиф нәинки бүтүн элм вә биликләри өз мәгсәдинә табе эдир, һаким синиф биликләри истеһсал вә тәгсим дә эдир.

Һаким синфин үзвләри «һәм дә фикирләшәнләр кими, фикирләри истеһсал эдәнләр кими ағалыг эдир, өз вахтынын фикирләр истеһсалыны вә фикирләр тәгсимини низама салырлар»**

Бурадан тамамилә айдындыр ки, педагогика да бир элм кими синфи олмуш вә һәр бир чәмиййәтдә һаким синифләр тәрәфиндән истифадә эдилмишдир.

Етишән нәсилләрин тәрбийәси чәмиййәт инкишафынын зәрури шәртләриндән бирисидир. Маркса көрә инсанын ичтимаи фәалиййәтинин үч чәһәти вардыр ки, бунлар һәр һансы инсан яшайышынын вә онун тарихинин биринчи вә әсас шәртләридирләр.

* Маркс вә Энгелс—Әсәрләри, XIV чилд, сәһ. 37.
** Маркс вә Энгелс. Немец идеологиясы, сәһ. 37.

Бунлардан биринчиси будур ки, инсанын јашамаг имканы олмалыдыр, даһа доғрусу инсан әмәк васитәсилә өзүнүн емәк, палтар вә мәнзилә олан еһтијачыны тә'мин едәрәк, өз шәхси һәјатыны истеһсал етмәлидир.

Икинчи—инсанын бу зәрури еһтијачларынын еринә етирилмәси инсанда јени тәләбләр доғурур.

Үчүнчү—доғма васитәсилә јени инсанларын истеһсал едилмәсидир.

«Һәр күн өз шәхси һәјатыны јенидән истеһсал едән инсанлар, башга инсанлар истеһсал етмәјә, чохалмаға башлајырлар: бу, киши илә гадын, ата аналарла ушаглар арасында олан әлагә—аиләдир».*

Инсанын ичтимаи фәалијјәтинин бу үч чәһәти даима бирликдә олараг, инсан тарихинин ән башланғычындан вар вә бу күн белә өз күчүнү сахлајыр. Ушаг ичтимаи һәјат үчүн истеһсал едилир вә буна көрә дә ушағын тәрбијәси һәмин ичтимаи һәјатын зәрури функцијасыдыр, вә ушаг белә бир тәрбијәјә тамамилә мөһтачдыр. Чүнки ушаглығын инсанларда даһа узун мүддәт давам етмәси вә онун (јә'ни ушағын) илк һәјат мүбаризәсиндә даһа ачиз олмасы онун үзәриндә гајғынын да даһа тез башланмасыны вә даһа кеч гуртармасыны тәләб едир. Бундан әлавә, инсан чәмијјәтиндә јашаја билмәк үчүн ушаг лазыми кејфијјәтләрә, тәчрүбә вә биликләрә саһиб олмалыдыр ки, бунлары да о фитри олараг дејил анчаг үјғун тәрбијәнин нәтичәсиндә ала биләр.

Һејванлар јашамаг үчүн лазым олан кејфијјәтләрин бир чохуну инстинкт олараг алырлар. Бир чохлары вә хүсусилә педологлар инсан тәрбијәси вә инкишафы илә һејванларын бөјүмәси арасындакы кејфијјәт фәргини баша дүшмәк истәмирләр.

Онлар ушағын тәрбијәси һаггында олан елми (јә'ни педагогиканы) битки вә һејванлар һаггында олан елмләрлә бир сыраја гојур, һәтта онлары ад е'тибарилә дә бәнзәтмәјә чалышырды (биткидарлыг, һејвандарлыг вә инсандарлыг).

Һәлә бу аздыр, педологлара көрә битки вә һејванлар һаггында олан елмләр даһа этрафлы ишләндикләриндән, инсан һаггында олан елм өз принцип вә ганунларыны онлардан (јә'ни биткичиликдән вә һејвандарлыгдан) әхз етмәлидир.

Инсанла һејван вә еләчә дә битки арасындакы кејфијјәт фәргини көрмәмәк вә онлары бир сыраја гојмаг, һејван вә биткиләрин инкишаф ганунларыны инсан чәмијјәтинә тәтбиг етмәк тәшәббүсләри марксизмә тамамилә зиддирләр.

* Маркс вә Енгелс—Әсәрләри, чилд IV, сәһ. 19.

Енгелс көстәрир ки, һејванлар јашамаг үчүн ән јахшы тәсадүфдә, тәбиәтин топламыш олдуғу јашајыш васитиндән истифадә едир. Инсан исә өзүнүн јашајыш васитләрини өзү истеһсал едир, вә о елә васитәләр истеһсал едир ки, онлары тәбиәт һеч вахт инсансыз һазырлаја билмәзди.

Инсанын истеһсал етмәјә мүгтәдир олмасы вә һејванын бу бачарыгдан тамамилә мәһрум олмасы әсасына көрә дә, Енгелс көстәрир ки, һејван чәмијјәтинин ганунларыны һеч чүр инсан чәмијјәтинә тәтбиг етмәк олмаз. Педологлар исә әксинә һејванларын, һәтта биткиләрин белә бөјүмә ганунларыны ичтимаи мүнасибәтләрин мәчмуи олан инсанын ичтимаи бөјүмәсинә тәтбиг етмәк истәјирди.

Беләликлә инсан инкишаф етмәк вә инсан чәмијјәтиндә јашаја билмәк үчүн тәрбијәјә вә тәрбијәчијә (ата-ана вә јахуд да мүәллимләрә) мөһтачдыр. Бу тәрбијә процессиндә јашлылар өз тәчрүбәләрини етишмәкдә олан нәсилләрә верирләр.

Чәмијјәтдәки әмәк нә гәдәр мүрәккәб олса етишән нәслин она һазырлығы да о гәдәр мүрәккәб олур вә узун давам едир, демәк буна үјғун олараг вериләчәк тәһсилин дәрәчәси дә о гәдәр јүксәк олачагдыр. Етишән нәсл өзүндән әввәлкиләрин тәчрүбәләрини мәнимсәдији вә истифадә етдији заман ону дәјишдирир, онлары даһа јүксәкләрә галдырыр. Беләликлә бу мәнимсәмә процесси актив бир процессдир. Өзүндән әввәлки нәсилләрин тәчрүбәләрини өјрәнмәк үчүн һәр шејдән әвәл инсан чәмијјәтинин топламыш олдуғу биликләр сәрвәтинә саһиб олмаг лазымдыр. Онун үчүн дә биликләрә саһиб олмаг, органик бир һиссә кими, тәрбијә процессинә дахил олмалыдыр. Дедикләримизи екунлашдырараг тәрбијәјә белә бир тә'риф вермәк олар.

Тәрбијә, мәгсәдә үјғун елә ичтимаи бир фәалијјәтдир ки, мәзмуну, етишән нәсилләрин инкишафына гуллуг етмәк, мүәјјән система вә формаларда топланмыш, етишән нәслин кәләчәк инкишафы вә еләчә дә онда ичтимаи давраныш јаратмаг үчүн зәрури олан тәчрүбәнин онлара верилмәси вә онлар тәрәфиндән мәнимсәнилмәсидир.

Бу тә'риф тәрбијәни ичтимаи бир функција кими көтүрәрәк онун (јә'ни тәрбијәнин) мәзмунуну инсан чәмијјәтинин топламыш олдуғу биликләрин етишән нәслә верилмәси, бу биликләрин етишән нәсл тәрәфиндән мәнимсәнилмәси, әхлаги сифәтләрин ашыланмасы вә нәһајәт етишән нәслин ичтимаи һәјат үчүн һазырланмасы кими изаһ едир. Шүбһәсиз ки, белә бир фәалијјәт һејванларда ола билмәз вә бу анчаг инсанлара аид бир шејдир.

Тәрбијә сөзү өзү, онун мүрәккәб характерини көстәрир. Бураја бир тәрәфдән ушағын физики инкишафы, дикәр тәрәфдән исә ушагдан мүәјјән бир чәмијјәтин үзвүнү етишдирмәк мәгсәдилә она тә'сир көстәрмәк дахилдир.

Тәрбијә, өзүнүн кенишлији илә садәчә етишдирмәкдән бунунла ајрылыр ки, бураја ушағын јалныз физики сағламлыг вә емәји үзәриндәки гајғы дејил, һәм дә ушағын бүтүн физики, интеллектуал вә психи функцијаларынын инкишаф етдирилмәси процесси дахил олур.

Тәрбијә ушаг вә енијетмәнин үзәриндәки бүтүн гајғыларын мәчмууну әһатә едир.

Беләликлә тәрбијә ичтимаи бир функција олараг бу ашағыдаки мәсәләләри әһатә едир.

1. Ушағын сағламлығы, физики инкишафы үзәриндәки гајғы, ушағын зәрури тәләбләринин тә'мин едилмәси, ушаг вә енијетмәләрин үзәриндә нәзарәт, онларын давранышлары вә өз вәзифәләрини еринә етирмәләрини контрол етмәк.

2. Онлары биликләр, бачарыг вә вәрдишләрлә силаһландырмаг. Бу, әсас е'тибарилә тәһсилдир ки, бу процессдә онларын интеллектуал габилијјәтләри вә мејлләри инкишаф етдирилир.

Биликләрин әлдә едилмәси вә бачарыгларын јарадылмасы тәрбијә вә ја тәһсилин ваһиди процессинин зәрури, гаршылыглы әлагәли чәһәтләри вә ја моментләридирләр.

Биликләрин мәнимсәнилмәси, һафизәнин биликлә, елмләрин әсасы илә зәнкинләшдирилмәси, ушағын ејни заманда бүтүн психикасыны вә бунун ајры-ајры функцијаларыны (һафизә, диггәт, хәјал вә с.) да мүәјјән истигамәтдә инкишаф етдирир.

3. Ушагларын һиссијатынын, емоцијаларынын вә интересләринин дүзкүн истигамәти, еләчә дә онларда ирадә вә характерин мүсбәт нишанларыны јаратмаг гајғысы ки, бу әсас е'тибарилә морал (әхлаг) тәрбијәсидир.

Морал вә ја әхлаг тәрбијәси фәрдин башга шәхсләрә (вә јахуд онларын группаларына) бу вә ја башга биликләр, нормалар, гајдалар үзәриндә әсасланмыш, мүнасибәтини мүәјјәнләшдирир.

Әхлаги тәрбијә характер вә ирадәнин мүәјјән хассәләрини инкишаф етдирир. Беләликлә тәрбијә ушаг үзәринә көстәрилән тә'сирин мүхтәлиф тәрәфләрини (зеһни, ирадәни, һиссијаты, физики структураны) әһатә едир.

Тәрбијә өз мәгсәдләринә инандырма, мәчбур етмә, рәғбәтләндирмә, алышдырма вә гадаған етмә јолларилә етишир.

Тәрбијә ушағын мөвчуд мејл вә һәрәкәтләрини садәчә

низама салмагла кифајәтләнмәјәрәк, ушагда олмајан ени мејл вә кејфијјәтләр јарадыр вә инсанын инкишаф дөврүндә онун бүтүн физики, әгли, естетик, әхлаг чәһәтләрини әһатә едир.

Бу хассәләр бир-бирилә сыхы бағлыдырлар. Белә ки, физики инкишаф вә еләчә дә әгли, естетик вә әхлаги инкишаф ајрылыгда апарыла билмәз, физики инкишаф процессинин әгли, әхлаги вә естетик инкишафа, әгли инкишаф процессинин әхлаги вә естетик инкишафа, естетик инкишафын исә әгли, әхлаги вә с. чәһәтләрә бу ја башга дәрәчәдә тә'сири вардыр.

Тәрбијә умуми бир мәфһум олараг тәһсил вә тә'лим кими педагожи анлајышлары да әһатә едир.

Лакин тәрбијә мәфһуму тәһсил вә тә'лим мәфһумларыны һәр заман әһатә етмир.

Белә ки, ушағын тәрбијәси анадан доғулдуғу күндән башладығы һалда тәһсил вә тә'лим чох сонралара аиддир.

Һәр бир инсан һәр һансы чәмијјәтдә олурса олсун мүәјјән тәрбијәјә маликдир. Белә тәрбијә алмыш шәхс тәһсилдән тамамилә мәһрум ола биләр.

Тәһсил нәдир?

Тәһсил, тәрбијәнин елә бир чәһәтидир ки, о бәшәријјәтин тәчрүбәсини умумиләшдирән вә инсаны она мүасир олан култураја гошан бу вә ја дикәр биликләр (вә бачарыглар) мәчмууну мәнимсәмәкдән ибарәтдир.

Тәһсилли олмаг үчүн мүасир билик вә елмләрин бу вә ја башга мәчмууну мәнимсәмәк зәруридир. Һәтта елементар савад белә тәһсилли олмаг үчүн кифајәт дејил.

Тәһсилин етишән нәслә верилмәси үчүн тә'лим олмалыдыр.

Тә'лим, мүәјјән тәшкилатда вә мүәллимин рәһбәрлији алтында һәјата кечирилән тәһсил процессидир.

Совет педагогикасыны, јухарыда дедикләримизә әсасән белә характеризә етмәк олар:

Совет педагогикасы коммунизми гәт'и сурәтдә гурмаға гадир нәслин коммунистчәсинә тәрбијәси, тәһсили вә тә'лими һаггында олан бир елмдир.

Јухарыда тәрбијәјә вердијимиз тә'рифә әсасән, *коммунист тәрбијәси алтында биз етишән нәсли Маркс—Ленин дүнјакөрүшү илә силаһландырмағы, онларда коммунист моралынын, болшевик ирадә вә характеринин јарадылмасыны, онларын физики вә естетик инкишафлары үзәриндәки гајғылары баша дүшүрүк. Тәһсил исә етишән нәслин марксизм-ленинизм биликләрилә силаһланмасыны, онларда мүәјјән бачарыг вә вәрдишләрин јаранмасыны әһатә едир.*

Тә'лим мәктәбдә мүәллимин рәһбәрлийи алтында бу тәрбийә вә тәһсилин тәшкил эдилмәсидир.

Кәнч нәслин коммунистчәсинә тәрбийәси мәктәбдә мүәллим тәрәфиндән апарылыр. Мәктәбин бу мүһүмм вәзифәләринин еринә етирилмәсинә комсомол вә пионер тәшкилатлары яхындан көмәк эдирләр. Беләликлә совет педагогикасынын предмети коммунист тәрбийәси, тәһсил вә тә'лимидир. Буна көрә дә совет педагогикасы бу ашағыдакы әсас мәсәләләри өйрәнир:

а) коммунист тәрбийәсинин вәзифә, мүндәрәчә вә методлары;

б) мүхтәлиф яшда олан ушагларын физики вә психи инкишафлары;

в) совет мәктәби вә онун структурасы;

г) совет мүәллиминин иши вә онун комсомол, пионер тәшкилатлары вә һәм дә аилә илә олан мүнасибәтләри.

4. Мәктәбин рәһбәрлик вә методик ишләри.

Совет педагогикасы ичтимаи бир элмдир: чүнки о, ичтимаи бир һадисә һесаб олунан тәрбийәни өйрәнир.

Совет педагогикасы тарихи бир элмдир. Чүнки о тәрбийәни тарихи инкишаф процессиндә, онун айры-айры дөврләрдәки дәйишикликләриндә өйрәнир. Совет педагогикасы—синфи бир элмдир, чүнки бу, буржуа тәрбийәсинин синфи маһиййәтини ачыр, коммунист тәрбийәсинин фәһлә вә кәндлиләр интересинә хидмәт эдән ганунларыны мүәййән эдир. Совет педагогикасы ушаглар вә онларын тәрбийәси һаггында олан марксист вә, партиялы бир элмдир, чүнки бу Маркс, Энгелс, Ленин вә Сталинин тә'лиминә әсасланыр, ҮИК(б)П-нын программасында тәләб олунан, коммунизми гәт'и гурмаға габил нәсл тәрбийә этмәйи өзүнә вәзифә көтүрмүшдүр.

Педагогиканын етишән нәслин тәрбийәсилә мәшғул олдуғуну билдик. Етишән нәслин етишмә мүддәти ичтимаи мәшрут бир шейдир.

Буна көрә дә ушаглыг дөврүнү онун давам мүддәти э'тибарилә мүхтәлиф чүр тә'йин эдирләр.

Капиталист өлкәләриндә варлы балалары өз ушаглығыны йохсулларынкиндән даһа чох давам этдирирләр. Һәр һалда тәрбийә, тәһсил вә тә'лим ушагларын бу вә я башга яшларына уйғун олараг апарылмалыдыр.

Тарихдә мүхтәлиф педагоглар ушаг яшынын мүхтәлиф дә периодизациясыны вермишләр.

Мәсәлән: Амос Коменскийә көрә етишән нәсл яшыны бу дөврләрә бөлмәк лазымдыр:

1. 0—6 яш—мәктәбә гәдәр дөвр—ушаглыг.

2. 6—12 » ана дили (ибтидаи) мәктәб дөврү—ени етмә.
3. 12—18 » латын (орта) мәктәб дөврү—кәнчлик.
4. 18—24 »—академия (али мәктәб) дөврү—етишкәнлик.

Жан-Жак Руссоя көрә бу яшы белә бөлмәк лазымдыр:

1. 0—2—физики тәрбийә дөврү.
2. 2—12—харичи һисс органларынын инкишаф дөврү.
3. 12—15—әгли инкишаф дөврү.
4. 15-дән етишәнә гәдәр—эхлаги тәрбийә дөврү.

Бу периодизация тәшәббүсләринин әсас ногсаны бурасындадыр ки, онлар бизим юхарыда дедийимизә зидд олараг тәрбийәнин айры-айры нөвләрини бир-бириндән айырырлар.

Ушағын инкишафы бир гайда илә кетмир. Бу инкишаф бир нечә дөвр вә этаплар кечирир ки, бунларын һәр биринә мүәййән хассә вә хүсусиййәтләр аиддир ки, бу әламәтләрлә мүәййән дөврә кирмиш ушаг һәм бөйүкләрдән, һәм дә башга дөврдәки ушаглардан фәргләнирләр.

Ушағын инкишафы сычрайышларла кедир. Һәлә ушағын анадан олмасы өзү бөйүк бир сычрайышдыр, чүнки ушаг доғулдугдан сонра тамамилә ени бир шәраитә дүшүр вә харичи дүняя гаршы онда тамамилә ени мүнасибәт яраныр.

Бу сычрайышлы инкишафын характери бүтүн сонраки дөврләрдә дә өзүнү көстәрир.

Ушағын анатомик-физиоложи вә психи инкишафындакы хүсусиййәтләрә әсасланараг совет педагогикасы яш бөлкүсүнү бу гайда илә көстәрир:

1. 0—3—мәктәбә гәдәрдән әввәлки (ясли) дөврү.
2. 3—7—мәктәбә гәдәр тәрбийә дөврү.
3. 8—12—ашағы мәктәб яшы.
4. 12—15—орта мәктәб яшы.
5. 15—18—юхары мәктәб яшы.

Һәр бир яшын анатомик-физиоложи вә психи хүсусиййәтләриндән данышдығымыз заман мә'лум олачаг ки, белә бөлкү даһа дүзкүн вә мәгсәдә даһа уйғундур.

II ФӘСЛ

ТӘРБИЈӘНИН СИНФИ ТАРИХИ ХАРАКТЕРИ

Буржуа педагоглары тәрбијәдән үмумијјәтлә данышырлар. Онлар: «тәрбијә һамы үчүндүр», «битәрәфдир», «һамынын сәадәтини күдүр» дејә исбат етмәјә чалышырлар. Буржуа педагогларынын белә иддаалары јалан вә ријакарлыгдан башга бир шеј дејил, һәгигәтдә исә синфи ҹәмијјәтдә тәрбијә һеч вахт битәрәф олмамыш. О, һәмишә һаким синфин әлиндә бир аләт олмуш вә онун агалыгыны тә'мин етмәјә чалышмышдыр.

Тәрбијәнин маһијјәтини даһа дәриндән баша дүшмәк үчүн онун тарихи инкишафыны көздән кечирмәли вә һәр ҹәмијјәтдә онун хүсусијјәтләрини өјрәнмәлијик.

Тәрбијә ичтимаи бир функсија олараг тарихин һәр бир этапында даһа чох зәнкинләшмиш һәм тәҹрүбә вә һәм дә нәзәријјәси илә даһа ирәлиләмишдир.

Гәдим дөврдә тәрбијә: тәрбијәнин илк рүшејмләрини һәлә ибтидаи ҹәмијјәтдә көрмәк олардı. Тәрбијәнин дә илк рүшејмләри әмәк просесиндә мејдана чыхыр. Белә ки, ән садә аләтләрин һазырланмасы, онлардан истифадә етмәк баҹарыгы тәләб едирди. Јашлылар јетишән нәслә мүәјјән көстәришләр вермәли идиләр.

Шүбһәсиз ки, бу гурулушда һәлә тә'лим тәрбијә үчүн хүсуси мүәссисәләрдән (мәктәбдән) вә бу иш үчүн ајрылмыш хүсуси шәхсләрдән (мүәллимдән) данышмаг олмаз. Ушаглар онлары әһатә едән мүһүмм мүхтәлиф тә'сирләрә мә'руз бурахылараг әмәк просесиндә тәрбијәләнирдиләр. Һәтта јетишән нәсли тәрбијә етмәк үчүн мүәјјән тәдбирләр белә көтүрүлмүшдү. Мәсәлән: ојунлар, танцлар, мүәјјән јаша чатдыгдан сонра ҝәнҹләри гәбиләјә гәбул етмәк үчүн тәшкил едилән церемонијалар, ҝәнҹләрин ичтимаи имтаһаны үчүн тәтбиг олунан бир чох өлчүләр бу ҹүмләдәндирләр. Бу дөврүн ахырында ајрыҹа тәрбијәчиләр функсијасы ајрылыр.

Јашамаг васитәләри әлдә етмәк үчүн агырлыг мәркәзи физики әмәк үзәринә дүшдүјүндән ибтидаи ҹәмијјәтдә физики тәрбијә биринчи јери тутурду.

Ибтидаи ҹәмијјәтдә, бундан башга, мүхтәлиф дини тәнтәнәләр вә мәрасимләрдә ифадә олунан тәбиәт вә онун стихијаларынын култу да бөјүк јер тутурду. Ибтидаи ҹәмијјәтдә синифләр олмадыгындан тәрбијә дә бүтүн ушаглар үчүн бир ҹүр иди.

Шүбһәсиз ки, ибтидаи ҹәмијјәтдә тәрбијә ҹәмијјәтин бүтүн һәјаты кими чох јохсул вә мәһдуд иди.

Инсан тамамилә тәбиәтә табе формада тәрбијә едилирди. Онун әгли һоризонту вә һәјат тәҹрүбәси, онун гәбиләсинин маликанәси хариҹинә чыха билмирди.

Бу гурулушун сон пилләләриндә, хүсуси мүлкијјәтин зүһуру илә әлагәдар олараг, синфи бөлкүнүн вә бунунла баглы оларат синфи тәрбијәнин рүшејмләри мејдана чыхырлар. Рәһбәрләрин вә каһинләрин ушаглары хүсуси тәрбијә олунмага башлајырлар. Бу гурулушун хәрабәликләри үзәриндә ага вә гуллара, варлы вә јохсуллара, патрисеј вә плебејләрә парчаланмыш јени синфи ҹәмијјәт—гулдарлыг ҹәмијјәти—јараныр. Бу ҹәмијјәтдә әмәк бөлүнәрәк әксәријјәтин пајына физики әмәк, азлыгын пајына исә дөвләт ишләри, елмләр вә сәнәтләрлә мәшғул олмаг дүшүр. Гәдим Јунанистан вә Ромада тәрбијә гаршысына гојулмуш әсас мәгсәд гул саһибләрини јетишдирмәк вә гул саһибләринә кор-коранә табе олараг онлар үчүн ишләмәји баҹаран адамлар һазырламаг иди.

Ерамыздан VI—IV әср әввәл, Гәдим Јунанистанда ики тәрбијә системасы варды. Онлардан бири Спарта о бириси Афина системасы иди.

Спартада гул саһибләри вә торпаг аристократијасынын һөкмранлыгы гурулмушду. Бир овуҹ аристократлар јүз минләрлә аиләни истисмар едирдиләр. Спарта дөвләтинин башга дөвләтләрлә, о ҹүмләдән дә Афина илә тез-тез вурушмасы олурду. Белә вурушмаларда галиб кәлмәк вә гулләр үзәриндә агалыгы тә'мин етмәк Спарта һөкумәтинин мәгсәди иди. Тәрбијә исә һәмин бу мәгсәдә дә табе едилмишди. Буна көрә дә тә'лимин әсас предметләри: гимнастика, һәрби иш, һәрби мусиги, һәрби-дини танцлар, нәгмә олдугу кими, тә'лим јерләри дә: һәрби лагерләр, мејданчалардан ибарәт иди.

Мүәллимләр ушагларда гүввәт, ҹәлдлик, давамлылыг, мәрдлик, ҹәнкавәрлик, сәбрлилик, интизам кејфијјәтләри јетишдирмәјә чалышырдылар. Белә тәрбијә анҹаг аристократија ушагларына верилирди.

Афинада јени ерадан VII—V әср әввәл ичтимаи-игтисади шәраит башга иди, бурада тиҹарәт мүнасибәти чох тез кенишләндијиндән, сијаси вә култур һәјат Спартаја нисбәтән да-

һа мүрәккәб вә чанлы иди. Бурада гул саһибләринин демократик республикасы гурулур вә бунунла әлагәдар олараг күтләни әлә алмаг, сијаси башчылыг ерини тутмаг вә бу мәгсәдлә ораторлуг (натиглик) йүксәк гиймәтләндирилирди. Бүтүн бунлар тәрбийә системасында өзүнү көстәрмәйә билмәзди. Буна көрә дә Афина тәрбийәсинин гаршысында һәрби иш, сияси вә тичарәт иши үчүн лазым олан язмаг, һесабламаг, көзәл нитг сөйләмәйи билмәк кими кейфиййәтләр гоюлурду. Гулдарлыг чәмиййәтиндә тәрбийә артыг синфи характер дашыйырды. Мәктәбин зүһуру да, бу дөврләрә аиддир. Тарихин вердийи мә'лумата көрә илк мәктәбә ени эрадан 2000 ил әввәл Шәргдә, 700 ил әввәл Грецияда, 600 ил әввәл Римдә тәсадүф олунур. Грециянын илк мәктәбләри физики, һәрби вә мусиги мүмарисә ерләриндән ибарәт иди. Бу чәмиййәтдәки тәрбийә културанын, элмләрин вә истеһсалатын артмасилә әлагәдар олараг дәйишмишдир.

Нә Спартада, нә Афинада вә нә дә Римдә гулләр вә «азад» зәһмәткешләрин ушаглары һеч бир тәрбийә алмырларды.

Һәтта Платон вә Аристотел кими о дөврүн алимләри гулларын, тәбиәтләринә көрә гул яраныдыгларыны сөйләйәрәк онларын ушагларыны мәктәбә бурахмамағы тәләб эдирдиләр. Аристотел һәтта гул ушагларынын элми мәнимсәмәйә габил олмадыгларыны иддиа эдирди.

Гулдарлыг чәмиййәтинин тәрбийәсиндә дин дә чох бөйүк рол ойнайырды.

Чәмиййәтин вә онун културасынын инкишафы тәрбийәйә дә мүәййән дәйишикликләр дахил эдир. Грециянын бир чох галибиййәтләри, хүсусилә шәрг културасилә танышлығы нәтичәсиндә геометрия, астрономия, арифметика, әдәбийят, фәлсәфә, кимя предметләринин тәдриси күчләнир. Физики тәрбийә әввәлчә олдуғу үстүнлүйүнү зеһни инкишафа верир. Дөврүн тәрбийә мәсәләләрини низама салан теоретик педагожи системалар яранырлар (Платон, Аристотел, Квинтилиан).

А. ФЕОДАЛИЗМ ЧӘМИЙЙӘТИНДӘ ТӘРБИЙӘ

Орта әсрләрдә ени вә әсас синиф олараг феодаллар вә онларын рәиййәти—кәндлиләр мейдана кәлирләр. Феодаллар, шаһ, хәлифә вә яхуд чар-крал-император олмаг үчүн ени вилайәтләр вә башга гоншу ханлыгларын феодалларыны өзләринә табе этмәк сиясәтини тә'гиб эдирдиләр ки, бунун да нәтичәсиндә тез-тез вурушмалар әмәлә кәлирди. Бундан башга Ислам дининин Шәргдә әрәбләрин гылынчы күчүнә яйылмасы, христиан дининин дә гәрбдә интишары вә бир чох гәдим динләрин «активләшмәси» орта әсрләрин үмуми ичтимаи-сияси шәраитини гәдим дөврдән фәргләндирир. Бу чүр дәйишилмиш ичтима шәраит, тәрбийәнин дә мәгсәд вә мүндәрәчәсини дәйишдирмәйә билмәзди.

Орта әсрләрин әввәлләриндә ики чүр тәрбийә системасындан: рыцар тәрбийәси вә килсә-мәсчид мәктәблиләрин тәрбийәсиндән данышмаг олар.

Феодалларын оғуллары 7 яшындан э'тибарән өзләриндән даһа бөйүк феодалын сарайына көндәриләрәк 21 яшына гәдәр орада тәрбийә аларды. 7-дән 14 яшына кими о ушаглар феодалын гадынына хидмәт эдир вә гадын мәчлисинин тәрзи һәрәкәтләрини өйрәнирди (паж). Пажлыг дөврүндә физики тәрбийәнин дә башландығыны гейд этмәк лазымдыр. 14-дән 21 яшына кими онлар феодалын өз янында хидмәт эдәрләрди (галхандарлыг дөврү). Сарайда онлара физики әмәйә вә крепостнойлара гаршы нифрәт этмәйә, һәр шейи «аллаһын әдаләти, гылынчын күчилә һәлл этмәйә» чалышмаг кими рыцар манера вә идеологиясы ашылайырларды. Рыцар тәрбийәсинин мүндәрәчәси әсас э'тибарилә һәрби-физики тә'лимдән, мәзмуну исә онун едди рыцар хейрхаһлығындан, ат сүрә билмәк, низә вура билмәк, гылынч ойнада билмәк вә ов эдә билмәк, шашка ойная билмәк, шеир демәкдән ибарәт иди. Рыцарлар савада о гәдәр әһәммиййәт вермирләрди. Феодаллара бир гәдәр таһсил вермәк зәрурийәти сонралар орталыга чыхыр, она көрә дә рыцар академиялары вә башга силки мәктәбләр яранмаға башлайыр.

Рыцар мәктәбләри илә ян-яна килсә-мәсчид мәктәбләри дә вар иди. Бунларын мәгсәди, дин хадимләри һазырламаг вә феодал әлиндә силаһ олан дини ән'әнәләри кениш зәһмәткеш күтләләр арасында яймаг иди. Бу мәктәбләр «сәбр эт», «аллаһ кәримдир», «ахирәтдә аллаһ әвәзини версин» кими итаәткар әхлагы яймағы өзләринә вәзифә гоюрдулар. Орта әсрләрдә килсә вә онун ачдығы мәктәбләр аскетизм руһуну ашыламаға чалышырларды. Беләликлә орта әсрләрдә мейдана чыхмыш һәм рыцар тәрбийәси вә һәм дә килсә-мәсчид тәрбийәси анчаг феодалын ағалығына хидмәт эдирди.

Орта әсрләрин сонунда, Ренессанс дөврүндә (XII—XVI әсләр) тәрбийә ишләри дә дәйишмәйә башлайыр. Ренессанс дөврүндә күчләнмәйә башлаян буржуазия синфи, өз идеалогиясыны ирәли сүрүрдү. Инсана аскетик бахыш әвәзиндә инсан шәхсиййәтинә эһтирам (һуманизм), тәбиийят-математика, астрономия вә гейри элмләрин чичәкләнмәси, элм вә техника саһәсиндә ихтиралар вә башгалары бу дөврүн характерик әламәтләридир. Белә бир шәраит тәрбийә саһәсиндә өз тә'сирини көстәрмәйә билмәзди. Шагирдин шәхсиййәтинә эһ-

М. Ф. Axundov adına Azərbaycan Dövlət KİTABXANASI

1610—2

тирам, онун активлик вә ярадычылығыны тә'мин этмәк, мәктәбләрин иш мүндәрәчәсинин тәбиийят, география, тарих кими предметләрлә кенишләндирмәси, мәктәб үзәриндә килсә тә'сиринин зәифләмәси, ағыр физики чәзаларын рәдд эдилмәси тәләбинин ортая атылмасы, физики тәрбийәнин кенишләндирилмәси, тә'лимин латын дили әвәзинә ана дилиндә апарылмасы вә бунунла әлагәдар олараг ана дили мәктәбләринин әмәлә кәлмәси бу дөврүн прогрессив шүарлары иди. Мейдана чыхмыш ени буржуазия синфи өз ени тәрбийә системасыны мүәййән этмәк вә низама салмаг үчүн өзүнә уйғун педагожи теория ярадыр. Дөврүнүн прогрессив педагожи фикирләрини ирәли сүрән мәшһур педагоглардан Ян Амос Коменски (1592—1670), Чон Локк (1632—1704), Жан Жак Руссо (1712—1778) вә башгаларыны көстәрмәк олар.

Педагогика саһәсиндә көстәрдийимиз бу вәзиййәтә Русиядә да раст кәлирик.

X—XIII әсрләрдә Киев һөкуматиндә, XIV—XVII әсрләрдә Москва һөкуматиндә, Гәрби Европада олдуғу кими, руһанилләр мәктәбләри өз монополиялары алтына алмышдылар.

XVIII әсрин әввәлиндән башлаяраг тәрбийә, тә'лим ишләриндә бөйүк дәйишикликләр әмәлә кәлир. Мәктәб ишләриндә дөвләтин ролу артыр. I Пйотрын заманында һөкумәт үчүн мүтәхәссисләр һазырлаян мәктәбләр ачылыр. Дворян ушаглары үчүн вә XVIII әсрин ахырларында шәһәрин варлы әһалиси үчүн дә бир сыра практики уклон дашыян ибтидаи вә али типли мәктәбләр ачылырлар. Феодализм дөврү гул психологиясы ашыламасына, шакирдләрин һәр һансы инициативасыны, интересләрини боғмасына бахмаяраг һәр һалда бу дөвр көләлик чәмиййәтинә нисбәтән ирәлийә доғру инкишаф иди.

Б. КАПИТАЛИЗМ ЧӘМИЙЙӘТИНДӘ ТӘРБИЙӘ

Капитализмин галиб кәлмәси вә мөһкәмләнмәсилә әлагәдар олараг, сияси һакимиййәт буржуазиянын әлинә кечир. Буржуазия феодализм галыглары, феодалларын имтиязлары илә мүбаризә апармаға башлайыр. Инкилтәрәдә Кромвел, Франсада 1789-чу ил буржуа революциясы заманы буржуазия, һакимиййәти өз әлинә алмаг мәгсәдилә инсан шәхсиййәтинин феодал тәзйиги алтында әзилмәси әлейһинә протест эдәрәк «азадлыг», «бәрабәрлик», «әдаләт» шүарларыны ирәли атмышды. Һәгигәтдә исә әмәлә кәлән дәйишиклик көһнә истисмар формасынын әвәзинә ени истисмар формасынын яранмасындан ибарәт олду.

Белә бир вәзиййәт тәрбийә-тә'лим ишиндә дә өзүнү көстәрмәли иди.

Сәнае вә тичарәти даима инкишаф этдирмәк истәйән буржуазия, савадлы ишчи гүввәси һазырламаг мәгсәдилә умуми тәһсил принципини ирәли сүрүр. Инкилтәрәдә һәлә 1564-чү илдән давам эдән мүәййән мүгавилә әсасында, шакирдлик мәрһәләсини кечирмәйән һеч бир кәс сәнәтлә мәшғул ола билмәзди. Машынын зүһуру вә буржуазиянын сәнаеи даһа кенишләндирмәк мейилләрилә әлагәдар олараг бу ганун ләғв эдилир, мәктәбләрин шәбәкәси артыр, әмәкчи ушагларына да мәктәбә кирмәк ичазәси верилир. Лакин, бу тәһсилин һәчми анчаг буржуазиянын өз интересләри илә мүәййәнләшдирилир. Буржуазия силки мәктәбләри өз синфи мәктәбләрилә әвәз эдир ки, бу да мәктәб вә тәһсил инкишафында ирәли доғру тарихи бир этапдыр.

Мәктәбин мүндәрәчәси вә методлары дәйишир. Үмуми тәһсил предметләри артыр.

Габагчыл буржуазия өзүнүн прогрессив дөврүндә дини бир предмет кими тәдрис планындан чыхармағы ирәли атмышды. Лакин һәлә буржуазиянын ағалығы дөврүндә белә руһанинләр халг маарифи үзәриндә өз тә'сирләрини узун мүддәт сахлая билирләр. Буржуазия вә'д этдийи дүнйәви мәктәби вермәди.

Инди пролетариат буржуазиянын әлейһинә чыхараг ондан дүнйәви мәктәб тәләб эдир. Пролетариатын бу революцион чыхышларынын тәзйиги алтында буржуазия бир чох өлкәләрдә мәктәби дүнйәви э'лан этмәйә мәчбур олмушдур.

Буржуазияя гаршы дуран вә һәр күн күчләнмәкдә олан пролетариат тәрбийә саһәсиндә бир сыра демократик тәләбләр ирәли сүрүр. Һәлә XIX әсрин орталарында пролетариатын бөйүк рәһбәрләри Маркс вә Энгелс элми коммунизм теориясыны вә онун бир гисми олан тәрбийә теориясыны бүтүн дәринлийилә ишләйәрәк пролетариатын халг маарифи саһәсиндәки тәләбләринин программасыны вермишләр.

Маркс вә Энгелс инсанын формалашмасында тәрбийәнин ролуну, онун синфи вә тарихи характерини, тәрбийәнин коммунист чәмиййәтиндәки мәгсәдини, коммунист чәмиййәтиндә вериләчәк әгли тәһсилин мүндәрәчә вә методларыны, әхлаги, физики вә эстетик тәрбийәнин бөйүк ролуну көстәрмишләр. Онлар биринчи дәфә, политехники тәһсил тәләбини ирәли сүрмүшләр. Сәнаеин инкишафы илә әлагәдар олараг гадын вә ушаг әмәйинин истеһсалата чәлб эдилмәси нәтичәсиндә аилә бир тәрбийә очағы кими өз әһәммиййәтини итирмәйә башлайыр. Беләликлә капитализм чәмиййәтиндә ичтимаи тәрбийә зәрури бир тәләб кими ортая атылыр.

Буна көрә дә пролетариат буржуазиядан ушаг әмәйинин
мәһдудлашдырылмасыны вә үмуми ичбари тәһсилин һәята ке-
чирилмәсини тәләб эдир.
Беләликлә, тарих сәһнәсинә үмуми ичбари вә ичтимаи
тәрбийә кими ени прогрессив мәсәләләр атылыр.
Капитализмин сүр'әтли инкишафы вә буржуазиянын эһти-
ячы алтында элми биликләр артыр вә онлар мәктәбин иш
мәзмунуна тә'сир эдирләр. Классик тәһсил илә реал тәһсил
арасында мүбаризәләр гүввәләнирләр. Орта мәктәбләр, бур-
жуазия үчүн лазым олан кадр һазырладығындан, өз классик
истигамәтини итирәрәк яваш-яваш реал истигамәтдә инки-
шаф этмәйә башлайырлар. Бу һал ибтидаи мәктәбләрә белә
тә'сир эдир.
Бүтүн бунлар етишән нәслин тәрбийә-тәһсил сферасына
бир чох ени прогрессив элементләр дахил эдир. Һәтта капи-
тализмә гәдәр бизим халг маарифиндән данышмаға әсасымыз
олмадығы һалда, халг маарифинин анчаг капитализм дөврүн-
дә ярандығыны көстәрмәлийик. Чүнки бу дөврдә бир чох
капиталист өлкәләриндә ибтидаи мәктәб күтләви һал алыр,
әһалинин чохусу савадлы олур. Лакин һеч унутмаг олмаз
ки, бүтүн бунлар тамамилә буржуазиянын интересләринә
табе эдилмиш шейләрдир вә өзү дә буржуазиянын прог-
рессив дөврүнә аиддирләр. Капитализм өзүнүн ән йүксәк вә
чүрүмүш пилләси олан империализмә чатдығы заман капи-
тализмин зиддиййәтләри артыр вә синифләр мүбаризәси кәс-
кинләшир ки, белә вәзиййәт идеология, тә'лим-тәрбийә саһә-
синдә өзүнү көстәрмәйә билмәзди. Буржуазия феодализм
әлейһинә ирәли сүрмүш олдуғу бүтүн прогрессив идеяларын-
дан әл чәкдийи кими, прогрессив олан тәрбийә ишләрини
дә инкар этмәйә башлайыр, ону реакцион идеялар вә прин-
ципләрлә әвәз эдир.
100—150 ил бундан габаг дини сыхышдырмағы вә ону
мәктәбдән чыхармағы өзүнүн мүвәффәгиййәти һесаб эдән
буржуазия, инди енидән мәктәбдә дини күчләндирмәйә, фәр-
ман олараг дини әвәз эдән морал, вәтәндашлыг предметләри
васитәсилә дини пропаганданы чанландырмаға, ушагларын бир
күнүнү тамамилә килсәнин ихтиярына вермәйә, килсәнин мәк-
тәб үзәриндәки тә'сирини һәртәрәфли тә'мин этмәйә чалы-
шыр. Һәлә дә капиталист өлкәләриндә элә өлкәләрә раст
кәлмәк олар ки, орада ибтидаи мәктәбләрин бөйүк әксәриј-
йәти килсәнин өз әлиндәдир. Энгелс языр ки: капитализм
чәмиййәтиндә «күтлә үзәринә тә'сир этмәнин биринчи вә ол-
дугча мүһүмм васитәси элә һәмин дин олараг галыр.*»

* Маркс вә Энгелс—Әсәрләри, XIV чилд, II һиссә, сәһ. 306.

Бир чох өлкәләрдә ушагларын тәрбийәси вә мүәллимләрин фәалиййәти үзәриндә контрол вә нәзарәт этмәк үчүн дөвләтлә килсә арасында сазиш дүзәлмишдир. Тәрбийә саһәсиндә реакционаллыг, бүтүн чылпаглығы илә—прогрессив инсанлығын гәддар дүшмәни олан вәһши немец фашистләринин «педагогикасында» өзүнү көстәрир. Инсанлыг симасыны тамамилә итирмиш олан бу чаниләр дәстәси—фашистләр прогрессив бәшәриййәтин яратмыш олдуғу элмә, маарифә вә бүтүн мәдәниййәтә гаршы дүшмән мүнасибәт көстәрир вә онлары мәһв эдирләр. Мәдәниййәтә гаршы олан белә вәһши чинайәтләрини онлар өзләри дә кизләтмирләр. Һитлер сойғунчу дәстәсинин үзвү алчаг Гөббелс белә языр: «Интеллект—характер үчүн тәһлүкәлидир... Һәр бир чап олунмуш сөздән мәним үрәйим буланыр». Йыртычы фашистләрин бәшәриййәтә, културая, мәктәбә гаршы олан таланчы мүнасибәтләрини даһи Сталин Бөйүк Октябр социалист революциясынын 24-чү илдөнүмү мүнасибәтилә Москва Советинин тәнтәнәли йығынчағында (6/XI—1941 ил) сөйләдийи тарихи нитгиндә даһа айдын ифша этмишдир: «Һитлер дейир: Мән, инсаны вичдан адлы алчалдычы хәялдан азад эдирәм. Маариф кими вичдан да инсаны шикәст эдир. Мәним үстүнлүйүм бундадыр ки, һеч бир теоретик вә я мә'нәви мүлаһизәләр мәним гаршымы ала билмир».

Фашистләрин белә вәһши идеологияларыны дәриндән анализ эдәрәк йолдаш Сталин бу нәтичәйә кәлир:

«Һитлер партиясы башчыларынын вә Һитлер командалығынын программасы вә көстәришләри, инсан симасыны итирмиш вә вәһши һейван дәрәчәсинә энмиш адамларын программасы вә көстәриши беләдир».*

Фашизмин тәрбийә саһәсиндәки мурдар сиясәти дә беләдир. Онларын йыртычылыг тәрбийәси бүтүн бөйүк халглары мәһв этмәклә нәтичәләнир.

«Бах, вичдан вә намуслу олмаян бу адамлар, бу һейван әхлаглы адамлар һәясызлыгла бөйүк рус милләтини, Плеханов вә Ленинин, Белински вә Чернишевскинин, Пушкин вә Толстоюн, Глинка вә Чайковскинин, Горки вә Чеховун, Сеченов вә Павловун, Ренин вә Суриковун, Суворов вә Кутузовун милләтини мәһв этмәйә чағырырлар...».**

* Сталин—Бөйүк Октябр социалист революциясынын 24-чү илдөнүмү—сәһ. 12, Азәрнәшр.
** Енә орада—сәһ. 13

Шовинизм, милитаризм, индивидуализм, антисемиз, мистицизм ән реакцион фашист тәрбийәсинин әсас принципләридирләр.

Тәрбийә, тәһсил вә тә'лимин һәр дөврдә һаким синфин интересләринә уйғун гурулдуғуну вә онун үчүн дә һәр дөврдә тәрбийәнин тамамилә синфи характер дашыдығыны мүәййән етдикдән сонра педагогиканын да синфи бир елм олдуғуну исбата һеч дә еһтияч йохдур. Әкәр буржуа педагоглары тәрбийә-тәһсилин вә еләчә дә педагогиканын битәрәф бир елм олдуғуну, тәрбийә вә тәһсилин һеч бир синифләр илә әлагәдар олмадығыны исбат етмәйә чалышырларса биз ачыгчасына тәрбийә вә тәһсилин еләчә дә бунларла мәшғул олан педагожи елминин синфи олдуғуну дейир вә буну исбат едирик.

ПЕДАГОГИКАНЫН ФӘЛСӘФИ ӘСАСЛАРЫ

Һәр бир елмин мүәййән методу вардыр. Мүәййән методун тәтбиги үчүн исә өйрәнилән об'ектин маһиййәти һагғында она уйғун фәлсәфи әсас олмалыдыр. Елми биликләр фактлары мүәййәнләшдирмәли, онлары арасыкәсилмәз процессин органик һиссәләри кими изаһ етмәли, даһа доғрусу бу һиссәләр арасындакы әлагәләри ачмалы вә онларын ганунларыны көстәрмәлидир. Буна көрәдир ки, һәр бир педагожи система мүәййән фәлсәфи әсаса сөйкәнир. Совет педагогикасынын әсаслары диалектик вә тарихи материализмдир. Бу о демәкдир ки, совет педагогикасы, тәрбийә тәһсил вә тә'лимин нәзәри вә практики проблемаларынын һәллиндә принципиал методоложи установкаларыны марксист фәлсәфәсиндән алыр. Конкрет олараг совет педагогикасы һансы принципиал мәсәләләр үзәриндә гурулур?

1. Материалистик «... диалектика тәбиәтә бир-бириндән айры, бир-бириндән изоле едилмиш вә бир-бириндән асылы олмаян предметләрин, һадисәләрин тәсадүфи йығыны кими дейил, предметләрин, һадисәләрин бир-бирилә органик бир сурәтдә бағлы олдуғу, бир-бириндән асылы олдуғу вә бир-бири үчүн шәрт олдуғу, рабитәли, ваһид бир там кими бахыр.»*

Диалектиканын бу әсас установкасы совет педагогикасына тамамилә аиддир. Совет педагогикасы тәрбийәнин айры-айры моментләрини бир-бириндән изоляция етмир, онлары гаршылыглы мүнасибәтдә, әлагәдә көтүрүр. Мәс. шакирдин мәктәб режимини вә дахили иш гайдаларыны позан һәр һансы һәрәкәтинә гаршы дүзкүн педагожи өлчү көтүрмәк үчүн, һәмин һәрәкәти доғуран сәбәбләр дә өйрәнилмәлидир.

Дәрсләриндә кери галан шакирдә мәнфәәт веричи көмәк тәшкил етмәкдән өтрү әввәлчә онун кери галмасынын сәбәбләрини өйрәнмәк лазымдыр. Чүнки о, бир чох сәбәбләрә көрә кери гала биләр.

Совет педагогикасы тәрбийә, тәһсил вә тә'лим ишләрини бир-бирилә сыхы әлагәдә, һәр биринин специфик хүсусий-

* Сталин—«Ленинизм мәсәләләри», Азәрнәшр 1939 ил, сәһ. 613.

йәтләрини көстәрир, онлары вәһдәтдә көтүрүр вә бу гайда
илә онлары өйрәнир. Совет педагогикасы ушагларын физики
вә психи функцияларынын инкишафыны диалектик вәһдәтдә
көтүрүр. Чүнки бу функциялар бир-бирилә әлагәдар вә бир-
биринә тә'сир эдирләр.

Тәрбийәнин мүндәрәчә вә методларынын мүәййән та-
рихи шәраитдән асылы олмасы ганунуну да бунлар кимидир
вә һ. б.

2. Марксист диалектикасы «...тәбиийята сакитлик вә һә-
рәкәтсизлик, дурғунлуг вә дәйишмәзлик һалы кими дейил
арасыкәсилмәз һәрәкәт вә дәйишмә, арасыкәсилмәз енилләш-
мә вә инкишаф этмә һалы кими бахыр ки, бурада һәмишә
нә исә төрәйир вә инкишаф эдир, нә исә дағылыр вә дөврү-
нү кечириб кедир».* Бурадан совет педагогикасы үчүн эди-
ләчәк нәтичәләр белә олмалыдыр: совет педагогикасы бир
чәмиййәт вә мүәййән шәраит үчүн ярадылмыш тәрбийә гай-
даларынын дәйишилмәзлийини, сабитлийини дейил онун ин-
сан чәмиййәти инкишафилә әлагәдар олараг дәйишдийини
гәбул эдир.

3. Марксизмин диалектики методу «...инкишаф процес-
синә, кәмиййәт дәйишмәләрини кейфиййәт дәйишмәләри илә
нәтичәләнмәдийи садәчә бөйүмә процесси кими бахмыр. Әһәм-
миййәтсиз вә кизли кәмиййәт дәйишмәләриндән ачыг дәйиш-
мәләрә, әсаслы дәйишмәләрә, кейфиййәт дәйишмәләринә ке-
чән инкишаф кими бахыр ки, бурада да кейфиййәт дәйиш-
мәләри тәдричлә дейил, сүр'әтлә, бирдән-бирә, бир һалдан
башга бир һала сычрайышлы кечид шәклиндә башланыр, тә-
садүфән дейил, ганунауйғун сурәтдә башлайыр, нәзәрә чарп-
маян вә тәдричи кәмиййәт дәйишмәләринин топланмасы нә-
тичәсиндә башлайыр».**

Бу ганун да педагогикада кениш тәтбиг эдилир. Ушағын
физики вә психи функцияларынын инкишафыны садәчә арт-
ма процессиндән ибарәт һесаб этмәк олмаз. Бурада кәмий-
йәт артмасындан башга тәрбийәнин тә'сири алтында физики
вә психи функцияларын кейфиййәт дәйишмәләри дә вардыр.
Инкишафын мүәййән этапында әһәммиййәтсиз, кизли кәмий-
йәт дәйишмәләри, бирдән-бирә, сүр'әтлә кейфиййәт дәйишмә-
ләринә кечир. Мәктәбин кичик яшлы ушағы ени бир инки-
шаф этапына кечир. Чинси етишмә дөврүнә кечир. О заман
онун психи вә физики функцияларында да бөйүк дәйишик-
лик әмәлә кәлир.

4. Марксист диалектикасына көрә тәбиийятын предмет вә

* Сталин—«Ленинизм мәсәләләри», 1939, Азәрнәшр, сәһ. 614.
** Енә орада, сәһ. 614—615.

һадисәләриндә дахили зиддиййәтләр вардыр, «чүнки бунларын һамысынын өз мәнфи вә мүсбәт тәрәфи, өз кечмиши вә кәләчәйи, өз көһнәлик вә инкишаф эдән чәһәти вардыр». Диалектикая көрә бу экслибләри «инкишаф процессинин дахили мәзмунуну, кәмиййәт дәйишмәләринин кейфиййәт дәйишмәләринә чеврилмәсинин дахили мәзмунуну тәшкил эдир.»* Диалектиканын бу ганунунун педагогикада тәтбигини дә бир мисал үзәриндә айдынлашдырмаг олар.

Мәктәбә ени кәлмиш бир ушаг тәбиәт вә чәмиййәт һаггында өзү илә бә'зи тәсәввүрләр (һәтта чох вахт дүз олмаян) кәтирирләр. Мәктәб онлара предмет вә һадисәләр һаггында ени тәсәввүрләр верир. Ушаг доғру олмаян көһнә тәсәввүрләрини унутмалы, әвәзинә исә ениләрини мәнимсәмәли олур. Ушаг тамамилә ени-ени биликләр алыр, о биликсиз һалындан билики һалына, аз билмәк һалындан чох билмәк һалына кечир ки, бу мүрәккәб диалектики инкишаф процессидир.

Юхарыдакиләрдән башга, марксист материализм фәлсәфәсиндә совет педагогикасы үчүн бөйүк әһәммиййәтли мәсәләләр бунлардыр:

а) Марксист материализм фәлсәфәсинә көрә: «дүня өз тәбиәти э'тибарилә маддидир, дүнядаки чүрбәчүр һадисәләр һәрәкәт эдән материянын мүхтәлиф нөвләридир, һадисәләрин диалектик методла мүәййән эдилән гаршылыглы рабитәси вә бир-бири үчүн шәрт олмасы һәрәкәт эдән материянын инкишафынын ганунауйғунлугларыны тәшкил эдир, дүня материянын һәрәкәт ганунлары илә инкишаф эдир, вә һеч бир «дүня руһуна» эһтиячы йохдур.»**

Бурадан педагогика үчүн чыхарылан нәтичә бундан ибарәтдир ки тәрбийә чәмиййәт инкишафынын шәртләнмиш бир һадисәсидир. Мәсәлән: шакирдин бу вә я башга һәрәкәти, (мәс. дәрсдә диггәтсизлийи) мүәййән бир сәбәбин нәтичәсидир вә һ. б.

б) Марксист фәлсәфи материализминә көрә: «материя, тәбиәт, варлыг шүур харичиндә вә шүурдан асылы олмаяраг яшаян об'ектив реаллығы тәшкил эдир».*** Материя әввәлдир, шүур исә икинчидир, тәфәккүр бейнин продуктудур, бейин—тәфәккүр органыдыр. Она көрә дә тәфәккүрү материядан айырмаг олмаз. Бурадан педагогика үчүн чыхарылан нәтичә бу олмалыдыр ки, бу вә я башга тарихи дөврләрдә мейдана кәлән мүхтәлиф тәрбийә теориялары чәмиййәтин яшайышыны тәшкил эдән мадди шәртләрлә мүәййән эдилир.

* Сталин—«Ленинизм мәсәләләри». Азәрнәшр, 1939, сәһ. 616.
** Сталин—«Ленинизм мәсәләләри». сәһ. 618.
*** Орада, сәһ. 820.

Педагогика да бир элм кими чәмиййәтин экономик базисинин үстгурумудур вә һ. б.

в) Марксист фәлсәфи материализминә көрә: дүня вә онун ганунлары һаггында олан биликләримиз, об'ектив әһәммиййәти олан доғру биликләрдир. Дүняда дәрк эдилмәси мүмкүн олмаян һеч бир шей йохдур. «Анчаг һәлә дәрк эдилмәмиш элмин вә практиканын гүввәләри илә ачылачаг вә дәрк эдиләчәк шейләр вардыр».*

Бурада педагогика үчүн чыхарылачаг нәтичә белә олмалыдыр ки, педагогика кәнч нәслин тәрбийәсинә аид ганунлары мүәййән эдир. Шакирдләрин тә'лим вә тәрбийәсинә аид педагогикая һәлә мә'лум олмаян ганунлар кет-кедә ачылыр, элмин вә мәктәб ишләри практикасынын күчү илә һәлә ени-ени чох һәгигәтләр дә ачылачагдыр. Педагогиканын фәлсәфи әсаслары да бунлардан ибарәтдир.

---

* Сталин—«Ленинизм мәсәләләри», Азәрнәшр, 1939 ил, сәһ. 621.

IV ФӘСЛ

КОММУНИСТ ТӘРБИЙӘСИНИН МӘГСӘД ВӘ ВӘЗИФӘЛӘРИ

1. Маркс—Энгелс коммунист тәрбийәсинин мәгсәди һаггында.

Юхарыда гейд олундуғу кими, коммунист тәрбийәси теориясынын баниси Маркс вә Энгелс олмушлар. Онлар өзләринин элми коммунизм теориялары системасында ени коммунизм чәмиййәтиндәки тә'лим-тәрбийә ишләринин дә системасыны вермишләр.

Маркс—Энгелсин коммунист тәрбийәси гаршысында гойдуглары конкрет мәгсәд, һәртәрәфли инкишаф этмиш шәхсиййәтләрин етишдирилмәсидир. Маркс вә Энгелс буржуа педагогларынын һәртәрәфли инкишаф этмиш инсан һазырламаг һаггындаки бошбоғазлыгларына гаршы исбат этмишләр ки, капитализм шәраитиндә белә шәхсләрин етишдирилмәси гәт'и сурәтдә мүмкүн олмаян бир шейдир. Онлар исбат этмишләр ки, капитализм шәраити нәинки һәртәрәфли инкишаф этмиш шәхсиййәт етишдирә билмәз, әксинә о инсанын мөвчуд габилиййәтләрини белә парчалайыр вә мәһв эдир.

Инсанын синфи чәмиййәтдә инкишафыны характеризә эдәрәк, өзүнүн мәшһур «Антидюринг» әсәриндә Энгелс язмышдыр ки, әмәк бөлкүсү илә бәһәм инсан да һиссәләрә парчаланмышдыр. Һәр һансы бир фәалиййәтини инкишаф этдирмәк мәгсәдилә, инсанын бүтүн башга физики вә мә'нәви габилиййәтләри гурбан верилирләр.

Энгелс давам эдәрәк көстәрир ки, бөйүк индустриянын машинизми фәһләни машынын әлавәсинә дөндәрир.

Әмәк бөлкүсүнүн капитализм чәмиййәтиндә инсан габилиййәтләрини парчаладығыны Маркс да көстәрмишдир. Маркс гейд эдир ки, капитализм әмәк бөлкүсү «фәһләни шикәст эдир», ону эйбәчәр бир шәклә салыр. Маркс языр ки, шәхсиййәтин өзү, әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә парчаланыр, кичичик бир иш көрән автоматик чарха чеврилир.

Маркс вә Энгелсин тә'лиминә әсасән белә бир вәзиййәт капитализмин экономикасындан доғур, вә буржуазиянын интересләрини экс этдирир.

Маркс көстәрмишдир ки, «...ири сәнаеин тәбиәти, әмәйин дәйишилмәсини, функцияларын һәрәкәтини, фәһләнин һәртәрәфли мүтәһәрриклийини шәртләндирир».* Ири сәнаеин бу тәрәфли мүтәһәррикли характери фәһләнин һәртәрәфли инкишафыны вә һазырлығыны тәләб этдийиндән, о ичтимаи функциянын садәчә дашыйычысы олан фәһләни, һәртәрәфли инкишаф этмиш индивидлә әвәз этмәйи өлүм-дирим мәсәләси кими ирәли сүрүр. Ири индустриянын бу тәләби капитализм шәраитиндә доғмуш прогрессив бир һал вә чәмиййәтин инкишаф ганунудур.

Дар профессиялы фәһләләр артыг бу мүасир сәнае үчүн ярамырлар. Бу сәнаедән мәһсулдар сурәтдә бу әсасда лазым олдуғу бир машындан о бири машына кечә билмәк вә о машынлары өзүнә табе эдә билмәк лазымдыр ки, бу да анчаг һәртәрәфли инкишафла тә'мин эдилә биләр.

Капитализм шәраитиндә бу ганун стихи вә кор-коранә олараг өзүнә йол ачырса да капитализм шәраитиндә онун гаршысына маниәләр гоюлур.

Беләликлә, капитализм шәраитиндә һәртәрәфли инкишаф этмиш шәхсиййәтләр тәрбийәси мәсәләсиндә, ири сәнаеин тәләбилә, капиталистләрин шәхси интересләри арасында зиддиййәт вардыр.

Һәртәрәфли инкишаф этмиш инсанлар етишдирмәк анчаг социализм чәмиййәтиндә мүмкүндүр. Социализм чәмиййәти вә онун бүтүн экономикасы анчаг белә һәртәрәфли инкишаф этмиш инсанлары тәләб эдир.

Бу барәдә Энгелс «Коммунизмин принципләри» адлы әсәриндә язмышдыр ки:

«Билхассә бүтүн чәмиййәт тәрәфиндән планлы сурәтдә вә үмуми интерес наминә идарә олунан бир сәнае, исте'дадларыны әтрафлы сурәтдә инкишаф этдирән, истеһсалын бүтүн системасындан баш чыхаран, габил адамлара мөһтачдыр».** Маркс капитализм чәмиййәтиндә буржуазиянын эһтиячы вә фәһләнин революцион тәләби алтында доғмуш мәктәбләрдә мәһсулдар әмәйин тә'лимлә бағланмасы һадисәсинин бөйүк тәрбийәви әһәммиййәтини көстәрмишдир. Маркс гейд эдир ки, бу мәктәбләрдә мәһсулдар әмәйин тә'лимлә бағланмасынын ийрәнч формасына вә онун буржуа истисмарына хидмәт этмәсинә бахмаяраг һәр һалда бу һал прогрессив бир һадисәдир.

«Деталлары Роберт Оуэндә көрүндүйү кими фабрика системасындан кәләчәк тәрбийәнин рүшеймләри доғмушдур

* Маркс—«Капитал», ч. I, 1929 ил, сәһ. 378.
** Энгелс—«Коммунизмин принципләри», «Коммунист манифести», Азәрнәшр, 1933 ил, сәһ. 82.

ки, бу бүтүн ушаглар үчүн мүәййән яшдан э'тибарән мәһсулдар әмәйи тә'лим вә гимнастикая бағлар вә өзү дә бу ялныз ичтимаи истеһсалын йүксәлмәси методу дейил, һәм дә һәртәрәфли инкишаф этмиш адамлар ярадылмасынын еканә методу олачагдыр.»* Бурадан айдын олдуғу үзрә, тә'лимин мәһсулдар әмәклә бағланмасыны Маркс һәртәрәфли инкишаф этмиш шәхсиййәт тәрбийәсинин еканә методу һесаб эдир. Маркс вә Энгелс индивидин һәртәрәфли инкишафында тәрбийәнин чох бөйүк ролуну гейд эдирләр.

«Коммунизмин принципләри» адлы әсәриндә Энгелс языр ки:

«Тәрбийә истеһсалатын бүтүн системасилә тезликлә таныш олмаг үчүн кәнчләрә мүсаидә эдәчәк, чәмиййәтин эһтиячындан вә я онларын өз мейлләриндән асылы олараг, нөвбәтлә, бир истеһсал саһәсиндән башгасына кечмәк үчүн онлара мүсаидә эдәчәкдир. Беләликлә, тәрбийә, онлары һазырки әмәк бөлкүсүнүн индики заманда һәр кәси мәчбур этмиш олдуғу бир тәрәфлиликдән гуртарачагдыр».**

Маркс, Энгелс коммунист тәрбийәсинин ени инсанлар етишдирмәк мәгсәдинин еринә етирилмәси үчүн лазым олан конкрет вәзифәләри дә мүәййән этмиш вә коммунист тәрбийәсинин мүндәрәчәсини айдынлашдырмышлар.

I Интернационалын I конгресси мүвәггәти мәркәзи советинин делегатларына инструкцияда Маркс пролетар диктатурасы вә синифсиз коммунизм чәмиййәтиндәки тәрбийәнин мәзмунуну шәрһ эдәрәк, көстәрмишдир ки:

«Тәрбийә алтында биз үч шей баша дүшүрүк:

Биринчи: әгли тәрбийә.

Икинчи: гимнастика вә һәрби мәктәбләрдә мүмарисәләрлә верилән физики тәрбийә.

Үчүнчү: истеһсалатын бүтүн процессләринин әсас принципләрилә таныш эдән, эйни заманда ушаға вә ениетмәйә бүтүн истеһсалатларын ән садә аләтләрилә рәфтар этмәк вәрдишләри верән техники тә'лим».***

Көрүндүйү үзрә Маркс ени инсан тәрбийәсиндә әгли инкишафы биринчи ерә гоюр. Әгли тәрбийә башга сөзлә тәһсил дедикдә, элми биликләр нәзәрә алынмалыдыр ки, бу да үмумиййәтлә Марксын элмә олан көрүшүндән ирәли кәлир.

Энгелсин ифадәсинә көрә элм «Марксдан өтрү тарихә һәрәкәт верән, революцион гүввәдән ибарәт иди».

* Маркс—«Капитал», ч. I, 1936 ил, сәһ. 402.
** Маркс вә Энгелс—«Коммунист манифести», Азәрнәшр 1939 ил. сәһ. 82—83.
*** Маркс вә Энгелс—Әсәрләри, XIII чилд, I һиссә, сәһ. 199.

Лафарк өз хатирәләриндә языр ки: «онун димағы лиманда бухар алтында дуран һәрб кәмисинә бәнзәйирди. О, тәфәккүрүн һәр бир истигамәтинә доғру үзмәйә һәмишә һазыр иди».*

Энгелс дә Маркс кими элми чох гиймәтләндирир вә бүтүн элмләр саһәсиндән там хәбәрдар иди.

Маркс вә Энгелс кәнч нәсли элмин әсаслары вә системаландырылмыш дәрин биликләрлә силаһландырмағы һәртәрәфли инкишафын мүһүм бир мәсәләси олараг ирәли атмышлар.

Һәртәрәфли инкишаф үчүн Маркс, Энгелс әгли тәһсиллә әлагәдар олараг һәм дә физики инкишафы ирәли сүрүрләр.

Һәртәрәфли инкишаф этмиш шәхсиййәт тәрбийәсиндә ән мүһүм бир ери дә политехники тә'лим тутур.

Маркс, Энгелс политехники тә'лими ики элементдән ибарәт билирләр:

а) истеһсалатын элми әсасларыны өйрәнмәк;

б) садә истеһсал аләтләри илә даврана билмәк.

Маркс вә Энгелс етишән нәслин тәрбийәсиндә ән мүһүм мәсәләләрдән бириси олараг коммунист моралы тәрбийәни көстәрмишләр. Энгелс көстәрмишдир ки, һәгиги бәшәр әхлағы антогонистик синифләрин тамамилә ләғв эдилдийи вә онларын изләринин белә силиндийи заман мүмкүн олачагдыр.

Коммунист тәрбийәсинин органик һиссәләриндән бири дә эстетик тәрбийәдән ибарәтдир. Маркс вә Энгелс бәдии әдәбийята вә инчәсәнәтләрә чох йүксәк гиймәт верирләрди. Онлар әдәбийятын мәшһур классикләрини (Гөте, Шекспир, Данте, Сервантес, Пушкин, Гогол вә с.) вә онларын әсәрләрини диггәтлә мүталиә эдәрдиләр.

Беләликлә, Маркс вә Энгелс һәртәрәфли инкишаф этмиш шәхсиййәтләр һазырланмасынын вә даһа доғрусу коммунист тәрбийәсинин әгли тәһсил, әхлаги, эстетик, физики тәрбийә вә политехники тә'лим кими ваһдәт тәшкил эдән беш чәһәтини көстәрмишләр.

Коммунист тәрбийәсинин мәгсәд вә вәзифәләринә даир Маркс вә Энгелсин көстәришләри ени шәраит вә гурулушда Ленин вә Сталин тәрәфиндән инкишаф этдирилмишдир.

Әгли тәһсил. Ленин вә Сталин элмләрә саһиб олмағы, биликләр системасыны мәнимсәмәйи һәртәрәфли инкишафын ән мүһүм чәһәти кими көстәрмишләр. Ленин һәлә өзүнүн 1920-чи илдә комсомолун III гурултайындаки тарихи нитгиндә көстәрмишди ки, «Гаршынызда гурулуш вәзифәси дурур, вә сиз буну ялныз бүтүн муасир билийә йийәләнмәклә коммунизми әзбәрләнмиш һазыр формулалардан, мәсләһәтләрдән, рецептләрдән, әмр вә програмлардан, сизин билаваситә ишинизи бирләшдирән, чанлы бир шейә чевирмәйи, коммунизми практики ишиниз үчүн рәһбәрлийә чевирмәйи бачармагла һәлл эдә биләрсиниз.»*

* Маркс—Сечилмиш әсәрләри, ч I, саһ. 64, 1937 ил.

Ленин кәнчләрдән өз һафизәләрини бәшәриййәтин һазырламыш олдуғу биликләр сәрвәтилә зәнкинләшдирмәйи тәләб этмишдир, чүнки анчаг бу заман коммунист олмаг мүмкүндүр.

Сталин йолдаш да инсан чәмиййәтинин һазырламыш олдуғу биликләр сәрвәтинә саһиб олмағы кәнчләрин ән мүһүм вәзифәләриндән бириси һесаб эдир. 1928-чи илдә комсомолун VIII гурултайында кәнчләрә мүрачиәт эдәрәк Сталин йолдаш демишдир:

«Инди вәзифә—бүтүн билик саһәләриндә элмә йийәләнмәкдән, ени болшевик мүтәхәссис кадрлары һазырламагдан, охумаг, охумаг, инадлы сурәтдә охумагдан ибарәтдир. Инди йолдашлар, бизә лазым олан шей революцион кәнчләрин элмә тәрәф йүрүшүдүр».**

Беләликлә Ленин вә Сталинин элмләри дәриндән вә системлә өйрәнмәйи коммунист тәрбийәсинин әсас вәзифәси һесаб эдирләр. Онлар биликләр системасыны мәнимсәмәдән коммунист олмағын мүмкүн олмадығыны көстәрмишләр.

Политехники тә'лим. Маркс вә Энгелс тәрәфиндән биринчи дәфә ирәли атылмыш политехники тә'лим принципини Ленин вә Сталин дәринләшдирмиш, инкишаф этдирмиш вә ени йүксәкликләрә галдырмышлар. Һәлә 1920-чи илдә Крупскаянын политехнизм һаггындаки тезисләринә этдийи гейдләриндә Ленин тә'хирсиз политехники тә'лимә кечмәни вә бу йолда мүмкүн олан аддымларын атылмасыны бир вәзифә олараг тапшырмышды. Һәмин гейдләриндә йолдаш Ленин политехники тә'лимин програмасыны да вермишдир. ҮИК(б)П МК-нын 1931-чи 5-сентябр тарихли мәктәб һаггындакы гәрарында партия Ленинин бу көстәришләринин мәктәб ишләри әсасына гойулмасыны тәләб эдир.

Ленин вә Сталин йолдашларын билаваситә рәһбәрлийи алтында язылмыш партия програмасында кәнч нәслә үмуми вә политехники (истеһсалын бүтүн саһәләрилә теория вә практикада таныш эдән) тәһсил верилмәси тәләб олунур.

* Ленин—«Кәнчләр иттифагынын вәзифәләри», Ушаг вә кәнчләр әдәбийят нәшрийяты, 1940 ил, саһ. 41.

** Сталин—ҮИЛККИ VIII гурултайындаки нитгиндән, Азәрнәшр, 1939, саһ. 14.

Йолдаш Сталин стахановчуларын биринчи Үмумиттифаг мүшавирәсиндәки нитгиндә әгли әмәклә физики әмәк арасында олан әксликин йох этмәйин конкрет йолларыны көстәрмишдир. О, бунун фәhлә синфинин култур техники сәвиййәсини инженер-техники әмәк ишчиләри сәвиййәсинә галдырмаг базасында анчаг мүмкүн олачағыны көстәрмишдир.

Коммунист әхлагы. Комсомолун III гурултайында йолдаш Ленин коммунист әхлагы тәрбийәсинин мүндәрәчәсини, әйни заманда онун васитәләрини там айдынлығы илә көстәрмишдир. Ленин, мәктәбин бүтүн тәhсил тәрбийә ишләринин коммунист әхлагы тәрбийәсинә хидмәт этмәсини тәләб этмишдир. Ленин буржуа алимләринин әбәди әхлаг haггындаки бошбоғазлығына гаршы hәр бир әхлагын синфи тарихи характерини көстәрмиш вә буржуа әхлагына гаршы етишән нәслин коммунистчәсинә тәрбийәсини гоймушдур.

Етишән нәслин коммунист әхлагы руhунда тәрбийәләнмәсинин әhәммиййәтини көстәрәрәк йолдаш Сталин 1931-чи илдә тәсәррүфатчылар мүшавирәсиндәки чыхышында демишдир ки, бизә элә кадрлар лазымдыр ки, онлар фәhлә синфинин сиясәтини баша дүшмәйә, ону еринә етирмәйә габил олсунлар. Марксизм-ленинизм классикләри коммунист әхлагынын конкрет вәзифәләрини дә көстәрмишләр. Онлар кәнч нәслә ашағыдаки сүфәтләрин ашыланмасыны ирәли сүрмүшләр.

1. С о ц и а л и з м в ә т ә н и м и з и н h ә г и г и п а т р и о т у о л м а г. Йолдаш Сталин көстәрир ки, кәнч нәсл Ленин кими вәтәнини севмәлидир.

Совет патриотизми тәрбийәсинин бу күнки вәзифәси йолдаш Сталинин ашағыдаки сөзләриндә даhа ачыг көстәрилмишдир.

«... бүтүн өлкәмиз вә ССРИ-нин бүтүн халглары ордумуз вә флотумузла бирликдә вәтәнимизин шәрәфи вә азадлығы уғрунда, немец ордуларыны дармадағын этмәк уғрунда, бөйүк азадлыг мүhарибәси апаран ваhид дөйүш лагериндә тәшкил олунсунлар».*

2. П р о л е т а р и н т е р н а ц и о н а л и з м т ә р б и й ә с и. Совет патриотизми вә интернационализм марксист дүнякөрүшүнүн айрылмаз hиссәләри олмагла бәрабәр бир-бирини тамамлайырлар. Сталин йолдаш демишдир ки, интернационализм идеясы кәнчләр үзәриндә чөвлан этмәлидир. Кәнчләр бүтүн дүня пролетариатынын бир мәгсәдә олдуғуну билмәлидирләр. Онлар ССРИ-нин мүвәффәгиййәтләрини бүтүн дүня пролетариатынын мүвәффәгиййәти кими саймалыдырлар. Онлар совет халгларынын достлуғу вә бирлийи уғрунда мүбаризәйә hазыр олмалыдырлар.

3. А т е и с т т ә р б и й ә с и. Социалист чәмиййәтинин ени адамы hәр hансы дини тә'сирдән узаг олмалыдыр. Онда дүняя диалектики материалист көрүшү тәрбийә эдилмәлидир. Бу аздыр, о, hәр бир дини ән'әнәләр галығы илә мүбаризә этмәйи бачармалыдыр.

4. И ч т и м а и м ү л к и й й ә т ә в ә ә м ә й ә к о м м у н и с т м ү н а с и б ә т и. Бу коммунист тәрбийәсинин мүhүмм кейфиййәтләриндән бирисидир.

Йолдаш Сталин hәлә 1930-чу илдә ССРИ-дә әмәйә гаршы мүнасибәтләрин дәйишдийини көстәрмиш, әмәйин гәhрәманлыг вә шәрәф ишинә чеврилдийини гейд этмишдир. Коммунизм чәмиййәтинин ени адамы әмәйи севмәли вә халг малыны көз бәбәйи кими горумаға чалышмалыдыр. Сталин конституциясында көстәрилдийи үзрә халг малыны көзләмәк, ону горумаг, hәр бир вәтәндашын вә эләчә дә hәр бир мәктәблинин шәрәфли вә мүгәддәс вәзифәсидир.

5. Ш у у р л у и н т и з а м. Бу коммунист моралынын олдугча мүhүмм бир элементи hесаб эдилир. Владимир Илич ени чәмиййәтдә, инсанлар арасында ени мүнасибәт әмәлә кәлдийини гейд этмишдир. О, көhнә чәмиййәтин гул вә ачлыг интизамы әвәзинә әмәкчиләрин шүурлу интизамыны, гаршылыглы э'тибар интизамыны, йолдашлыг интизамыны тәрбийә этмәйин зәруриййәтини көстәрмишдир. Фашизмә гаршы вәтән мүhарибәси шәраитиндә мәктәбләримиздә интизам тәрбийәси даhа гүввәтлидир вә өлкәмизин мүдафиәси интересинә хидмәт этмәлидир.

Бөйүк Сталин 3 июл 1941-чи ил радио васитәсилә этдийи чыхышында көстәрмишдир ки:

«... Сызылдаянлара вә горхаглара, чахнашма саланлара вә дезертирләрә сыраларымызда ер олмамалыдыр, бизим адамларымыз мүhарибәдә горху нә олдуғуну билмәмәлидирләр вә фашист залимләрә гаршы бизим азадлыг уғрунда вәтән мүhарибәмизә фәдакарлыгла кетмәлидирләр. Дөвләтимизи яратмыш олан бөйүк Ленин демишдир ки, совет адамларынын әсас сифәти: чочаглыг, икидлик, мүбаризәдә горхмамазлыг, вәтәнимизин дүшмәнләринә гаршы халгла бирликдә вурушмаға hазыр олмаглыгдыр».*

* Сталин—Бөйүк Октябр социалист револйуциясынын 24-чү илдөнүмү. сәh. 17, Азәрнәшр, 1941 ил.

* Сталин, 3 июл 1941 ил, радио илә чыхышы, сәh. 8, Азәрнәшр, 1941 ил.

1610—3

6. **Йолдашлыг вә достлуг тәрбийәси.** Етишән нәслдә энтузиазм, активлик вә тәшәббүс яратмаг, онларын ирадәсини мөһкәмләтмәк вә мәгсәдә чатмаг үчүн инадла чарпышмаг, социализм вәтәнинин дүшмәнләринә гаршы кин вә гәзәб тәрбийә этмәк, һәр ишдә Ленин вә Сталинә охшамаға чалышмаг вә с. коммунист әхлагынын чәһәтләридир.

Бунун кими дә Ленин вә Сталин кәнч нәслин һәрби һазырлығыны вә физики чәһәтдән сағлам, полад әсәбләрә вә дәмир әзәләләрә саһиб олмаларыны коммунист тәрбийәсинин вәзифәләриндән бири һесаб эдирләр.

Йолдаш Калинин Вәтән мүһарибәси шәраитиндә комсомолун вәзифәсинә даир 12 ноябр 1941 ил Куйбышев шәһәриндә сөйләдийи нитгиндә һәрби вә физики тәрбийәнин гаршыдакы вәзифәләрини белә көстәрмишдир:

«Инди комсомолун гаршысында дуран әсас вәзифә нәдән ибарәтдир. Мәнә элә кәлир ки, бу вәзифә мүһарибәдә иштирак этмәкдән ибарәтдир. Мүһарибә индики һәятын ән әсас вә һәллэдичи фактыдыр. Инди дүшмәни әзмәк вәзифәсиндән мүһүмм бир вәзифә йохдур».

Она көрә кәнчләрин физики тәрбийәси даһа актуал бир вәзифә кими гаршыда дурур.

Йолдаш Калинин кәнчләрә мүрачиәтлә көстәрир ки:

«Сизин физики чәһәтдән дә мүһарибәйә һазырлашманыз чох мүһүммдүр. Биздә кәнчләр пис яшамамышлар вә биз онлары һәтта бир гәдәр әркөүн бөйүтмүшүк. Мән буна һеч дә һайфсыланмырам. Лакин инди бир вахт кәлиб чатмышдыр ки, адамлардан ялныз йүксәк мә'нәви вәзийәт дейил, физики вә һәддән давамлы олмаг да тәләб олунур. Зәннимчә комсомол, адамлары физики чәһәтдән мәтин олмаға алышдырмалыдыр».*

Нәһайәт, Ленин вә Сталин кәнч нәслин эстетик тәрбийәсини дә коммунист тәрбийәсинин мүһүмм бир чәһәти кими көстәрмишләр. Эстетик тәрбийәнин вәзифәси, социализм гурулушунун мүвәффәгийййәтләрини образлы бир сурәтдә көстәрмәк, бәшәрийййәтин эстетик културасы илә онлары таныш этмәк, ушагларын мүхтәлиф бәдии ярадычылыг гүввәләрини инкишаф этдирмәкдән ибарәтдир.

Коммунист тәрбийәсинин ССРИ-дә конкрет вәзифәләри бунлардан ибарәтдир. Элми коммунизм баниләринин һәртәрәфли инкишаф этмиш шәхсийййәт тәрбийәси принципинин еринә етирилмәси беләдир.

* «Коммунист», 1941 ил 28 ноябр.

V ФӘСЛ

МҮҺИТ, ИРСИЙЙӘТ ВӘ ТӘРБИЙӘ

Бүтүн бу вәзифәләрин һамысы әсас э'тибарилә мәктәбин үзәринә дүшүр. Мәктәб бизим култур вә ичтимаи һәятымызын ән мүһүмм һиссәләриндән биридир.

Һәлә йолдаш Киров өзүнүн 1934-чү илдәки чыхышларынын бирисиндә көстәрмишди ки, мәктәб һаггындаки мәсәлә бизим даһа ирәли һәрәкәт этмәйимизин мәсәләсидир.

Социализм чәмиййәтиндә мәктәб вә тәрбийәнин әһәммиййәти даһа да артыр. Чүнки социализм чәмиййәтиндә мәктәб тарихин һеч бир дөврүндә еринә етирмәдийи ән мүһүмм вәзифәләри—етишән нәсли һәгиги элми биликләр, Маркс—Ленин дүнякөрүшү вә бәшәр културасынын бөйүк галибиййәтләри илә силаһландырмағы—еринә етирмәлидир.

Етишән нәслин белә тәрбийәси, ону шәраитин гулу һалындан чыхарар вә бу шәраитин ағасы эдәр.

Мәктәбин ән мүһүмм вәзифәләриндән бириси дә етишән нәслдә әхлаг тәрбийәсинин әсасларыны гоймагдыр.

Лакин, социализм гурулушунда мәктәбин һәр күн артан бу ролуна бахмаяраг, бә'зиләри «мәктәбин өлмәси» кими антиэлми вә ахмаг «теория» илә чыхыш эдирләрди.

«Мәктәбин өлмәси» теориясынын тәрәфдарлары исбат этмәк истәйирләрди ки, мәктәб дөвләтин бир органы олдуғундан вә коммунизм чәмиййәтиндә дөвләт олмаячағындан, өләчәйиндән онун органы олан мәктәб дә өлмәлидир. Етишән нәслин тәрбийә ери практики һәят вә биринчи нөвбәдә истеһсалат олачагдыр.

Бу ахмаг «теория» тәрәфдарлары мәктәбин өлмәсини һәтта коммунизм чәмиййәти гурулунчая гәдәр белә көзләмәйин ерсиз олдуғуну исбата чалышараг, онун (йә'ни мәктәбин) өлүмүнү индидән башламағы ирәли сүрүр вә бу ишә гәдәм гоймушдулар.

ҮИК(б)П МК өзүнүн 5 сентябр 1931-чи ил тарихли гәрарында, тамамилә һаглы олараг, бу теорияны антиленин вә ахмаг адландыраараг, мәктәбин, социализм шәраитиндә бөйүк әһәммиййәтини көстәрди. Коммунизм чәмиййәтинин йүксәк фазасында, элми, билик вә техниканы дәриндән билән адамла-

ра даһа чох еһтијач олачағындан мәктәбин рол вә әһәммиј-јәти даһа да артыр.

Мәктәбин гаршысында гојулан бу күнки вәзифә даһа хошбәхт һәјат вә чәмијјәт гура биләчәк адамлара коммунист тәрбијәси вермәкдир.

Коммунист тәрбијәси үчүн мүәјјән шәраит вә гурулуш лазымдыр.

Капитализмин дағыдылмасы, пролетар һакимијјәтинин јарадылмасы коммунист тәрбијәсинин һәјата кечирилмәси үчүн ән биринчи вә ән мүһүмм шәраитин јарадылмасыдыр.

Јени инсанларын јетишдирилмәсиндә ичтимаи мүһит, ирсијјәт вә тәрбијә кими факторларын рол вә тә'сирләри нәдән ибарәтдир?

Мүһитин инсан инкишафындакы ролу мәсәләси мүһүмм олмагла бәрабәр бир чох мүбаһисәләрә дә сәбәб олмушдур. Һәлә XVII әсрдә инкилис материалистләри инсанын инкишафында мүһит вә тәрбијәнин һәлледичи ролуну гејд етмишдиләр.

Чон Локк (1632—1704) өз билиш теоријасында ирсијјәти тамамилә рәдд едәрәк көстәрирди ки, инсан бүтүн өз биликләрини харичи дүнјаны дәрк етмәк нәтичәсиндә алыр. Инсанын руһу ағ бир лөвһәдир ки, тәрбијә вә әлверишли мүһитин јарадылмасы васитәсилә, тәрбијәчи ондан истәдији адамы һазырлаја биләр.

Адам Смит (1723—1790) мануфактура әмәјини тәсвир едәрәк јазыр ки «Инсанларын олдугча бөјүк әксәријјәтинин руһу инкишафы онларын күндәлик мәшғәләләрилә тә'јин едилир».

А. Смит даһа ирәли кедәрәк көстәрир ки, инсанлардакы мүхтәлиф исте'дад вә бачарыглар әмәјин вә әмәк бөлкүсүнүн нәтичәләридир.

Беләликлә Чон Локк вә Адам Смит инсанын бөјүмәсиндә әсас фактор олараг мүһити көтүрүрләр.

XVIII әсрдә франсыз материалистләри дә бу фәлсәфәјә сөјкәнәрәк исбат етмәк истәјирләрди ки, инсан ону әһатә едән мүһит вә тәрбијәнин пассив мәһсулудур. Онлар вә онлардан сонра утопист-социалистләр бурадан белә бир нәтичәјә кәлмишдиләр ки, мүһити дәјишмәк вә тәрбијә васитәсилә тамамилә јени чәмијјәт гурмаг вә инсанларын һәјатыны көкүндән јахшылашдырмаг олар. Франсыз материалистләринә көрә инсан өз доғулушунда нә меһрибан, нә дә залым дејил. Лакин алдығы тәрбијә вә јашадығы һәјат шәраитиндән асылы олараг ја залым олур вә јахуд да меһрибан олур.

Франсыз материалистләриндән Һелвеци (1715—1771) тәрбијәјә мүстәсна әһәммијјәт верәрәк тәсдиг едирди ки, тәрбијә үчүн мүмкүн олмајан һеч бир шеј јохдур вә тәрбијәнин күчүнә һәтта ајыны белә танц етдирмәк олар.

Һелвеци инсанын јетишмәсиндә ирсијјәтин һәр һансы ролуну рәдд едәрәк көстәрирди ки, инсанлардакы әгл бәрабәрсизлији белә верилән тәрбијәнин характери илә изаһ олуна биләр.

«Инсанларын ичтимаи бәрабәрсизлији фикри бәрабәрсизликлә тә'јин едилир» һаггындакы орта әср көрүшүнүн әлејһинә чыхыш едән Һелвеци нәтичә е'тибарилә инсанларда тәбии олан мејл вә габилијјәтләр ајрылығыны да инкар едир.

Тәрбијәнин һәддиндән артыг бу күчү вә тәбии габилијјәтләрин тамамилә күчсүзлүјү һагда Һелвецинин сәһвләрини һәман дөврүн материалистләриндән Дидро дүзәлдир.

Дидро (1713—1784) Һелвецијә мурачиәтлә јазыр ки «тәрбијә һәр шејә гадирдир» демәкдәнсә «тәрбијә чох шејә гадирдир демәк» даһа доғру оларды.

Дидро исбат едир ки, һәтта, ејни чүр тәрбијә алан ики шәхсин габилијјәтләри, темпераменти вә еһтираслары бәрабәр ола билмәз, тәрбијә тәбиәтдән кәсир олан габилијјәти дүзәлдә билмәз. Лакин Дидро инсанын инкишафында тәрбијәнин вә шәраитин бөјүк ролуну һеч дә инкар етмирди. Дидроја көрә тәрбијә тәбии габилијјәтләри ја икмаллашдырыр вә јахуд да боғур.

Локк, Һелвеци вә Дидронун бу көстәришләри орта әсрләрә нисбәтән ирәлијә доғру бөјүк прогрессив бир аддым иди.

Истәр инкилис вә истәрсә франсыз материалистләринин әсас сәһвләри бундан ибарәт иди ки, онлар инсаны шәраит вә тәрбијәнин пассив бир мәһсулу кими көтүрүрләрди.

Онлара көрә мүһит харичи бир гүввә кими инсанларын бүтүн инкишафыны әввәлчәдән мүәјјәнләшдирир.

Онлар баша дүшә билмәмишләрди ки, инсан өз актив революцион ролу илә ону әһатә едән мүһити вә өз хүсуси тәбиәтини өзү дәјишдирир. Онлара көрә анчаг шәраит инсанлары јарадыр, инсанлар исә шәраити јаратмырлар.

Буна көрә дә Маркса гәдәрки материализм инсанла шәраит вә тәрбијә арасындакы гаршылыглы мүнасибәтләрин һәгиги маһијјәтини ача билмәмишләр. Онларда инсана гаршы анчаг антроположи бир көрүш варды, даһа доғрусу онлар инсаны ичтимаи мүнасибәтләр мәчмуунун мәһсулу кими дејил, ону үмуми, абстракт вә тарихи шәраитин харичиндә көтүрүрләрди.

Онлар баша дүшмүрләрди ки, Марксын дедији кими, шәраит инсанлары јаратдығы гәдәр инсанлар да шәраити јарадырлар.

Маркс өзүндән әввәлки материалистләрин сәһвләрини көстәрәрәк язырды ки:

«Шәраит вә тәрбийәнин дәйишилмәси һаггында олан материалист тә'лим яддан чыхардыр ки, шәраит инсанлар тәрәфиндән дәйишдирилир вә тәрбийәчинин өзүнү тәрбийә этмәк лазымдыр. О, буна көрә чәмиййәти ики һиссәйә бөлмәйә мәчбур олур ки, бунлардан бириси чәмиййәтин үзәриндә йүксәлир. Шәраитин вә инсан фәалиййәтинин дәйишилмәсинин я өз-өзүнү дәйишмәсинин мүтабиглийи ялныз революцион практика кими әглә сығышыб рационал анлашыла билэр.»*

Бурадан тамамилә айдындыр ки, Маркс инсаны даима шәраитдән асылы олан пассив бир варлыг кими дейил, ону өз мүһитини, шәраити дәйишдирән актив бир гүввә кими көтүрүр. Маркс инсаны, онун һәгиги конкрет тарихи шәраитиндә көтүрүр вә она мүһитини дәйишдирмә процессиндә өз хүсуси тәбиәтини дәйишдирән, тә'сирэдичи, дәйишикликләр ярадан бир гүввә кими бахыр.

Инсан өз мүһитини әмәк вә өзүнүн ярадығы әмәк алэтләри васитәсилә дәйишдирир.

«...истеһсал алэтләринин дәйишмәси вә инкишаф этмәси илә бирликдә, мәһсулдар гүввәләрин ән мүһүм элементи олан инсанлар да дәйишир вә инкишаф эдирләр, онларын истеһсал тәчрүбәси, онларын әмәк вәрдишләри, истеһсал алэтләриндән онларын истифадә этмәк бачарығы да дәйишмиш вә инкишаф этмишдир».**

Инсанларын әгли инкишафы, мейлләри, эһтираслары вә талантлары, онларын мүәййән ичтимаи мүнасибәтдәки әмәк бөлкүсү, мәһсулдар гүввәләрин вәзиййәти, синфи мүбаризә, үнсиййәтдә олдуғу башга инсанларын инкишафы, онун фәалиййәтинин даирә вә характери, өз фәалиййәтинин гайдалары вә тәһсил, васитәсилә алмыш олдуғу биликләрин тә'сири алтында инкишаф эдир.

Маркс мануфактурадаки әмәк бөлкүсүнүн фәһлә үзәриндәки тә'сирини тәсвир эдәрәк көстәрир ки, истеһсалатын дар бир функциясыны еринә-етирмәк процессиндә фәһлә анчаг биртәрәфли инкишаф эдәрәк, онун бүтүн башга бачарыг вә габилиййәтләри гурбан эдилир.

Фәһләнин белә биртәрәфли инкишафы капитализмдә,—машын сәнаесинин тәтбиг эдилмәси процессиндә—һеч дә ләғв эдилмир. Әксинә әмәк бөлкүсүнүн ени формасы нәинки анчаг фәһләни, һәтта капиталистләрин өзләрини дә эйбәчәрләшдирир вә шикәст эдир.

* Маркс—Энгелс. Әсәрләри, IV чилд, сәһ. 590.
** ҮИК(б)П Тарихи, сәһ. 118

Онлар «өз фәалиййәтләринин алэтләрилә гул һалына дүшүрләр: руһән виран эдилмиш буржуа—өзүнүн хүсуси капиталы вә өзүнүн газанча олан эһтирасы илә; юрист—онун үзәриндә мүстәгилл бир гүввә кими ағалыг эдән өз гахсымыш һүгуг көрүшләрилә, «тәһсилли синифләр» үмумиййәтлә—өзләринин мәһдудлуғу вә биртәрәфлилийи илә, өзүнүн бәдәни вә руһу корлуғу илә, онларын ихтисасына уйғунлашдырылмыш тәрбийәнин ярадығы шикәстликләри вә бүтүн һәятлары бою, бәлкә дә һеч нә этмәмәкдән ибарәт олан бу ихтисаса мәһкум эдилмәләри илә гул һалына дүшмүшдүр».*

Чәмиййәт һәмишә зиддиййәтләр ичәрисиндә инкишаф этмишдир вә бу зиддиййәтләр исә инсан инкишафыны мәһдудлашдырмыш, ону биртәрәфли вә кәсирли этмишдир.

Белә зиддиййәтләр ичәрисиндә капиталистләрин өзләринин дә мәһдуд вә биртәрәфли олдугларыны көстәрәрәк Маркс языр ки:

«Мөһтач, гайғыларла долу инсан ән көзәл п'есаны анламаға гадир дейил, минераллар тачири минералларын көзәллийини вә хүсуси тәбиәтини дейил, онларын анчаг пул дәйәрини көрүр, онда минераложи һисс йохдур».**

Шүбһәсиз минераллар тачириндә (һәм дә башгаларында) айры габилиййәтләр дә йох дейилди, лакин онлар боғулмуш вә мейдана чыха билмәмишләр. Беләликлә хүсуси мүлкиййәт вә әмәк бөлкүсү капитализм чәмиййәтинә инсанларын инкишафы үчүн ән бөйүк манеәләрдир. Буна көрә дә истеһсал алэтләри үзәриндәки хүсуси мүлкиййәтин, антогонист синифләрин вә эләчә дә истисмарын ләғви инсанын бүтүн һисс, габилиййәтләринин әсарәтдән хиласы вә онларын чәмиййәт мәнфәәтинә инкишаф этмәси үчүн ән биринчи шәртдир.

Социализм чәмиййәти шәхсиййәтин инкишафы үчүн ән әлверишли шәраит ярадыр.

Энгелс көстәрир ки, хүсуси мүлкиййәтин ләғви инсанларын бүтүн психикасыны дәйишдирәчәкдир. Машынын ихтира эдилмәси машындан сонраки инсанлары, машындан әввәлкиләрдән нә гәдәр айырдыса, хүсуси мүлкиййәтин ләғви дә ени инсанлары хүсуси мүлкиййәт дөврүндәки инсанлардан о гәдәр айырачагдыр. Инсанын инкишафында мүһит вә онун инсанла олан гаршылыглы мүнасибәти марксизм нөгтейи-нәзәриндән белә баша дүшүлмәлидир.

Инсанын етишмәсиндә инкилис вә франсыз материалистләринин тәрбийәйә вердикләри мүстәсна әһәммиййәтә гаршы XIX вә XX әсрләрдә реакция башлайыр ки, бунун тәрәфдар-

* Маркс вә Энгелс, Әсәрләри, XIV чилд, сәһ. 297.
** Маркс вә Энгелс, Әсәрләри, III чилд, сәһ. 628.

ларындан Рибо, Шопенгауэр, Ломборзо, Стенли Холл вә башгаларыны көстәрмәк олар.

Бунлара көрә тәрбийә фитри олараг алынмыш мейлләрин, характерин вә темпераментин инкишафына тә'сир көстәрмәкдә кучсуздур. Чүнки инсанын инкишафы онун фитри габилиййәтләрилә әввәлчәдән мүәййәнләшдирилмишдир.

Тәрбийәнин һәр һансы ролуну рәдд этмәк, һәр шейи фитри габилиййәтләрдән асылы билмәк ачыг идеализмдир.

Бу васитә илә йохсул балаларынын фитри габилиййәтләринин даһа мәһдуд олдугуну тәсдиг эдәрәк буржуа алимләри йохсулларла варлыларын эйни тәһсил ала билмәмәк кими бошбоғазлыгларыны ганунлашдырмаг истәйирләр.

Тәрбийәнин инсан инкишафындаки бөйүк ролу бундан ибарәтдир ки, тәрбийә процессиндә бу вә я башга биликләр әлдә эдилир, шәраит даһа яхшы баша дүшүлүр, инсанларда харичи мүһитә гаршы даһа дүзкүн вә шуурлу мүнасибәт яраныр.

Тәрбийә һеч дә фитри ола билмәйән дүнякөрүшү ярадыр ки, бу васитә илә инсан әтрафындаки һадисәләрә, башгаларынын вә өзүнүн давранышына дүзкүн мүнасибәт бәсләйә билир. Беләликлә тәрбийә инсанда һеч дә фитри олмаян, тамамилә ени хасиййәт вә бачарыглар ярадыр. Буна көрәдир ки, тәрбийә мүәййән шәраитдә, етишән нәслин инкишафы үчүн гәтэдичи фактор ола билэр.

Тәрбийә, кимин әлиндә олмагдан, һарада, нә вахт вә һансы шәраитдә апарылмагдан асылы олараг бу вә я башга әһәммиййәтә малик ола биләр.

Инсанын инкишафында ирсиййәтин ролуна кәлинчә буну көстәрмәк лазымдыр ки, бир чох буржуа педагоглары ирсиййәтә биринчи ери верәрәк инсанын бүтүн инкишафыны вә эләчә дә онун тәрбийәсини, биоложи ганунлара әсасланан бир процесс кими көтүрүрләр.

Ирсиййәтин инсан инкишафындаки ролу фашист гулдурларынын «ирг теориясында» сон дәрәчәдә ийрәнч шәклә салыныр. Бу йыртычылар ирсиййәт мәсәләсиндә һейванла инсан арасында һеч бир фәрг гоймурлар. Һейванлары чинсләшдирмәк гайдасыны тамамилә инсан үзәриндә тәтбиг эдирләр. «Тәмиз ганлы немецләри» «али», галан халглары исә «ашағы дәрәчәли» инсан һесаб эдирләр. «Али»—«тәмиз ганлы немецләр» истеһсал этмәк үчүн дә чифтләшмә мәнтәгәләри дүзәлдирләр. Һейвани ирсиййәтә әсасланан «ирг теориясынын» практики нәтичәси беләдир.

Марксизм һеч дә инкар этмир ки, инсанлар фитрәтән бәрабәр олмаян вә охшамаз габилиййәт вә талант алырлар.

Лакин марксизм, ирси кечән габилиййәтләрин үстүнлүйүнү, вә инсанын бүтүн сонраки фәалиййәт вә инкишафынын бу ирси олараг кечән габилиййәтләрлә мүәййәнләшдирилдийини рәдд эдир.

Онлар тәсдиг эдирләр ки, зәһмәткешләрин физики вә интеллектуал кәсирләри үмумиййәтлә онлара хас олан фитри кәсирдир.

Зәһмәткеш балаларынын кәсирлә анадан доғулмасы ата-аналарын тәгсири имиш. Маркс көстәрир ки, зәһмәткеш ата-аналары белә ағыр мадди шәраит ичәрисинә гоян тарихи инкишаф олмушдур вә һаман тарихи инкишаф да онлары бу вәзиййәтдән хилас эдәчәкдир.

Тәбии габилиййәт вә бачарыгларын зүһури вә онларын инкишафы ичтимаи мүһит вә тәрбийәдән асылыдыр.

Социализм шәраитиндә, тарихи инкишаф, зәһмәткеш халгы ийрәнч яшайышдан чыхарараг, инсана лайиг бир вәзиййәтә гойдуғундан, әввәлләри истеʼдадсызлыға мәһкум бу халг ичәрисиндән чыхан талантлы ушаглар бунун үчүн чанлы шаһидләрдирләр. Чүнки бизим өлкәмиздә социализм гурулушунда белә талантларын доғулмасы вә инкишаф эдәрәк өзүнү көстәрмәси үчүн ән әлверишли шәраит яранмышдыр.

Бурасыны гейд этмәк лазымдыр ки, ичтимаи мүһит мәсәләси буржуа педагогикасында да ер тутур вә мүәййән чүр изаһ олунур.

Һәлә классик буржуа педагогикасы (Амос Коменски, Руссо, Песталоцци, Дистервег, Ушински вә башгалары), етишән нәслин тәрбийә вә тәһсил мәсәләсини ичтимаи фәлсәфи бир мәсәлә кими һәлл эдирди.

Онлар тәсдиг эдирләрди ки, тәрбийә вә тәһсилин вәзифәләри, инсанын чәмиййәтә олан мүнасибәтләринин, вәзифә вә фәалиййәтинин һәртәрәфли фәлсәфи вә элми анализи әсасында һәлл эдилә биләр.

Бу буржуа педагогикасынын габагчыл вә прогрессив дөврләри иди. Лакин элмләрин ени мүвәффәгиййәтләрини нәзәрә алмаг әсасында фәлсәфәнин ачыг мистик вә илаһи формасыны дәйишдирмәк йолларынын ахтарышы илә буржуа педагоглары ени теорияя кәлдиләр ки, бунун да башында вулгар позитивизмин көркәмли нүмайәндәси Спенсер дурур. Позитивизм фәлсәфәсинә көрә варлығын маһиййәтини дейил, һадисәләрин практики дәрк эдилмәсини гиймәтли һесаб этмәк вә онлардаки эйнилийи эмпирик ганунларла үмумиләшдирмәк лазымдыр.

Бу фәлсәфәйә көрә анчаг тәчрүбәдә алынан мүсбәт биликләр гиймәтли һесаб олунмалыдыр ки, буна да позитивизм дейилмишдир. Позитивист педагоглар да тәрбийәнин әсас

мәгсәдини бу мүсбәт биликләрин алынмасында вә практики һәята уйғунлашмагда көрүрләр.

Позитивист Спенсер (1820—1903) тәсдиг эдир ки, тәрбийәнин башлыча мәсәләләринин һәллиндә тәкчә бир критерийә варса о да һәята уйғунлашмаг критериясындан ибарәтдир.

Буна әсасән дә Спенсер вә бүтүн позитивистләр тәләб эдирләрди ки, биликләрин верилмәси вә мүәййән кейфиййәтләрин тәрбийәсиндә инсанын (йәгин ки, һәм дә ушағын) һәята даһа асан уйғунлашмасы нәзәрә алынмалыдыр.

Тәрбийәнин мәгсәди, тәрбийә-тәһсил просесинин маһиййәти проблемасы әһәммиййәтсиз бир шей кими я тамамилә атылыр вә яхуд да, «кими нейә өйрәтмәк» сифаришини айдынлашдырмаг ишилә әвәз эдилир.

Спенсерин бу «теориясыны» Стенли Холл өз анкеталары илә яймыш вә кенишләндирмишдир.

Бу анкеталар ән чох саһибкарлар арасында яйылмышды, чүнки һәята нечә уйғунлашмаг лазым олдуғуну саһибкарлардан сорушмаг лазымдыр. Бу шәраитдә, педагогикада експериментал истигамәт инкишаф эдир.

Бу експериментал һәрәкәт я експериментал педагогика вә яхуд да педагожи психология ады алтында инкишаф эдир.

Буржуазиянын бу принсипсиз педагогикасындан да педалогия теориясы доғмушдур.

Педалогия термини илк дәфә әдәбиййата 1893-чү илдә Стенли Холлын тәләбәләриндән Оскар Крисман тәрәфиндән дахил эдилмишдир.

Буржуа педагожи фикринин инкишафа артыг мүгтәдир ола билмәмәси, буржуа алимләрини мәчбур эдир ки, онлар тәрбийә вә тә'лим практикасыны әсасландырмаг үчүн теория дейил, ушағын өз тәбиәтинә мүрачиәт этсинләр.

Буржуа алимләринин ени «ихтирасына» көрә ушағын инкишаф ганунлары тәрбийә практикасыны тә'йин этмәлидир, йә'ни артыг ушаг инкишафынын, онун тәрбийә вә тә'лиминин теоретик мәсәләләрилә мәшғул олмаг лазым дейил, бу исә педагогика элминин тәсвиййәси демәкдир.

Ушағын инкишаф ганунларыны тә'йин этмәк мәгсәдилә ушаг һаггында физиологиядан, анатомиядан, антропологиядан вә психологиядан мә'луматлар топланыр вә бирләшдирилир, ени педалогия «элми» исә бу мүхтәлиф саһәләрдән йығылмыш гырыг, кәсик мә'луматларын топлусундан ибарәт олмалы иди.

Ушаглар үзәриндә мүшаһидәләр апарылыр вә тәчрүбәләр эдилир, бу тәчрүбәләрин методикалары—анкеталар, тестләр,

експериментал мүшаһидәләр ярадылырлар. Элә педалогиянын әсас күнаһларындан бири дә будур.

Чүнки тәрбийәнин мәгсәди проблемасы айры-айры индивидләрдә арзулар, импулслар вә мейлләр доғмасы проблемасы илә әвәз эдилир, һалбуки бүтүн бу мәсәләләр анчаг бир мәсәләнин—элми дүнякөрүшүнүн ярадылмасы, сияси мәсәләләр һәлли вә ҹәмиййәтин тамлығда инкишафы үчүн һансы билик вә кейфиййәтләрин зәрури олмасынын—об'ектив тәдгиги әсасында һәлл эдилә биләр.

Буржуа алимләри тәрбийә тәһсилин мәзмун вә методлары проблемасыны фәрди инсанларын тәфәккүр механизминин инкишафы проблемасы илә әвәз эдирләр. Мә'лум олдуғу үзрә әхлаг вә интизам, инсанларын ҹәмиййәтдәки мүнасибәтләри, онларын ҹәмиййәтә гаршы олан вәзифәләри вә бүтүн бунларын ганунларынын айдынлашдырылмасы әсасында һәлл эдилә биләҹәк бир мәсәләдир.

Буржуа алимләри исә белә ичтимаи бир проблеманы психоложи проблема илә әвәз эдирләр. Һәтта Стенли Холл ушағын био-социоложи тәрбийәсини айдынлашдырмаг йолу илә педагожи проблемалары һәлл этмәк истәйирди.

Инсан шәхсиййәтинин инкишафы һаггында реакцион буржуа теориясы олан биогенетизм дә бу мәгсәд үчүн истифадә эдилир.

Биогенетизм нечә мейдана чыхмышдыр. Һәлә XVII әсрдән инкишаф этмиш преформизм тәсдиг эдирди ки, артма—бу күтләнин садәчә бөйүмәси, организмин әввәлчәдән тамамилә һазыр һәят йолунун ачылмасы, рүшеймин исә инкишафы анчаг онун бүкүлмүш вәзиййәтинин ачылмасыдыр.

Преформизм һәятын илаһи башланғычыны тәсдиг этдийиндән биологияда дини принсипин ролуну ойнамышдыр. Һәлә XVIII әсрин орталарында Волф өзүнүн эпигенезис теориясы илә преформизмә өлдүрүчү зәрбә вурур. Волф инкишаф мәсәләсинә бөйүк ер верәрәк тәсдиг эдир ки, инкишаф һеч дә һазыр элементләрин садәчә ачылмасы дейил; инкишаф тәдричи дәйишмәләр вә енидән ярамалар просесидир.

Кетдикчә инкишаф эдән эмбриология преформизмә гаршы кәскин бир протест олур. Бу эмбриология әсасында да Һеккелин биогенетизм гануну мейдана чыхыр. Биогенетизм биологиянын ән мүһүм үмумиләшдирмәләриндән бириси олараг һейванлар аләминин эволюция просесини вә хүсусилә һейванларын гоһумлуғуну баша дүшмәкдә бөйүк рол ойнамышдыр. Һеккел өзү бу гануну белә ифадә этмишдир:

«Онтогения (йә'ни рүшеймин юмуртадаки инкишафы) ирсиййәт вә уйғунлашма ганунлары илә мәһдуд эдилмиш мү-

әййән типин филогенезини, йә'ни һаман индивидин бир сыра ата-бабаларынын гыса вә сүр'әтли тәкрарындан ибарәтдир».

Мәмәли һейванларын вә инсанларын эмбрионал инкишафы бунун үчүн чанлы мисал ола биләр, белә ки, һәм мәмәли һейванларын, һәм дә инсанын бә'зи органлары (үрәк, бөйрәкләр, әсәб системасы вә с.) өз инкишафларынын башланғычында әввәл балыгларын, сонра исә суда, һәм гуруда яшаянларын органларына чох охшар олурлар. Бундан башга, рүшейм һалындаки инкишаф дөврүндә элә органлар яранырлар ки, онларын һәлә бәтн инкишафында итиб кетмәсинә бахмаяраг, вахты илә һаман нөвүн ата-бабаларында бөйүк рол ойнамышдыр. Демәк биогенетизм илк формасында ушағын анчаг бәтн инкишафына (доғулана гәдәрки) аид иди. Биогенетизм гануну сонралар педагогикая кечириләрәк инсанын доғулмасындан сонраки инкишафы (инсанын өз ата-бабаларынын инкишафыны тәкрар этмәси) дөврүнә тәтбиг эдилмәйә башлайыр. Һәлә Һеккел өзү хәбәрдарлыг этмишди ки, айры-айры шәхсләрин инкишафы илә һаман нөв һәятынын инкишафы арасында бәрабәрлик нишаны гоймаг олмаз.

Спенсер вә Стенли Холл исә шәхсиййәтин инкишафы илә шәхсиййәтин тарихи арасында параллел яратмаға сә'й эдирләрди ки, бу да педалогия үчүн чыхыш моменти олмушдур. Онлар Һеккелин биогенетизм ганунуну механики олараг инсанын инкишафына тәтбиг эдәрәк ушағын ирсиййәтлә фаталистик шәртләнмиш хүсуси дахили тәбиәти олдуғуну тәсдиг эдирләр. Онларын ени шүары бундан ибарәт олур ки, «Ушаг балача бөйүк дейил, бәлкә она хас олан хүсуси ганунларилә яшаян хүсуси варлыгдыр». Ушаг инсанлығын бабасыдыр. Ушаг мүасир һәят вә инсанларла дейил, ән чох һейванларла бағлыдыр.

Әкәр ушаг мүасир һәятла бағлы дейилсә вә онун өзүнә аид хүсуси ганунлары варса, демәк онун инкишафы ичтимаи инкишаф вә тәрбийәдән асылы олмаяраг кедир, буна көрә дә ушағы, онун кечирдийи мәрһәләйә (йә'ни инсан чәмиййәтинин бу вә я башга дөврүнә) уйғун олараг тәрбийә этмәк лазымдыр. Һәлә Гетчинсон яшла уйғун олараг, ушағын инкишафынын ичтимаи-тарихи кечмишлә шәртләндийини исбат этмәк истәйирди. Гетчинсона көрә ушағын һәятында беш дөвр көстәрмәк олар:

I. 2 яшдан 4-ә гәдәр—ушаг бәшәриййәт тарихинин газма дөврүнү тәкрар эдир.
II. 4 » 9—11 » » овчулуг » »
III. 9 » 14 » » малдарлыг » »
IV. 12 » 16 яша » гәдәр ушаг. зираәт дөврүнү »

V. 16-дан сонра исә тичарәт (даһа доғрусу капитализм) дөврүнү кечирир.

Шүбһәсиз ки, капитализми инсан чәмиййәти инкишафында ахырынчы дөвр кими көтүрмәк Гетчинсонун буржуа фикирләринә һеч дә зидд дейил.

Педологлар ушагларын давранышынын, эмоцияларынын, адәтләринин вә тәфәккүрүнүн инкишафындаки характер хүсусиййәтләри дә изаһ этмәк истәйирләрди.

Стенли Холл ушагларда бу установка илә хүсуси мүлкиййәтчилик һиссини «тәдгиг» эдәрәк белә нәтичәйә кәлир ки, демә хүсуси мүлкиййәт һисси, инстинкт олараг инсанын яшамасы үчүн ән зәрури бир шей имиш. Стенли Холл, һиссийятын вә һәр һансы белә анлайышын мүәййән ичтимаи гурулушда доғдуғуну вә һансы гурулуш илә шәртләндийини баша дүшмәк истәмир.

Бине, ушағын әгли инкишафы лимитләри вә сәрһәдләри мәсәләсинин үзәриндә ишләйир. Бине өз «тәдгигатларынын» сонунда белә бир нәтичәйә кәлир ки, шакирдләрин мүвәффәгиййәт дәрәчәси онларын конституционал хүсусиййәтләрилә мүәййәнләшдирилир. Бинейә көрә зәһмәткеш балалары өзләринин тәбиәтләри, даһа доғрусу фитри габилиййәтләри э'тибарилә ади мәктәбдә охуя билмәзләр, чүнки онларын әгли габилиййәтләри нормал мәктәб программасынын мәнимсәнилмәсинә ичазә вермир.

Бунлардан башга Бине әгли зәкилийин шкалаларыны вә һәр бир ушағы мүәййән өлчү алтына алмағын тестләрини яратмаға чалышмышдыр.

Педологлара көрә, элә бил, ушағын әгли габилиййәтләри, она һәр һанси тә'лимдән асылы олмаяраг хасдыр, вә онун үчүн дә ушағын әгли габилиййәтләри сырф ирсиййәтин вә яшын функцияларыдыр.

Бу антиәлми «принципләрә» әсасланараг, педологлар һәр бир «ушағы» мүәййән өлчүдә охутмағы, «тә'лимин» ени ихтира эдилмиш гануну» кими ирәли атырлар.

Бу өлчүләр, даһа доғрусу шкала вә тестләр чох тез яйылырлар.

Лакин буржуа алимләри бурасыны баша дүшмәк истәмирләр ки, тә'лим, онун мәзмун вә формалары харичиндә һеч бир әгли инкишаф проблемасы изаһ эдилә билмәз.

Бүтүн бу өлчүләр, бөһтан олараг пролетар балаларынын интеллектуал инкишафында ногсан олдуғуну вә буна көрә дә онларын анчаг элементар тәһсиллә кифайәтләнмәсини, тәбии бир ганун кими тәсдиг эдилмәйә хидмәт эдирләр.

Бу өлчүләр васитәсилә синфи сечки апарараг йүз минләрлә ушаглары нормал мәктәбләрдән чыхарыб программасы йүнкүлләшмиш мәктәбләрә көндәрирләр.

Буржуа өлкәләриндән совет зәмининә кечирилмиш педология принципиал олараг һеч дә дәйишмәмиш, лакин өз палтарыны бир гәдәр енилэшдирмишди. Онлар тәсдиг эдирләрди ки, педолоҝиянын мәшғул олдуғу мәсәлә ушағын нечә охумасы, амма педагогиканын мәшғул олдуғу мәсәлә исә мүәллимин нечә өйрәтмәсидир.

Онларын методоложи сәһви бундан ибарәт олараг галыр ки, онлар, ушағын инкишаф ганунларыны тә'лим-тәрбийә процессиндән айры вә онун харичиндә ахтарырларды.

Педология илә бирликдә олараг онун баш ганунуну да көтүрүлмүшдү ки, бу ганун да ушагларын талеинин био-социоложи факторлар, ирсиййәтин вә һансы исә «дәйишмәз» мүһитин тә'сири илә фаталистик шәртләндирилмәсиндән ибарәтдир, чүнки педологлар тә'лим-тәрбийә процесси харичиндә анчаг ики мәнбә, ики «фактор» тапа билмишдиләр: 1) ушағын тәбиәти, 2) ичтимаи мүһитин тә'сири.

Педологлар ушағын тәбиәтини ирсиййәт кими баша дүшүрләрди, ичтимаи мүһит исә синифләрин ичтимаи мүнасибәтләринин тарихи дәйишмәси кими йох, дәйишилмәз капитализм чәмиййәти кими баша дүшүлүрдү.

Бундан башга, онлар ичтимаи мүһит анлайышыны олдугча дарлашдыраpaг орая анчаг ушағын аиләсини, онун яхын йолдашларыны вә һаман аиләни әһатә эдән ерли району дахил эдирдиләр.

Бу мүһит (йә'ни капитализм чәмиййәти) дәйишмәздир, чүнки о инсанларын фәалиййәтиндән дейил, бизә мә'лум олмаян ганунлардан асылыдыр. Инсанларын инкишафы, фаталистик олараг, бу ики фактор илә әввәлчәдән муәййәнләшдирилмишдир.

Педологлара көрә зәһмәткеш балалары һәм физики вә һәм дә әгли инкишафлары э'тибарилә варлы балаларындан керийә галырлар, чүнки биринчиләрин (йә'ни йохсул балаларынын) ичтимаи вә биоложи мүһити өзү керийә галмышдыр.

Инсан инкишафынын асылы олдуғу бу ики факторун һансынын даһа чох тә'сир көстәрдийи мәсәләси педологлар арасында мүбаһисәли иди.

Бә'зиләри ушағы тәттиг эдәрәк онун ата-бабаларыны өйрәнир вә ушаглары «дефектли», «чәтин»ләр бөлкүсүнә салмаг үчүн, онун ирсиййәтиндә «күнаһкар» моментләр ахтарырларды, бә'зиләри исә, ушаға, мүһитин бүтүн гычыгланмаларына механики сурәтдә тә'сир көстәрән бир шей кими бахырдылар.

Мүһит, ушаглара фаталистик тә'сир көстәрән гисмәт кими баша дүшүлүрдү.

Педологлар, буржуа өлкәсиндә истифадә олунан тәдгигат методларыны да көтүрәрәк ушаглары әгли сәвиййәләринә көрә айырыр, көмәкчи мәктәбләрә көндәрир вә бир мәктәбин ичәрисиндә онлары синифләрә бөлүшдүрүрләрди. Бу мәгсәдлә дә тест вә анкеталар кениш сурәтдә истифадә олунурларды.

Нәтичә э'тибарилә он минләрлә нормал вә сағлам совет мәктәблиләри мухтәлиф адларла (чәтин тәрбийә олунан, «дебил» вә и. а.) хүсуси мәктәбләрә көчүрүлүрләрди.

Мәктәбдә исә бүтүн тәрбийә-тә'лим ишинин чоху педологларын әлләринә кечмишди.

Педологиянын бу зәрәрверичи фәалиййәтинә ҮИК(б)П МК-нын 4/VII 1936-чы ил тарихли «Халг маариф комиссарлыглары системасында педоложи тәһрифләр һаггында»кы гәрары илә нәһайәт верилир.

Партиянын бу гәрары, педологияны яланчы вә буржуа характерли элм кими характеризә эдәрәк онун «мәктәбин өлмәси» теориясы илә олан әлагәсини көстәрир, совет ушаглары үзәриндәки бу истеһзая сон верилмәсини, «педагогика вә педагогларын өз һугугларында тамамилә бәрпа эдилмәсини» тәләб эдир.

Партиянын бу гәрары әсасында совет педагогикасы ени инкишаф йолларына кечмишдир.

VI ФӘСЛ

ПЕДАГОГИКАНЫН МӘНБӘЛӘРИ

Совет педагогика системасынын теоретик әсасларыны марксизм-ленинизм классикләринин тәһсил вә тәрбийә ишләринә даир олан тә'лимләри тәшкил эдир. Белә ки, марксизм-ленинизм классикләринин әсәрләриндә, биз педагогиканын бүтүн проблемаларына чаваб тапа билирик. Бундан башга совет педагогикасы, партиянын вә һөкумәтин мәктәб һаггында гәрар вә көстәришләрини дә өзүнә рәһбәр документ кими дә гәбул эдир. Бу әсаслара истинад эдәрәк вә бунлары әлдә рәһбәр тутараг совет педагогикасы ашағыдакы мәнбәләри тәдгиг эдир вә тә'лим тәрбийә ишләринә даир ени мәсәләләр ахтарыр.

1. Совет мәктәбләринин кениш вә чохтәрәфли тәчрүбәси педагогика үчүн мисилсиз бир мәнбәдир. МК дәфәләрлә совет мүәллимләринин яхшы тәчрүбәсини өйрәнмәйи вә үмумиләшдирмәйи педагогика гаршысында да бир вәзифә кими гоймушдур.

Педагогика мәктәб практикасындан айрылмамалыдыр. Йолдаш Сталинин дедийи кими практикадан айрылан, онун сәсини эшитмәйән элм совет гурулушуна ярашмаз вә һәгиги элм ола билмәз.

2. Буржуа педагогикасы вә мәктәбләринин яхшы тәчрүбәләриндән тәнгиди олараг истифадә эдилмәси дә совет педагогикасы үчүн бир мәнбәдир.

Лакин буржуа педагогикасындан данышдығымыз заман бир шейи унутмамалыйыг ки, мүәййән дөврләрдә буржуазия вә онун педагоглары прогрессив шүарларла ортая чыхырлар. Мәсәлән: Амос Коменски (1592—1670), Жан Жак Руссо (1712—1778), Песталоцци (1746—1827), Дистервег (1790—1866) вә с. Бу педагогларда элә прогрессив көстәришләр вардыр ки, совет мәктәби үчүн дә өз гүввәсини һәлә итирмәмишдир. Совет педагогикасы тәнгиди олараг, бунларын көстәришләриндән истифадә эдир.

Бүтүн бунлар буржуазиянын прогрессив дөврүнә аиддир. Лакин бу күнки буржуазия вә онун педагогикасы һаггында буну демәк олмаз. Бу күнки буржуазия вә онун педагогикасы оригинал һеч бир прогрессив шей верә билмир. Буржуазиянын сон заманлар ирәли атдығы «енликләр» онун инкишафыны дейил, әксинә онун сүгутуну, онун чүрүдүйүнү әкс этдирир. Далтон-план, проект методу вә башгалары бунун үчүн мисал ола биләрләр. Одур ки, бу күнки буржуа педагогикасына олан мүнасибәтимиз даһа эһтиятлы олмалыдыр.

Бунун кими дә көһнә мәктәбин ярарлы тәчрүбәсиндән тәнгиди истифадә этмәк олар. Бу барәдә йолдаш Ленин комсомолун III гурултайында демишди ки, көһнә мәктәби инкар этмәклә онун коммунизмә ярар чәһәтләриндән истифадә этмәйи унутмамалыйыг.

3. Әлавә мәнбә кими совет педагогикасы монографиялар вә мәктәбин документләрини өйрәнмәкдән истифадә эдир.

1610—4

VII ФӘСЛ

СОВЕТ ПЕДАГОГИКАСЫНЫН МЕТОДЛАРЫ

Диалектик материализм элми методуна сөјкәнәрәк совет педагогикасы јухарыда гејд олунан мәнбәләри бир чох методларла өјрәнир вә тәдгиг едир.

Совет педагогикасы тәк бир метод дејил, мүхтәлиф методлардан истифадә едир. Чүнки, анчаг тәдгиг методларынын мүхтәлифлији тәдгигаты елми едә биләр. Бир метод тәтбиги нәтичәләри исә чох вахт биртәрәфли вә тәсадүфи олурлар. Нәтичәләрин доғру вә елми олмасы үчүн методларын мүхтәлифлији шәртдир. Лакин бу кифајәт дејил. Бу методларын нечә тәтбиг едилмәси вә һансы принципиал тәләбләр үзәриндә гурулмасы да олдугча мүһүм мәсәләдир. Совет педагогикасында тәтбиг олуна билән бу ашағыдакы методлардырлар.

1. **Мүшаһидә методу.** Мүшаһидәнин мәгсәди педагожи әһәммијјәти олан мәсәләләр әтрафында фактик материал топламагдыр. Елми педагожи тәдгигат үчүн бу чох фајдалыдыр. Чүнки бурада тәрбијә һадисәси процессдә вә һәрәкәтдә өјрәнилир. Педагожи процесси өјрәнмәк үчүн мүшаһидә тәшкил етмәнин бир нечә шәрти вардыр: а) мүшаһидә заманы дәрсин нормал кедишинә һеч бир манечилик көстәрмәмәк; б) мүшаһидә ишин тәбии кедишинә аид олмалыдыр; в) мүшаһидә планлы олмалы вә конкрет мәгсәд дашымалыдыр; г) мүшаһидә һәртәрәфли олмалы вә нәтичәләри гејд етмәлидир; ғ) мүшаһидәјә тәчрүбәли мүәллимләр чәлб едилмәлидир.

2. **Педагожи експеримент.** Мүәјјән тәрбијә мәсәләләрини даһа дәрин тәдгиг етмәк үчүн ону доғуран шәртләрин бә'зиләрини дәјишдирирләр вә ја јахшылығы еһтимал олунан бир гајданын еффектини мүәјјән етмәкдән өтрү ону ишләдир вә нәтичәсини јохлајырлар. Бу експериментдир.

Експеримент мүшаһидәни дә еһатә едир. Лакин ондан фәргләнир. Белә ки, мүшаһидә васитәсилә биз практикада оланы, һеч бир дәјишикликсиз вә она гарышмадан дәрк едирик. Експериментдә өјрәндијимиз һадисәнин процессини дәјишдирмәк лазымдыр.

Експеримент ашағыдакы шәртләрә сөјкәнмәли вә рәајәт етмәлидир:

а) бир мәсәләнин експерименти мүхтәлиф мәктәб вә мүхтәлиф синифләрдә апарылмалыдыр ки, нәтичәләр контрол вә мугајисә едилә билсинләр;

б) експеримент мүмкүн гәдәр ади шәраитдә апарылмалыдыр;

в) практиканын рәдд етдији вә зәрәри габагчадан бәлли олан мәсәләләр експериментә бурахылмамалыдыр.

3. **Мәктәб документасијасыны өјрәнмәк.** Бу да педагожи тәдгигатын бир методудур. Бурада мәктәбин документасијасы, шакирдләрин дәфтәрләри, мәктәбин, синиф рәһбәринин, мүәллимләрин, шакирдләр тәшкилатынын планлары, мәктәбин һагг-һесабы вә с. өјрәнилир. Бу јолла да мәктәбин ишләринин нәтичәләринә гијмәт вермәк олар.

4. **Мәктәбин педагожи јохланылмасы.** Мәктәб документләрини өјрәнмәк чох заман ону јохламагла әлагәләндирилир. Мәктәби јохладыгда да гаршыја конкрет мәгсәд гојулмалы вә иш план үзрә апарылмалыдыр.

Сајдығымыз тәдгигат методлары бир-бириндән ајрылмыш һалда дејил, әлагәли вә бир-бирилә разылашдырылараг ишләдилмәлидирләр.

5. **Педагожи мусаһибә.** Педагожи тәдгигат ишиндә педагожи тә'сирләрин јалныз нәтичәләри дејил, бу нәтичәләрә кәтирән процессин өзү дә бизи марагландырмалыдыр ки, бу да шакирдләрлә билаваситә үнсијјәтдә (бирликдә) олдуғумуз заман мүмкүндүр. Бу мәгсәдә биз шакирдләрлә педагожи мусаһибә апардығымыз заман наил олуруг.

VIII ФӘСЛ

ПЕДАГОГИКА ВӘ ОНУН БАШГА ЭЛМЛӘРЛӘ ОЛАН ӘЛАГӘСИ

Педагогика етишән нәслин тәрбийәси һаггында олан бир элм олараг чәмиййәт вә инсан һаггында бир элм кими чәмиййәт вә инсан һаггында олан башга элмләрлә яхындан әлагәдардыр.

ҮИК(б)П-нин трихи педагогика илә ән яхындан әлагәдардыр. Чүнки партия тарихи кәнч нәсли марксизм-ленинизм руһунда тәрбийә эдәрәк халг дүшмәнләринә гаршы мүбаризә этмәйә, болшевизм илә силаһландырараг социализм гурулушунун һәр чәбһәсиндә актив вә сайыг фәалиййәтә һазырлайыр.

Педагогика үмуми тарихлә дә яхындан әлагәдардыр. Чүнки үмуми тарих мүхтәлиф ичтимаи эпохаларда тәрбийәнин мәгсәд вә мүндәрәчәсини мүәййән этмәйә көмәк эдир.

Педагогика ушаг анатомиясы вә физиологиясы элмләрилә дә әлагәдар олмалыдыр, чүнки ушағын физиоложи вә анатомик инкишафыны өйрәнәрәк, тәрбийә вә тә'лим ишини даһа яхшы вә дүзкүн гурмаг олар.

Педагогика билаваситә психология илә бағлыдыр. Чүнки психология инсанын психи фәалиййәтинин ганунауйғунлуглары һаггында бир элмдир. Психологияны вә хүсусилә ушаг психологиясыны өйрәнмә, бүтүн педагожи процесси психоложи әсаслар үзәриндә гурмаға вә тә'лим-тәрбийәни даһа сәмәрәләшдирмәйә олдугча лазымдыр.

Бундан башга педагогика өзүнүн, системасында олан элмләрлә дә әлагәдардыр.

а) **Педагогика тарихи**. Тәрбийә, таһсил, вә тә'лим ишләринин гәдим дөврдән башлаяраг, айры-айры этаплардаки хүсусиййәтләрини вә онларын инкишафыны өйрәдир. Буна көрә дә педагогика өзүнүн тарихи илә әлагәдар олмалыдыр.

б) **Хүсуси методикалар**. Айры-айры предметләрин тәдрис йолларыны, онларын үмуми ганунларыны өйрәдир вә бу хүсуси методлар педагогиканын үмуми әсасларына сөйкәндийиндән педагогика илә онларын гаршылыглы мүнасибәти лазымдыр.

в) Педагогика һәм дә хүсуси педагогикалар сүрдо тифло-олигофрено-педагогика (карлар вә лалларын педагогикасы) илә әлагәдардыр. Чүнки лал вә карларын педагогикасы онларын тәрбийә вә тә'лим ишләринин форма вә методларыны өйрәнир.

г) **Мәктәб гигиенасы.** Ушагларын мәктәб шәраитиндә даһа дүзкүн ишләмәләри вә сағламлашмаларына хидмәт эдән бир дисциплинадыр.

Бу элмләр бирликдә олараг педагожи элмини зәнкинләшдирир вә онун гаршысында гоюлмуш вәзифәләрин даһа мүвәффәгиййәтлә ериңә етирилмәсинә көмәк эдир.

Педагогика элминин үмуми әсасларыны билдикдән сонра, онун мәшғул олдуғу айры-айры мәсәләләрин өйрәнилмәсинә кечә биләрик.

IX ФӘСЛ

ССРИ-дә ХАЛГ МААРИФИ ВӘ МӘКТӘБ САҺӘСИНДӘ ДӨВЛӘТ СИЯСӘТИ.

Пролетар диктатурасы дөврүндә пролетариатын халг маарифи саһәсиндәки дөвләт сиясәтинин принципләри һәлә револјусијадан чох әввәл Ленин вә Сталин тәрәфиндән ирәли сүрүлмүшдүр.

Ленин вә Сталин һәлә капитализм шәраитиндә фәһлә вә кәндлиләрин култур сәвиййәсини галдырмағы мүһүмм бир мәсәлә олараг гојурлары.

«Русијада капитализмин инкишафы» адлы мәшһур әсәриндә Ленин, кәндлиләрин капитализм шәраитиндә шәһәрә ахыныны прогрессив бир һадисә кими характеризә эдәрәк көстәрирди ки, бу ахын кәндлиләри атылмыш, унудулмуш, кери галмыш һәјатдан гопарараг, мүасир ичтимаи һәјатын бурулғанына салыр вә әләчә дә көһнә патриархал аиләни зәифләдәрәк, гадыны киши илә бәрабәр һүгуга вә даһа мүстәгилл вәзиййәтә гојур.

Ленин шәһәрин култур ролуну көстәрмәклә бәрабәр шәһәр илә кәнд арасындакы зиддиййәтин ләғв эдилмәси мәсәләсини ирәли сүрүрдү. Бу зиддиййәтин арадан галдырылмасы, элм вә сәнәтләрин бүтүн халга етишмәси ишиндә бөйүк рол ојнајачагдыр. Шүбһәсиз капитализм шәраитиндә бу мүмкүн оласы шей дейилдир.

Ленин, чох кәскин формада, халгчыларын үмуми ичбари орта тәһсил һаггындакы хырда буржуазия утопияларыны тәнгид эдир. Халгчылардан Южаков 8—20 яшлы бүтүн оғлан вә гызлары әһатә эдәчәк гимназияларын ярадылмасыны ирәли сүрүрдү ки, бу гимназиялар мәһсулдар ассоциация олараг мүәййән әмәк мәһсулдарлығы васитәсилә өз хәрчләрини чыхармалыдыр.

Ленин бу утопияны бүтүн кәскинлийи илә ифша этмәклә бәрабәр халгчыларын бир чох баша дүшмәдикләри мәсәләләри там айдынлығы илә ачыб көстәрир. «Халгчылар прожекторлуғунун мирвариси» адлы мәгаләсиндә, Ленин көстәрир ки, синифләрә бөлүнмүш чәмиййәтдә синифсиз дөвләт, синифсиз милләт вә синифләр харичиндә дурмуш индивид ола билмәз.

Ленин Южаковун силки мәктәб илә синфи мәктәб арасындакы фәрги баша дүшмәдийини гейд этмәклә бәрабәр өзү бу фәрги айдынлашдырыр. Ленинә көрә синфи мәктәбин маһиййәти бундан ибарәтдир ки, бурада тәһсил бүтүн варлылар үчүн эйни чүр тәшкил олунмуш вә онлара эйни чүр мүмкүндүр. Белә ки, синфи чәмиййәтдә, бүтүн вәтәндашлар күјә һүгугча бәрабәрдирләр вә фактик олараг тәһсил анчаг варлылар үчүн мүмкүндүр.

Силки мәктәб, шакирддән анчаг мүәййән силкә мәнсубиййәти тәләб эдирдисә, синфи мәктәб силкләри танымыр, о анчаг вәтәндашлары танылыр. Синфи мәктәб, һамыдан, анчаг бирчә шей тәләб эдир, о да будур ки, шакирд тә'лим үчүн һагг версин. Синфи мәктәб үчүн программаларын мүхтәлиф, олмасы һеч дә лазым дейил. Чүнки онсуз да синфи мәктәб, тә'лим һаггы, тәдрис ләвазиматы вә бүтүн тәдрис бою онун башга хәрчләрини верә билмәйәнләри орта тәһсилә бурахмыр. Һәтта тә'лим һаггы алмаян орта мәктәбләр белә өз синфилийини итирмирләр, чүнки мәктәбдә охудуғу мүддәт әрзиндә йохсулун өзүнә олан хәрчи, тә'лим һаггындан о гәдәр чохдур ки, йохсула бу һеч заман мүмкүн олмадығындан о орта тәһсилә дә кетмир. Чар һөкүмәти исә һәр чүр васитә илә йохсулун тәһсилинә мане олурду. Ленин чар һөкүмәтинин маариф министрлийинин сиясәтини ифша эдәрәк, көстәрир ки, чар Русиясы халг маарифи саһәсиндә дүнянын ән кери галмыш өлкәләриндән бирисидир. Руссия халгынын ганыны сормуш чар һөкүмәти һаман халгын маарифинә аз чох пул хәрчләмәк мәчбуриййәти гаршысында олдуғу заман өзүнү йохсул вә диләнчи э'лан эдир вә һәр һансы хәрчдән боюн гачырырды. Буна көрә дә Ленин вә Сталин һәлә капитализм шәраитиндә зәһмәткешләрин култур сәвиййәсини галдырмаг уғрунда мүбаризә апармағы мүһүмм бир мәсәлә олараг партиянын гаршысында гојурлары. Бөйүк Октябр социалист револјусиясындан сонра бу вәзифә совет мәктәбләринин гаршысында бүтүн кәскинлийи илә дурур.

Пролетар диктатурасы дөврүндә мәктәбин әсас вәзифәләри партиямызын программасында белә көстәрилмишдир.

> «Пролетар диктатурасы дөврүндә, йә'ни коммунизмин тамамилә һәята кечирилмәсини мүмкүн эдән шәраит һазырлығы дөврүндә, мәктәб, нәинки үмумиййәтлә коммунизм принципләринин һәята кечиричиси олмалыдыр, бәлкә гәти сурәтдә коммунизм гурмаға габил бир нәсл тәрбийәләндирмәк мәгсәдилә, пролетариатын идея, тәшкилат вә

тәрбийә тә'сирини, әмәкчи күтләләрин ярым пролетар вә гейри пролетар тәбәгәләри үзәриндә кечиричиси олмалыдыр».*

Беләликлә мәктәб «буржуазиянын синфи ағалығынын силаһы һалындан чыхарылыб, чәмиййәтин синифләрә бөлүнмәсини тамамилә маһв этмәк силаһына, чәмиййәтин коммунизм әсаслары үзрә енидән доғмасы силаһына чеврилир».**

Партия программасы, пролетар диктатурасы дөврүндә халг маарифи вә мәктәб саһәсиндәки әсас вәзифәләри белә көстәрир:

1. 17 яшына гәдәр һәр ики чинсдән олан бүтүн ушаглар үчүн пулсуз вә ичбари үмуми вә политехник (теория вә практикада истеһсалатын бүтүн башлыча саһәләрилә таныш эдән) тәһсили тәтбиг этмәк.

2. Ичтимаи тәрбийәни яхшылашдырмаг вә гадынлары азад этмәк мәгсәдилә мәктәбәгәдәр тәрбийә мүәссисәләри: яслиләр, бағчалар, очаглар вә саирә шәбәкәси яратмаг.

3. Ана дилиндә дәрс кечилән, һәр ики чинс ушаглар бәһәм охудулан мүтләг дүнйәви, йә'ни һәр һансы бир дини тә'сирдән азад, тәһсил илә ичтимаи-мәһсулдар әмәк арасында сыхы рабитә ярадан, коммунист чәмиййәтинин һәр чәһәтдән инкишаф этмиш үзвләрини һазырлаян ваһид әмәк мәктәби принципләрини тамамилә һәята кечирмәк.

4. Бүтүн мүтәәллимләри дөвләт һесабына оларак емәк, палтар, аяггабы вә тәдрис васитилә тәчһиз этмәк.

5. Коммунизм идеясы дашыян ени маариф ишчиләри кадрлары һазырламаг.

6. Әмәкчи әһалини маариф ишиндә актив сурәтдә иштиракә чәлб этмәк (халг маарифи советләринин инкишаф этдирилмәси, заводларын сәфәрбәрлийә алынмасы вә с.).

Буржуазия алимләринин синиф вә сиясәт кәнарында мәктәб олмасы һаггындакы данышыглары бошбоғазлыг вә халгын көзүнү бағламаг тәшәббүсләриндән башга бир шей дейилдир.

Ленин языр ки:

«Биз дейирик: бизим мәктәб саһәсиндәки ишимиз дә буржуазияны йыхмаг уғрунда мүбаризәдир. Биз ачыгчасына дейирик ки, һәят кәнарында, сиясәт кәнарында мәктәб—бу ялан вә риякарлыгдыр».***

Мәктәб, мүәллим вә шакирдләр үзәриндә йолдаш Сталин ән бөйүк гайғылар көстәрир.

Йолдаш Сталин комсомол вә совет студентләри гаршысында социалист тәсәррүфаты вә социалист културасынын шүурлу гуручусу олмалары вәзифәсини гоймушдур.

Сталин йолдаш, кәнчләри элмләрә саһиб олмаға чағырыр. 1928-чи ил 16/V-да комсомолун VIII гурултайында Сталин йолдаш кәнчләр гаршысында: «Инадлы сурәтдә охумаг, охумаг, охумаг» вәзифәсини гоймушдур. Сталин йолдаш бир чох чыхышларында вә хүсусилә XV, XVI, XVII вә XVIII партия гурултайларында совет халгларынын културсәвийә инкишафларынын давам этдирилмәсини мүһүм бир вәзифә олараг гоймушдур. Вахтилә ән керидә галмыш милли республикаларда партия вә бөйүк Сталин рәһбәрлийи илә мәзмунча социалист, формача милли култура инкишаф этмиш, башдан баша савадсыз республика вә областларда үмуми ичбари тәһсил һәята кечирилмиш вә Сталин Конституциясы ССРИ вәтәндашларына һәмишәлик олараг тәһсил, һүгугуну вермишдир.

«ССРИ вәтәндашлары тәһсил һүгугуна маликдирләр» (ССРИ Конституциясы мад. 121).

Өлкәмиздә оғлан вә гызларын бирликдә тә'лими әлдә эдилмишдир. Һеч бир капиталист өлкәсиндә, һәтта гадын вә кишиләрин формал олараг бәрабәр һүгугу э'лан эдилдийи ерләрдә белә бу мүмкүн дейилдир.

Партиямыз мәктәб вә үмумиййәтлә халг маарифинин даһа ирәлиләмәси үчүн бир чох гәтнамәләр чыхармышдыр ки, бунлардан башлыча олараг 5/IX—1931-чи ил (ибтидаи вә орта мәктәбләр һаггында); 21/IV—1932-чи ил (пионер тәшкилатынын иши һаггында); 25/VIII—1939-чу ил (тәдрис программалары, ибтидаи вә орта мәктәбдә режим һаггында); 12/II—1933-чү ил (стабил дәрсликләр һаггында); 16/V—1934-чү ил (ибтидаи вә орта мәктәбләрин структурасы һаггында); 3/IX—1935-чи ил (ибтидаи, натамам орта вә орта мәктәбләрдә тәдрис ишинин тәшкили вә дахили гайдалар һаггында); 4/VII—1936-чы ил (маариф комиссариатлары системасында педоложи тәһрифләр һаггында) вә и. а.-дир.

Халг маарифи вә мәктәб саһәсиндә совет дөвләтинин сиясәтини һәята кечирмәк үчүн мүәййән система ярадылыр. ССРИ халг маариф системасы өлкәмиздә коммунизм чәмиййәтини гәт'и сурәтдә сона чатдырмаг ишинә хидмәт этмиш вә этмәкдәдир.

Революциянын илк күнләриндән э'тибарән совет мәктәби өз гаршысында дурмуш тарихи вәзифәләри еринә етирмәйә башлайыр. Һәлә революциянын илк илләриндә өлкәнин дүня империалист мүһарибәсиндән тәзәчә чыхараг вәтәндаш мүһарибәсинә кирдийи, шәһәр вә кәнд тәсәррүфатынын тамами-

---

* Партия программасы, Азәрнәшр, 1937-чи ил чапы, сәһ. 33—34.
** Партия программасы, сәһ. 33.
*** Ленин—Әсәрләри, XXIII чилд, сәһ. 199.

лə пəракəндə олдуғу, дахили вə харичи контрреволюсијанын һәлә чох актив олдуғу бир шəраитдə, совет мəктəби, муəллим азлығына, муəјјəнлəшдирилмиш тəдрис планы, программа, дəрслик олмамасына бахмајараг өз ишини кетдикчə јахшылашдырырды.

Совет һөкумəтинин илк декретлəри, мəктəби буржуазија силаһындан коммунизм чəмијјəти гурмаг силаһына чевирмəјə, мəктəбин тə'лим-тəрбијə ишинин јахшылашдырылмасына, муəллимлəрин мадди вə һүгуг сəвијјəсинин галдырылмасына һəср эдилмишди.

Халг Комиссарлар Советинин 21/I—1918-чи ил декрети илə (Азəрбајчанда 1918-чи илин 15 мајында илк Совет һөкумəти, јə'ни Бакы Коммунасы, сонра исə Апрел социалист револјусијасынын гəлəбəсиндəн сонра 5/V—1920-чи илдə) мəктəб диндəн ајрылыр; мəктəбдə динин тəдриси вə дини ајинлəрин ичрасы гадаған эдилир.

1918-чи илин август ајында чағырылмыш сијаси маариф үзрə I гурултајда ики дəрəчəдəн ибарəт, јени маариф системасы гəбул эдилир: I дəрəчəли беш ил, икинчи дəрəчə дөрд ил.

1918-чи илин октјабрында Русијада ваһид əмək мəктəби һаггында «низамнамə» вə «декларасија» нəшр эдилир (Азəрбајчанда бу низамнамə 12/V—1920-чи илдə нəшр эдилир).

Əсрлəр боју маарифдəн мəһрум олмуш зəһмəткеш халг инди, һакимијјəтин өз əлинə кечмəсилə тəһсилə гаршы бөјүк һəвəс көстəрирди. Халгын бу тəлəби мəктəб шəбəкəсинин чидди сурəтдə кенишлəндирилмəсилə тə'мин эдилир. Һəлə вəтəндаш муһарибəсинин гызғын дөврлəриндə Совет һөкумəти халг маарифи саһəсинə əн муһумм саһəлəрдəн бириси кими фикир верирди. Мəктəблəрин, муəллимлəрин вə элəчə дə шакирдлəрин тəчһизи олдугча јахшылашыр.

Өлкəмизин халг маариф системасы социализм гурулушунун ајры-ајры этапларындакы вəзифəлəрə хидмəт этмəк мəгсəдилə муəјјəн чур дəјишмишдир.

1920-чи илин ахырында чағырылмыш халг маарифи үзрə I партија мушавирəси бизим мувəффəгијјəтлəримизи јекунлашдырараг кəлəчəјин вəзифəлəрини гејд этмишди. Партија мушавирəси халг маариф системасыны да дəјишдирди. Јени системанын əсасы ики концентрли (4 вə 3 иллик) једдииллик мəктəблəр олурлар ки, бунларын да əсасында профессионал мəктəблəр системасы (3—4 иллик техникумлар вə башгалары) јарадылырлар. Шубһəсиз, једдиилликлəрин јарадылмасы үмуми тəһсил муддəтини бир гəдəр азалдырды. Партија программасында 17 јаша гəдəр үмуми политехники тəһсил көстəрилмишди ки, јарадылмыш ики типли I дəрəчəли вə II дəрəчəли мəктəблəр бирликдə 9 иллик үмуми тəһсил верəрəк партија программасынын да тəлəбини тə'мин эдирди. Једдиилликлəр исə үмуми тəһсили 17 јаш əвəзиндə 15 јаша гəдəр вермəли идилəр. Лакин јолдаш Ленин вахтында көстəрмишди ки, бу мувəггəти бир өлчүдүр, кадроја олан эһтијачымыз вə элəчə дə өлкəнин ағыр вəзијјəти бизи белə мувəггəти бир өлчүјə мурачиəт этмəјə вадар эдир. Једдиилликлəрлə параллел олараг доггузилликлəр дə һəлə давам эдирлəр, лакин фəрги бурасында иди ки, əввəлдə олан 4 ил+5 ил əвəзинə инди 4+3+2 системасы јарадылыр, белə ки, I дəрəчəли мəктəб 4 иллик. II дəрəчəли исə ики концентрли (3+2) беш иллик мəктəбə чеврилир. Тəдричəн II дəрəчəли мəктəбин ахырынчы синифлəри ихтисаслашдырылырлар.

Һəлə 1919-чу илдə фəһлə факултетлəри (рабфак) јараныр ки, бунларын да əсас мəгсəди фəһлə-кəндли балаларыны али мəктəбə һазырламағы сүр'əтлəндирмəк иди. 1920-чи илдə јени мəктəб типи олан фабрик-завод шакирдлији (ФЗУ) јараныр ки, бунлар кəнчлəрдəн мутəхəссис фəһлəлəр һазырламаг мəгсəдини дашыјырларды. 1923-чү илдə кəндли чаванлар мəктəби (ШКМ) јараныр ки, бунлар үмуми тəһсил вермəкдəн башга кəндли чаванлары култур. кəнд тəсəррүфаты ишинə һазырламалы идилəр.

1926—1929-чу иллəр арасы, өлкəнин сəнаелəшдирилмəси мəсəлəси əн муһумм бир вəзифə олараг гаршыда гојулдуғу заман, совет мəктəби өлкəјə даһа јарарлы кадрлар вермəк үчүн өз ишини даһа да јахшылашдырмалы иди. II дəрəчəли мəктəблəрə уклон верилмəси даһа да кенишлəндирилир.

1930—34-чү иллəр арасы өлкə үмуми ичбари тəһсилə кечир.

Һəлə 1930-чу илдə II партија мушавирəси једдииллик мəктəблəрин əсас үмуми тəһсил мəктəби олдуғуну бир даһа гејд эдəрəк, шəһəр үчүн фабрик-завод једдиилликлəри (ФЗС), кəндлəр үчүн исə кəндли чаванлары [бир аз сонра колхоз чаванлар мəктəбини (ШКМ)] көстəрир.

1930-чу илдə II дəрəчəли мəктəблəрин ахырынчы концентри техникума чеврилир ки, бу да ихтисаслы кадрлар вермəк вəзифəсини ифа эдирди.

Лакин социализм гурулушунун һəр күнки инкишафы, үмуми тəһсил сəвијјəсинин кенишлəндирилмəси тəлəбини ирəли сүрүр. Одур ки, биринчи бешиллијин ахырына доғру техникумларла бир сырада үмуми тəһсил верəн вə һəр һансы уклондан азад II дəрəчəли мəктəблəрин сајы да кетдикчə артыр. Өзү дə бу II дəрəчəли мəктəблəр артыг доггузилликлəр идилəр.

Беләликлә 1932-чи илә доғру бизим мәктәб системасы белә иди: «0» группасы (бириллик), ибтидаи мәктәб 4 иллик (Азәрбайчанда әсас э'тибарилә 5 иллик), II дәрәчәли мәктәбин 3 иллик I концентри (бу ибтидаи мәктәблә бирликдә еддииллийи тәшкил эдир), еддииллийин үзәриндә исә орта мәктәбин юхары синифләри вә яхуд да техникумлар гурулурларды.

ССРИ ХКС вә ҮИК(б)П МК 16/V—1934-чү ил тарихли гәрары әсасында өлкәмиздә ибтидаи мәктәб 4 иллик, натамам орта мәктәб 7 иллик, орта мәктәб 10 иллик олмаг үзрә мәктәбләрин ваһид структурасы яраныр.

ССРИ Баш Совети Президиуму 2 октябр 1940-чы ил гәрарына әсасән сәнае үчүн дөвләт әмәк резерви яратмаг мәгсәдилә үч ени тип мәктәбләр яранмышдыр:

1) Үмуми таһсил мәктәбинин 4 синифини гуртармыш 14—15 яшлы кәнчләр үчүн с ә н ә т м ә к т ә б л ә р и.

2) Юхарыда көстәрилмиш тәһсил сәвиййәли 14—15 яшлы кәнчләр үчүн д ә м и р й о л м ә к т ә б л ә р и.

3) Үмуми тәһсил сәвиййәсиндән асылы олмаяраг, 16—17 яшлы кәнчләр үчүн ф а б р и к - з а в о д т ә ' л и м и м ә к т ә б л ә р и.

Беләликлә социализм гурулушунун айры-айры этапларындаки вәзифәләрдән вә өлкәмизин мадди варланмасындан асылы олараг халг маариф системасы өз структурасы э'тибарилә дәйишмишдир вә белә дәйишиклик дә зәрури иди. Лакин бизим халг маариф системамызын принципләри һәмишә бир олмуш вә онлар бу күн дә көзләнилирләр. Бу принципләр әсас олараг бу ашағыдакиләрдән ибарәтдирләр.

1. Биздә анчаг дөвләт мәктәб ачар, сахлаяр вә идарә эдә биләр ки, мәктәбдә тә'лим-тәрбийә ишинин яхшы кетмәси үчүн бу олдугча лазымдыр.

2. Биздә халг маариф системасы ваһиддир. Бу ваһидлик биринчи нөвбәдә һамы үчүн эйни тип мәктәбләрин олмасы (буржуа өлкәләриндә зәһмәткешләр вә варлылар үчүн айры мәктәбләр вардыр), дикәр тәрәфдән исә мәктәбләрин вә тәдрис планлары вә программалары арасында ардычыллыг вә разылашмасынын олмасы, йә'ни бир мәктәби гуртардыгдан сонра асанлыгла юхары дәрәчәйә кечмәк имканы илә характеризә эдилир.

3. Мәктәб дүнйәви принципдә гурулмушдур, йә'ни мәктәбин диндән тамамилә айрылмасы, мәктәбдә динин тәдриси вә дини айинләр ичрасынын гадаған эдилмәси.

4. Тә'лим оғлан вә гызлар үчүн бирликдәдир. Гадынларын кишиләрлә там бәрабәр һүгугу тә'мин эдилдийи кими, онла-

Беләликлә 1932-чи илә доғру бизим мәктәб системасы белә иди: «0» группасы (бириллик), ибтидаи мәктәб 4 иллик (Азәрбайчанда әсас э'тибарилә 5 иллик), II дәрәчәли мәктәбин 3 иллик I концентри (бу ибтидаи мәктәблә бирликдә еддииллийи тәшкил эдир), еддииллийин үзәриндә исә орта мәктәбин юхары синифләри вә яхуд да техникумлар гурулурларды.

ССРИ ХКС вә ҮИК(б)П МК 16/V—1934-чү ил тарихли гәрары әсасында өлкәмиздә ибтидаи мәктәб 4 иллик, натамам орта мәктәб 7 иллик, орта мәктәб 10 иллик олмаг үзрә мәктәбләрин ваһид структурасы яраныр.

ССРИ Баш Совети Президиуму 2 октябр 1940-чы ил гәрарына әсасән сәнае үчүн дөвләт әмәк резерви яратмаг мәгсәдилә үч ени тип мәктәбләр яранмышдыр:

1) Үмуми тәһсил мәктәбинин 4 синифини гуртармыш 14—15 яшлы кәнчләр үчүн с ә н ә т м ә к т ә б л ә р и.

2) Юхарыда көстәрилмиш тәһсил сәвиййәли 14—15 яшлы кәнчләр үчүн д ә м и р й о л м ә к т ә б л ә р и.

3) Үмуми тәһсил сәвиййәсиндән асылы олмаяраг, 16—17 яшлы кәнчләр үчүн ф а б р и к - з а в о д т ә ' л и м и м ә к т ә б л ә р и.

Беләликлә социализм гурулушунун айры-айры этапларындаки вәзифәләрдән вә өлкәмизин мадди варланмасындан асылы олараг халг маариф системасы өз структурасы э'тибарилә дәйишмишдир вә белә дәйишиклик дә зәрури иди. Лакин бизим халг маариф системамызын принципләри һәмишә бир олмуш вә онлар бу күн дә көзләнилирләр. Бу принципләр әсас олараг бу ашағыдакиләрдән ибарәтдирләр.

1. Биздә анчаг дөвләт мәктәб ачар, сахлаяр вә идарә эдәр ки, мәктәбдә тә'лим-тәрбийә ишинин яхшы кетмәси үчүн бу олдугча лазымдыр.

2. Биздә халг маариф системасы ваһиддир. Бу ваһидлик биринчи нөвбәдә һамы үчүн эйни тип мәктәбләрин олмасы (буржуа өлкәләриндә зәһмәткешләр вә варлылар үчүн айры мәктәбләр вардыр), дикәр тәрәфдән исә мәктәбләрин вә тәдрис планлары вә програмлары арасында ардычыллыг вә рабиташмасынын олмасы, йә'ни бир мәктәби гуртардыгдан сонра асанлыгла юхары дәрәчәйә кечмәк имканы илә характеризә эдилир.

3. Мәктәб дүнйәви принципдә гурулмушдур, йә'ни мәктәбин диндән тамамилә айрылмасы, мәктәбдә динин тәдриси вә дини айинләр ичрасынын гадаған эдилмәси.

4. Тә'лим оғлан вә гызлар үчүн бирликдәдир. Гадынларын кишиләрлә там бәрабәр һүгугу тә'мин эдилдийи кими, онла-

ССРИ-дә бу күнкү халг маариф системасы.

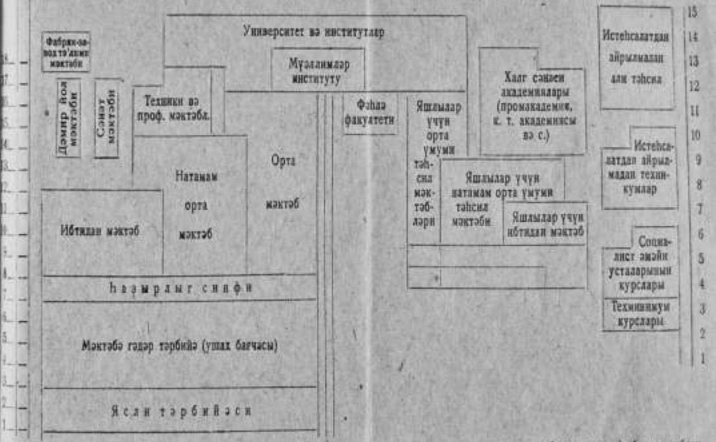

* Бу мәктәбләрин изаһы 60-чы сәһифәдә верилмишдир. Схемада көстәрилән орта вә али ихтисас мәктәбләри әсас э'тибарилә үмуми комиссарлыгларын нәздиндә ачылыр вә онлар тәрәфиндән идарә олунурлар.

рын маариф саһәсиндә дә бәрабәрлийи Октябр социалист револйусиясындан сонра әлдә эдилмишдир.

5. ССРИ-дә һәр һансы ихтисас тәһсили мүәййән үмуми тәһсил сәвиййәси үзәриндә гурулур.

6. Һәр милләтә өз ана дилиндә охумаг имканы верилир.

7. Бизим халг маариф системамыза мәктәбә гәдәр яшлы ушагларын тәрбийәси дә дахилдир.

8. Бизим халг маариф системамыз кениш сурәтдә яшлы әһали ичәрисиндә савадсызлығы вә азсаводлылығы ләғв этмәк үчүн вә эләчә дә бүтүн саһәләрдә ишләйәнләрин, ишдән айрылмадан ихтисасыны артырмаг үчүн кениш тәдбирләри әһатә эдир.

ССРИ-дә бу күнки халг маариф системасы схемасында көстәрилән мәктәбләрдән башга бизим халг маариф системамыза бир чох култур-маариф вә эләчә дә мәктәбдән кәнар мүәссисәләр дахилдирләр.

Бизим өлкәмиздәки халг маариф системасынын нә гәдәр демократик, халг интересләринә уйғун олдуғуну вә эләчә дә онун бүтүн үстүнлүкләрини көстәрмәк үчүн бә'зи буржуа өлкәләриндәки маариф системасы илә танышлыг лазымдыр.

Капиталист өлкәләринин маариф системасына кәлдикдә бунларын һамысына бир гиймәтлә янашмаг олмаз. АБШ вә Инкилтәрә кими буржуа демократик гурулушлу өлкәләрдә халг маариф системасынын бир сыра демократик әламәтләрини гейд этмәк олар. Системанын онларда мәһәллиләшмәси, мәктәб гурулушунда мүәййән дәрәчәдә ардычыллыг вә с. кимиләри бу өлкәләрин маариф системасыны характеризә эдир. Фашист өлкәләринә кәлинчә маариф системасынын орада ийрәнч бир шәклә салындығыны гейд этмәлийик. Бу гулдурларын «маариф системалары тамамилә өз йыртычы вә гәсбкарлыг ишләринә табе эдилмишдир. Фашист Германиясында «халг» мәктәбләри бүтүнлүклә килсәләрин һимайәсинә верилмишдир. Мәктәбләрдән фашистләр элми биликләри рәдд эдир, әвәзинә һейван шовинизм мәзмуну дашыян «ирг теориясы» кими «предметләр» гоюрлар. Мәктәбләриндә һәрби дрессировкалар һөкм сүрүр. Мәктәбә гәбулда башга халглара чох аз мигдарда (1—1½) процент тә'йин эдирләр. Системада дар профессионализм (халг мәктәбләриндә) вә классицизм (орта мәктәбләрдә) әсас рол ойнайыр. Фашист системасы

башга халгларын дил вә култураларыны тапдалайыр вә һ. б. Фашист мәктәб системасы өзләринин э'тираф этдийи кими, бир сөзлә, «вәһши кәнчләр» етишдирмәйи өз гаршысына гоюр.

УШАГЛАРЫН МӘКТӘБӘ ГӘДӘР ТӘРБИЙӘСИ

Мәктәб ишинин даһа мүвәффәгиййәтлә кетмәси үчүн ушагларын мәктәбдән әввәл тәрбийәсинин бөйүк әһәммиййәти вардыр. Бу темада биз ушагларын бу дөврдәки тәрбийәсиндән данышачағыг. Мәктәбдән әввәлки яшлы ушагларын тәрбийәси ики дөврә бөлүнүр: I ясли дөврү (0—3 яш); II бағча дөврү (3—7 яш).

X ФӘСЛ

ЯСЛИ ЯШЛЫ УШАГЛАРЫН ТӘРБИЙӘСИ.

Мәктәбә гәдәрдән әввәлки яш дөврү 0—3 яшлы ушаглары әһатә эдир. Бир чохлары элә тәсәввүр эдирләр ки, күя бу яшдаки ушаглар анчаг дүзкүн емәйә, һәр һансы хәстәликдән горунмаға, тәмиз сахланмаға, тәмиз һавая вә с. мөһтачдырлар, тәрбийә мәсәләси исә сонраки вахтын ишидир. Бу фикир дүзкүн дейилдир. Һәлә П. Ф. Лесгафт көстәрмишди ки, бу яш дөврү инсанын кәләчәк характери үчүн олдугча мүһүммдүр.

Ушински ата-аналары, тәрбийәчиләри ушагларын лап кичик яшларындан һәм физики, һәм дә мә'нәви инкишафларынын гайғысына галмаға чағырырды.

Бу яшда олан ушагларын тәрбийәси гаршысында ашағыдаки вәзифәләр гоюлур:

1. Ушаг организминин инкишафы, сағламлығы, хәстәликләрә гаршы мөһкәмлийи.
2. Өз вахтында нормал психи инкишафлары, дуйғу органлары, һәрәкәт вә нитгләринин инкишафы.
3. Мүстәгилл емәк, союнмаг, кейинмәк вәрдишләри вә бачарыгларынын верилмәси.
4. Өз йолдашлары вә бөйүкләрлә һөрмәтли рәфтар этмә бачарыгларынын ярадылмасы.

Ушагларын кичик яшларында нерв, психоложи вә физики һәятларынын бир-бирилә сыхы сурәтдә әлагәси вардыр. Она көрә бунларын биринин гайғысына галмамаг о бирисинә дә тә'сир эдир.

1. **Бир яшына кими ушагларын инкишафынын кедишн вә тәрбийәси.** Нормал анадан олан ушағын ағырлығы 2800—4500 гр.-а кимидир. Биринчи айындан башлајараг ушағын ағырлығы сүр'әтлә артыр. Мәсәлән: ушаг бу вахт, суткада 7—12 гр. артыр. Нормал сурәтдә гайғысына галынмыш ушағын бир яшында 10 килограмма кими ағырлығы олмалыдыр.

Ени анадан олмуш ушағын бою 50 см. гәдәр олур, бир яшында 20—25 см. артыр. Бундан сонра бой вә ағырлығын артма сүр'әти азалыр. Ени анадан олмуш ушағын башы бәдәнинин $^1/_4$-ни тәшкил эдир (бөйүкләрдә исә $^1/_8$).

Сүмүк системасы. Ушаг сүмүкләринин юмшаглығы, эластиклийи вә сынмая даһа аз мә'руз олмасы онун хүсусиййәтләридир. Бу яшларда сүмүкдә калци дузларынын сүр'әтли мәнимсәнмә процесси кедир, бу исә сүмүкләрин яваш-яваш бәркимәсини вә сүд дишләринин чыхмасыны тә'мин эдир. Анчаг һәлә сүмүк системасы там бәркимир. Бу яшда чох тәсадүф олунан рахит нахошлуғу сүмүкдә дузларын кифайәт гәдәр олмамасы мәһсулудур.

1—3 яш мүддәтиндә сүмүкләрин бәркимәси чох интенсив кедир вә бүтүн скелети әһатә эдир. Ушағын дишләри 6—7 айындан чыхмаға башлайыр, бир яшында ушағын 8-ә гәдәр диши олур. Ушағын бел сүтуну гығырдаг һалында олур. Ушағын сүмүкләри юмшаг вә эластики олдуғу үчүн она һәр һансы физики йүкү диггәтли сурәтдә, гүввәсинә уйғун вермәк лазымдыр. Дөш гәфәси сүр'әтлә инкишаф эдир.

Дахили ифраз вәзләри. Бир яшындаки ушагда бөйүк рол ойнаян «тимус» вәзидир, бу вәзин вәзифәси һәлә тамамилә өйрәнилмәмишдир. Белә дүшүнүрләр ки, бу, сүмүкләрин бөйүмәсини сүр'әтләндирир вә әзәләләрин фәалиййәтини артырыр, һәм дә мүбадилә процессиндә иштирак эдир. Бу яшда эпифиз (шишковидная) вәзи дә фәалиййәтдә олур. Бу вәз тәнасүл вәзләринин вахтындан әввәл инкишафыны сахлайыр вә организмин нормал бөйүмәсинә көмәк эдир.

Бир гәдәр сонра, 6 айдан 2 яша кими, тироид (галханаохшар) вәз бөйүк активлик көстәрир. Бунун организмин бөйүмәсиндә ролу бөйүкдүр. Бәдәндәки мүбадиләнин низама салынмасында иштирак эдир, яһма процессини артырыр вә мәркәзи нерв системасынын фәалиййәтинә тә'сир көстәрир. Бу вәзин фәалиййәти азаларса ушағын нормал инкишафы даянар вә позулар.

Ган вә тәнәффүс органлары. Ушағын чийәрләри вә үрәйи чох интенсив бөйүйүр. Хүсусән ушағын үрәйинин гейдинә галмаг лазымдыр. 2 яшына кими онун бөйүмәси интенсив

олур. **Ушағы балачалығындан бурну илә дүзкүн вә дәриндән нәфәс алмаға алышдырмаг лазымдыр.** Ушаг организминин бөйүкләрә нисбәтән оксигенә олан эһтиячы артыгдыр. Хүсусән организми зәиф олан ушаглар тәмиз һавая даһа чох мөһтачдырлар. Онун үчүн дә балача яшлы ушаглара күнәшин тә'сири олдугча мүһүмдүр. Чүнки күнәш микроблары өлдүрүр, һаваны тәмизләйир, ган дөвраныны яхшылашдырыр, ганын даһа чох оксиген алмаг габилиййәтини артырыр, организми мөһкәмләдир, буна көрә дә күнәшдән дүзкүн истифадә эдилмәсинә фикир верилмәлидир.

Дуйғу органлары. Ушағын доғулмасынын биринчи күнүндән башлајараг онун дуйғу органлары өз функцияларыны ерина етирмәйә һазырдырлар.

а) Ий вә дад билмә: биринчи күнләрдә бу һисс чох зәифдир, лакин ушаг бу һиссләри ала билир. Мәсәлән: ширин шейә гаршы сорма, удма һәрәкәтләри, ачыя гаршы өз мимикасында наразылыг вә итәләйичи һәрәкәтләр көстәрмәси. Бу дуйғу яваш инкишаф эдир, буну систематик тәрбийә этмәк лазымдыр.

б) тохунма вә һисс этмә: бу габилиййәт яваш-яваш инкишаф эдир. Бу һисси сүн'и тәрбийә этмәйә эһтияч йохдур.

в) эшитмә: бу чох зәиф инкишаф этмиш, лакин кетдикчә яхшылашыр. Ушағын гулаглары чох тез-тез хәстәләнә биләр ки, бу да нитгин инкишафына тә'сир эдә биләр. Буна көрә дә гулагларын тәмизлийинә хүсуси диггәт вермәк лазымдыр.

Беләликлә ушаг ән кәскин вә гүввәтли сәсләри эшидир. 2 айлығында башыны сәс кәлән тәрәфә чевирә билир, 3 айлығында сәс мәнбәини ахтармаға вә предметләри айырмаға башлайыр.

г) көрмә: чох зәиф инкишаф этмәсинә бахмајараг ишыг вә гаранлыға бәбәкләрини даралтма илә чаваб верир.

Бу вахтында ушаг этраф мүһити көрмә йолу илә өйрәнир. 4 айында көрдүйүнү әлләрилә тутмаға чалышыр.

ПСИХОЛОЖИ ХҮСУСИЙЙӘТЛӘРИ

Ушағын илк күнләриндән башлајараг, онун һәятында гаврама (дәрк этмә) бөйүк рол ойнайыр. Ушағын гаврама габилиййәти чох ибтидаи олмагла бәрабәр өз давамсызлығы вә мөһкәм олмамасы илә фәргләнир. Ушаглар, онлар үчүн даһа чох эмоционал әһәммиййәти олан шейләри гаврая билирләр. Бу яшда гаврама чох мәһдуд олдуғундан ушаглара бир вахт

ичәрисиндә чохлу мигдарда предмет вә оюнчаг вермәк мәсләһәт дейилдир.

Предмет вә оюнчаглар рәнкли вә парлаг олмалыдырлар ки, онларын емосияларына тә'сир едә билсинләр.

Әтрафындакиләри тә'йин етмәк габилиййәти тәхминән үчүнчү айда яраныр, 6—8 айында рәнки вә форманы, сонра исә бөйүклүк вә һәрәкәти гаврая билир.

Ушаглардаки көрмә гаврамасыны инкишаф етдирмәк үчүн онлары мүхтәлиф һәчмли, формалы вә рәнкли материал илә әһатә етмәк лазымдыр. Материал садә, рәнкли олмалы, лакин чох әлван олмасы да мәсләһәт дейил.

Ешитмә гаврамасы яваш-яваш инкишаф едир; VI һәфтәдә тонлары айыра билмәк, VIII һәфтәдә музыкая гаршы реаксия, XII—XVI һәфтәләрдә исә анасынын, атасынын сәсләрини айыра билмәк габилиййәтләри яраныр. Одур ки, бу яшда музыка вә нәғмә мусиги габилиййәтини инкишаф етдирә биләр.

Бу яшда психи һәят ән чох һәзз вә наразылыг һиссләрилә муәййән едилир. Биринчи үч ай әрзиндә һәзз һиссләринин даирәси чох да кениш дейил (ачлығыны ләғв етдийи, анасыны әмдийи вә илыг суда чимдийи заман). Ики айдан сонра сәс тә'сираты (нәғмә вә музыка) да һәзз һисси оядыр. IV айдан сонра предметләрдән япышмаг вә бир аз сонра һейванлары көрмәк дә бу һәзз һиссини оядыр. Кағызы әзмәк, китабы варагламаг да ләззәт верир ки, бу көзләрин кениш ачылмасында, көзләрин парламасында, әл-аягларын һәрәкәтиндә, әлләри бир-биринә вурмагда вә бәркдән күлмәкдә ифадә олунур. Наразылыг һисси исә чағырмагда, көзләрини бүзмәк вә я юммагда, башыны яна чевирмәкдә, ағзынын күнчләрини салламагда өзүнү көстәрир.

Ушаг 4—5 айларында өз бармагларына диггәт вермәйә башлайыр. Һәрчәнди диггәт биринчи айда вардыр, лакин бу чох давамсыз олараг бир нечә санийә давам едә билир. Яшын артмасы илә әлагәдар олараг диггәтин дә давамлылығы артыр.

Ушагдаки фикирләшмә фәалиййәтинин башланмасы, предметләрин яваш-яваш сечилмәси, айрылмасы вә мугайисә едилмәсилә бағлыдыр. Ушағын тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәк үчүн онларын оюн вә мәшғәләләрини дүзкүн тәшкил етмәк лазымдыр.

Бунларла әлагәдар олараг һафизә инкишаф едир. Ушагда танымағын биринчи нишанәләринин олмасы һафизәнин варлығына дәлаләт едир. Лакин һафизә чох ибтидаи олмагла бәрабәр һиссият вә тә'сиратларла бағлыдыр.

Нитгин инкишафы да бунларла параллел кедир. Ушаг ики айларында айры-айры сәсләри тәләффүз едир, 7—8 айында гығылламаға вә сөзләрин айры-айры парчаларыны демәйә башлайыр.

Ушаг данышмаға башламаздан әввәл башгаларынын данышдыгларыны баша дүшүр, ады чәкилдийи заман дөнүб бахыр, сорушулан шейи көстәрир вә и. а. Биринчи илин ахыры вә икинчинин әввәлиндә илк мә'налы сөзләри ишләдир, өз тәләб вә истәкләрини көстәрир, $1\frac{1}{2}$ яшда нитг дәгигләшир. $2—2\frac{1}{2}$ яшда исмин һалланмасы башлайыр.

Бу яшда ушагларын тәрбийәси гаршысында дуран вәзифәләр әсас э'тибарилә нәдән ибарәт олмалыдыр.

Күндәлик режим. Режимин ушаг сағламлығы вә нормал инкишафында ролу олдугча бөйүкдүр. Бир айлығында ушаг чох вахт ятыр. Она көрә юху күнүн режиминдә мүһүмм ер тутмалыдыр. Емәк вахтларынын дүзкүн тә'йини дә ушаг сағламлығынын ән мүһүмм шәртләриндәндир.

Әввәлләр 3 саатдан бир, сонралар $3\frac{1}{2}$ саатдан ән нәһайәт 4 саатдан бир едиртмәк лазымдыр. Кечә саат 12-дән сәһәр 6-я кими емәк вермәмәли вә бу вахты юхуя сәрф етмәйә алышдырмалы. Көстәрилән вахтлар арасында һеч нә вермәмәли, едиртмәк үчүн сүн'и йоллардан (аллатмаг, мәшғул етмәк вә с.) чәкинмәк лазымдыр. Биринчи илин ахырындан башлаяраг мүстәгилл емәйә, сәлигәлийә, тәмизкарлыға өйрәтмәк лазымдыр.

Яслидә режимин гигиеник моментләринә, туалет, едиртмәк, ятыртмаг вә гейри дахилдир. Ушаға 2—9 ая кими 16—15 ½ саат, 10 айдан бир яша кими 15—14½ саат юху лазымдыр. Режим моментләриндән бири дә ушаглары һавада сахламагдыр. Ушағын сағламлығында күнәш ишығынын ролу бөйүкдүр. Хүсусән ултра бәнәфшәйи шүаларын тә'сири олдугча әһәммиййәтлидир. Яйда чох заман ачыг һавая чыхмалы, гышда исә лазыми мүнасиб моментләрдән истифадә етмәли. Яйда күнәш ишығындан истифадә етмәк үчүн һавая сәһәр вә ахшам сәринлийиндә чыхмаг лазымдыр. Ушағын яшадығы отағын һавасы, тәмиз олмалы вә ичәрисинә күн дүшмәлидир. Нормал температурада сахланмалыдыр.

Вәрдишләр. Ушағын тәрбийәси дүзкүн тәшкил едилмәдикдә, онларда 6 айындан һәтта бә'зән даһа да тез бир сыра дүзкүн олмаян вәрдишләрин әмәлә кәлмәси көрүнүр, бу ән чох аиләдә һисс олунур. Яхшы тәрбийә алмыш ушаг кечәләр сакит ятыр, сәһәр саат 6-дан тез дурмур, күндүзләр емәк моментиндә ояныр, нормал ишыгда, ади сәс-күйдә ята билир вә с. Ушаглары силкәләмәк (елләмәк), бу васитә

илә онлары ағламагдан сахламаг вә ятырмаг кими тәдбирләр дүзкүн дейилдир. Бә'зиләри элә дүшүнүрләр ки, ушагларын биринчи күнләрдә чох ағламалары онларын тәбии тәләбидир. Анчаг дүзкүн режим моментләри көзләнилән яслиләрдә ушагларын һеч дә ағламадығы көрүнүр. Аиләдә ушағын чох ағламасы, онун вахтында емәмәси вә яхуд да, һәр шейи ағламағы илә бөйүкләрдән алмаға өйрәнмәси нәтичәсидир.

Анчаг бурая ону да әлавә этмәк лазымдыр ки, бә'зән ушаг ағламағы илә өзүнүн бир ери ағрыдығыны вә я башга хәстәлийини көстәрир.

Емәйин тәркибини, мигдарыны һәким тә'йин эдир. Сүдәмәр ушаг үчүн ән ярарлы емәк ана сүдүдүр. 6 айлығындан һәкимин көстәриши илә әлавә емәк вермәк олар. 1 яш 2 айлығындан э'тибарән дишләринин мигдары чохалдығындан, вә һәзм аппараты мүәййән дәрәчәдә тәкмилләшдийиндән ушаға бәрк вә мүхтәлиф емәкләр вермәк олар. 11—12 айындан сонра сәрбәст емәйә алышдырмалы, емәк вахтлары арасында башга емәк вермәмәли. Емәк процессиндә ушаға бә'зи културлу вә мүстәгилл емәк вәрдишләри вермәк лазымдыр.

Яслидә вә я аиләдә яхшы емәйән ушаглары, тәмиз һавада кәздирмәли вә яхшы ейән ушагларын янында отуртмалы. Шылтаглыг эдән ушагларын шылтағына һеч бир әһәммиййәт вермәйәрәк онлара союгганлылыгла янашмаг ән дүзкүн йолдур.

Ушағын вә ону әһатә эдән шейләрин тәмизлийинә әһәммиййәт вермәли. Һәр күн ушағын туалети илә мәшғул олмалы. Ушаға тәмизлийә аид бир сыра мүстәгилл, өзүнә аид ишләри көрмәк үчүн вәрдишләр (отурмаг, әл-үзүнү юя билмәк) верилмәлидир.

Һәрәкәтләринин инкишафы. Ушағын гол, аяг, бәдән әзәләләрини инкишаф этдириб мөһкәмләтмәк лазымдыр. Бунун үчүн ушаглара мүхтәлиф һәрәкәтләр этдирмәк лазымдыр. Ушағы бәрк бәләмәмәли; 2 айлығындан сонра ушағы архасы, гарны вә бөйрү үстә чевирмәли. Мүстәгилл отурмағы тәдричән инкишаф этдирмәли. Имәкләмә әзәләни яхшы инкишаф этдирдийиндән имәкләмә үчүн әлверишли шәраит яратмалы, һәрәкәтләринә мане ола биләчәк һәр шейи (хүсусилә уйғун олмаян палтар) арадан галдырылмалы, 9—10 айындан башлаяраг ушаг дурмағы бачардығындан онун сәрбәст олараг дурмасы үчүн лазыми шәраит яратмалы. Еримәйә башладыгда ярдымчы (араба) васаит көмәйилә еримәйә алышдырмалы, 2 айлығындан э'тибарән әлләрини инкишаф этдирмәк үчүн башынын үстүндән оюнчаг асмалы, 1½ яшындан э'тибарән мүхтәлиф оюнчаглар васитәсилә оюнлар тәшкил

этмәли. Яслидә вә я аиләдә ушаға һәмин васитәдән нә чүр истифадә этмәк йолуну өйрәтмәк лазымдыр. Ушағын истәр отурмасыны, истәр аяг үстә дурмасыны вә истәрсә еримәсини вахтындан әввәл сүн'и инкишаф этдирмәкдән чәкинмәлидир.

Бу яшда оюнун ролу бөйүкдүр. Оюн васитәсилә ушағын нитги вә һәрәкәти инкишаф эдир, әшяларла таныш олур, ярадычылыг габилиййәтини инкишаф этдирир. Оюн, ушаг үчүн севинч мәнбәидир. Ән чох сәрбәст оюнларла ойнамаларыны тә'мин этмәли. Биринчи айындан ойнамаға башладығы үчүн бу заман башы үстүндә сәс верән айдын рәнкли оюнчаглар асмалы. Имәкләйән ушаглара мүхтәлиф ири шарлар, топ, кубик вә с. оюнчаглар вермәли. Оюнда бөйүкләр өзләри иштирак эдәрәк, оюнчағы ойнатмаг гайдасыны көстәрмәлидирләр.

Ушагларын өз әтрафындакы адамларла мүнасибәти нәтичәсиндә нитгләринин инкишафы давам эдир. Нитгин дүзкүн инкишафы, гаврамаһын, һафизәнин, хәялын вә тәфәккүрүн инкишафы үчүн дә олдугча мүһүммдүр.

ФИЗИКИ ТӘРБИЙӘ

Емәк—дишләринин, вә бүтүнлүкдә һәзм аппаратынын инкишафы илә әлагәдар олараг ушағын емәйинин мигдары вә характери дәйишир. 3 яшында ушагларын емәйи бөйүкләрин емәйинә бәнзәйир. 1 яшындан сонра мүхтәлиф емәкләр верилмәлидир. Яслидә 2 яшында хөрәйи гашыг илә емәк, 2 яшындан сонра мүстәгилл олараг емәйә алышдырылмалыдыр.

Яслидә олдуғу кими аилә дә ушағын иштаһа илә емәси үчүн шәраит яратмалы, емәйин мүхтәлиф олмасына фикир вермәлидир. Ушаглары систематик сурәтдә һәвәслә ююнмаға вә чиммәйә алышдырмалы, 3 яшында бә'зи гигиеник вәрдишләрин тәрбийә олунмасына чалышмалы. Емәкдән габаг ушағын әлини юмасыны, хүсуси дәсмалдан истифадә этмәсини тә'мин этмәк лазымдыр.

Һәрәкәт этмәк бачарыглары. Ушаглар бир яшындан кәзмәйә башлайырлар, яш ярымда пилләкәнә чыхмағы вә энмәйи бачарыр, 3 яшындан башлаяраг йүйүрүб, һүндүр олмаян ердән тулланырлар. Яслидә ушагларын һәрәкәтләрини инкишаф этдирмәк мәгсәдилә, мейданчаларда, оюн отагларында һәрәкәтлә әлагәдар олан бир чох оюнчаглар вә башга ярдымчы васаит верилир. Ушағын һәр ерә чыхмасы вә дырмашмасы тәшәббүсләринин гаршысыны алмамалы, анчаг лазым олдуғу заман ушаға көмәк этмәли вә йыхылмагдан сағындырмалы; бунун габағыны алмаг, һәм дә онларын сәрбәст сурәтдә

һәрәкәт этмәләри үчүн шәраит ярадылмалыдыр. Ушағын ярамаян вә горхулу олан ерләрә чыхмасынын гаршысы алынмалы вә онлара еһтиятлы доланма вәрдиши ашыланмалыдыр.

Оюн. 2-чи яшын башланғычы мүрәккәб оюнларла характеризә олунур (гуту ичәрисинә хырда предметләри йығыр, әв шейләрилә ойнайыр); ушаг һәрәкәт илә әлагәдар олан оюнларла марагланыр.

2 яшы тамам оландан сонра ушаглар оюнларында бөйүкләрин ишләрини әкс этдирмәйә башлайырлар. 3 яшында әтраф һәятдан алдыглары тә'сирләри мүрәккәб оюнларында әкс этдирир (доктор оюну, трамвай оюну), эвдә өзләри үчүн муәййән күшәләр тәшкил эдирләр. Ушагларын оюнчаглары мүәййән ерләрдә сәлигә илә сахланмалыдыр ки, лазым кәлдикдә өзләри көтүрә билсинләр; оюнчагларын тәмизлийинә хүсуси диггәт верилмәлидир. Чанлы тәбиәт күшәси тәшкил этмәнин дә бөйүк әһәммиййәти вардыр.

Ушагларын ачыг һавада олмаларынын әһәммиййәти чохдур. Она көрә ушагларла систематик олараг кәзинтиләр тәшкил этмәли, чүнки бу ушагларын сағламлығына көзәл тә'сир этмәклә бәрабәр әтрафындакы предметләрлә дә таныш эдир.

Ата-ана вә тәрбийәчи ушагларын көрдүкләри предметләри онларын инкишафы үчүн истифадә этмәлидирләр. Онларын диггәтләрини һаман предметә чәлб эдәрәк адыны сөйләмәли, онларла ушаглары мараглaндырмалыдырлар.

Нитгин инкишафы. Ушаглар бир яшындан сонра өзләринә аид олан бүтүн данышыглары анлайырлар, бөйүкләрин садә тапшырыгларыны еринә етирә билирләр. 2 яшында садә чүмләләрлә данышмаға башлайырлар. 3 яшында данышмаглары даһа да инкишаф этмиш олур ки, садә шеирләри сөйләйә билирләр. 2 яшындан сонра бир чох предметләрин адларыны сөйләмәклә, ушагларын һәмин кәлмәләри дүзкүн тәләффүз этмәләринә наил олмаг лазымдыр: 2—3 яшында нитгин инкишафы үчүн шәкилләр, ушаг кинолары, кукла театры вә гейриләриндән истифадә эдилмәлидир. 3 яшында ушагларда чох суал вермәк һәвәси башланыр ки, бүтүн бу суаллара, онларын баша дүшәчәйи формада чаваб вермәк лазымдыр.

Ушагларын нитгини инкишаф этдирмәк вә онлары мәшғул этмәк үчүн, мәшғәлә, әйләнчә вә башгаларыны тәшкил этмәк лазымдыр: шәкилә бахмаг, нағыл сөйләмәк, охумаг, лото оюну вә гейри, хүсусән «музыкалы һәрәкәт» мәшғәләләри чох әһәммиййәтлидирләр. Мәшғәләләр процессиндә ушагларын мүшаһидә бачарығыны артырмаг үчүн уйғун материал вермәли, онларын диггәтини бөйүкләрин көрдүкләри ишләрә чәлб этмәли, вә бу мәшғәләләрин йүнкүл, садә, эмоционал

олмасына фикир верилмәлидир. Революцион байрамлардан ушагларын тәрбийәси үчүн истифадә этмәк лазымдыр.

Бөйүкләр, өзләринин ушагларла этдикләри рәфтарларына хүсуси диггәт вермәли вә онларын рәфтарында ваһид хәтт олмалыдыр. Бу рәфтар вә мүнасибәт ушаглары ачыгландырмаг, ирадәләрини зәифләтмәк кими мәнфи һалларла нәтичәләнмәмәлидир.

Ушаглары горхутмаг, алдатмаг кими прийомлар гәт'и сурәтдә истифадә олуна билмәзләр. Ушаглар олан ердә бөйүкләр өз данышыгларына, рәфтарларына вә һәрәкәтләринә фикир вермәлидирләр. Ушаглара дүзкүн тә'сир этмәк үчүн бөйүкләрин ихтиярында бир чох йоллар вардыр: руһландырмаг, мараглaндырмаг, ушаг шылтаглыг эдәркән онун диггәтини башга шейләрә чәлб этмәк вә с. Анчаг даима гадаған этмәк, тәһмәтләндирмәк кими прийомлардан («сән пис ушагсан», «мән сәни истәмирәм» вә с.) истифадә этмәк олмаз.

Бә'зән ери кәлдикчә ушағы тә'рифләмәк дә олар (Әли нә яхшы ушагдыр, өзү союнуб ятыр вә с.). Ушагларын бир-бирилә далашмасынын гаршысыны габагчадан алмаг үчүн, онлары өз вахтында фәрди хүсусиййәтләринә көрә оюнларла мәшғул этмәли, далашаркән диггәтләрини даһа да мараглы шейләрә чәлб этмәли. Бу ишдә ачыгландырмаг, һирсләндирмәк вә я данламаг кими прийомлардан истифадә этмәк дүзкүн дейилдир. Ушагларын лазым олмаян шейләрә әл вурмалары үчүн о шейләри ушагдан кәнарда сахламаг лазымдыр, чүнки «әл вурмаг олмаз» сөзләри чох заман әксинә тә'сир эдир. «Олмаз» сөзүнү чох аз һалларда ишләтмәли, бурада бөйүкләр арасында үмуми разылыг олмалыдыр, йә'ни анасы гадаған этдийи бир ишә атасынын ичазә вермәси дүзкүн дейилдир.

ЯСЛИ ЯШЫНДА ОЛАН УШАГЛАРЫН ТӘРБИЙӘСИНДӘ ПЕДАЛОЖИ ТӘҺРИФЛӘР

Педологлар өзләринин антиэлми теориялары илә ясли яшлы ушагларын да инкишафы мәсәләсиндә бир чох таһрифләр этмишләр ки, бунлардан ашағыдакиләри көстәрмәк олар.

1. Ушагларын оюнларыны регламентә этмәк. Яслидә «оюн режими» дүзәлдилмишди ки, мүәййән эдилмиш вахт ичәрисиндә бүтүн ушаглара бир чүр оюнчаглар верилирди.

Бу яшда олан ушагларын ичтимаи-сияси тәрбийәләринин ролу һәддиндән артыг бөйүдүлмүшдү. Оюнчаглардан ялныз аләтләр, механизмалар верилэрәк, кукла кими оюнчаглар ләғв

эдилмишди. Вәрдиш алмаг бачарыглары һәддиндән артыг шишдирилмишди.

Инди белә педоложи тәһрифләрин галыглары илә систематик олараг мүбаризә етмәк лазымдыр.

Ясли яшында олан ушагларын тәрбийәсиндә аиләнин бөйүк ролу вардыр. Яслиләр, аиләдә ушагларын дүзкүн тәрбийә олунмасына ярдым этмәли вә көстәришләр вермәли. Ясли, ушагларын тәрбийәси ишиндә совет аиләсини ләғв этмир, ону даһа да мөһкәмләндирир.

Ушагларын дүзкүн инкишафы, сағламлығы вә тәрбийәси ишиндә аилә Совет һөкумәти гаршысында мәс'улиййәт дашыйыр. Яслидә ушагларын тәрбийәси иши чох заман аилә илә онларын дүзкүн әлагә сахламаларындан асылыдыр. Йә'ни аилә вә ясли арасында ушагларын тәрбийәси, режими, нормал инкишафлары үчүн умуми разылашма олмалыдыр.

ССРИ МИК вә ХКС-нин 27/VI—1936-чы ил гәрары ясли яшында олан ушагларын тәрбийәси барәдәки Сталин гайғысыны көстәрир. Бурада ясли шәбәкәсинин 2 дәфә артырылмасы, йә'ни шәһәрләрдә, совхозларда, посйолокларда, дәмир йол нәглиййатында ясли койкаларынын мигдарыны 800.000-нә чатдырмаг, колхозларда даими ерләрин мигдарыны 500.000-нә чатдырмаг кими бөйүк тәдбирләр көстәрилмишдир.

Ясли шәбәкәләринин бу гәдәр сүр'әтлә чохалмасы ана гадынларын социализм гурулушунун мүхтәлиф саһәләриндә актив чалышмалары үчүн кениш шәраит яратмыш олур.

МӘКТӘБӘ ГӘДӘР ТӘРБИЙӘ

Мәктәбә гәдәр тәрбийә 3—7 яшлы ушаглары әһатә эдир. Бу дөврдәки тәрбийә кәнч нәслин коммунист тәрбийәси вәзифәси илә мүәййән эдилир. Тәрбийә ишләринин мәзмуну, методлары яш хүсусиййәтинә көрә конкретләшдирилир. Бу яшдаки ушагларын ичтимаи тәрбийәси ушаг бағчасында верилир ки, бурада ушаглар яшларына көрә бөлүнүрләр: 1) 3—4 яшлылар—кичик группа, 2) 4—5 яшлылар орта группа, 3) 5—6 яшлылар юхары группа. 7 яша чатмыш олан ушаглар мәктәбин һазырлыг синифләринә верилмәдикдә бунлар үчүн бағчада хүсуси группа тәшкил эдилир.

Ушаг бағчасындакы тәрбийә ишләринин әсас вәзифәләри бунлардыр:

1. Ушагларын дүзкүн физики инкишафлары үчүн лазыми шәраитин ярадылмасы.
2. Дуйғу органларынын, көрүш даирәсинин дүзкүн инкишаф этдирилмәси.
3. Ушағын дүзкүн нитг инкишафынын тә'йин эдилмәси.
4. Ушаглар арасында коммунист моралынын йолдашлыг әлагәси, социалист өлкәсинә, партия вә һөкумәтимизин рәһбәрләринә, Гызыл Ордуя севки вә с. кими сифәтләринин тәрбийә эдилмәси.
5. Ярадычылыг габилиййәтләринин инкишаф этдирилмәси.
6. Ушагларын мәктәбә һазырланмасы.

АНАТОМИК-ФИЗИОЛОЖИ ХҮСУСИЙЙӘТЛӘРИ

Сүмүк-әзәлә системасы. Бу яшда сүмүкләрин бәркимә процесси давам эдир, скелет бөйүйүр, лакин скелетин структурасы һәлә гуртармамышдыр. Ушағын сүмүкләри юмшаг олдуғу үчүн тез әйилә биләр. Бел сүтунунун сүмүкләшмәси юхарыдан ашағыя кедир.

Бу яшда дөш гәфәсинин дүзкүн инкишаф этмәси онун ичәрисиндәки мүһүмм органларын да яхшы инкишаф этмәси демәкдир.

Дөш гәфәсинин инкишафы үчүн әлверишли шәраит вә хүсусилә мүмарисәләр чох яхшы тә'сир эдә биләрләр. Дөш гәфәсинин пластиклийи, аг чийәрләрин эластиклийи, мускулатуранын пластики олмасы, мүмарисәләр вә дөш гәфәсинә көстәрилән тәрбийәви тә'сирләри әлверишли эдир. Мүәййән мүмарисәләрин көмәйи вә ачыг һавада чох галмағын васитәсилә дөш гәфәсинин өлчүсүнү вә аг чийәрләрин яшайыш тутумуну артырмаг олар (аг чийәрин яшайыш тутуму дейилдикдә—әввәл кучлү нәфәс вермәкдән сонра алынмыш чохлу һаванын тәнәффүсилә харичә чыхарылдығы мигдары баша дүшүлүр).

Бу яшда ири әзәләләр сүр'әтлә инкишаф эдир, онларын тохумалары мөһкәмләширләр. Лакин мәгсәдли һәрәкәтләрдә дәгиглик вә экономия йохдур. Чүнки бу һәрәкәтләр үчүн бейин габығынын иштираки лазымдыр.

Белә һәрәкәтләр яваш-яваш бейин габығында ени йолларын яранмасилә мейдана чыхыр. Буна көрә дә бейин габығы мәркәзләринин иштиракини тәләб эдән һәрәкәтләр ушаглар үчүн чох йоручудур. Буну физкултура мәшғәләләриндә нәзәрә алмаг лазымдыр.

Д а х и л и и ф р а з в ә з л ә р и. Әкәр ясли яшында организмин сүр'әтлә инкишафына тә'сир эдән тимус вә эпифиз вәзләри идисә, мәктәбәгәдәрки яшда бу вәзләрин фәалиййәти зәифләйир. Бу вәзләрин фәалиййәтинин зәифләмәси нәтичәсиндә организмин бөйүмәси дә өз сүр'әтини азалдыр. Бу яшда тироид (галхана охшар) вә һипофиз вәзләринин фәалиййәти артыр ки, бунун нәтичәсиндә организмин оксидләшдирмә габилиййәти артыр, дахили янма процессләри күчләнир ки. бунларын да нәтичәсиндә ушаг арыг көрүнүр.

«Һипофиз» аягларын (гылчаларын), бөйүмәсини күчләндирир.

Тәнасүл вәзләринин тә'сири тимус вә эпифиз вәзләринин сахлайычы тә'сири алтында олур, лакин мәктәбә гәдәр яшын ахырында бу вәзләр өзләринин үстүн әһәммиййәтини итирдикләриндән тәнасүл вәзләри онларын сахлайычы тә'сириндән бир гәдәр хилас олурлар. 6—7 яшларында һипофизин даһа активләнмәсинә көрә тәнасүл вәзләри бир гәдәр инкишафа башлайырлар.

Ү р ә к - д а м а р в ә т ә н ә ф ф ү с с и с т е м а с ы. Бу яшда дәрин нәфәс алмаг габилиййәти кенишләнир, лакин ушаг һаваны лазыми гәдәр дәйишдирмәдән харичә чыхарыр. Һава аг чийәр габарыгларында лазымынча дәйишмир, буна көрә дә ушағын тәмиз һавая еһтиячы олдугча чохдур. Дөш гәфәсинин вә аг чийәрләрин бөйүмәси онларын яшайыш тутумуну кәнишләндирир. Гыз ушагларынын организми даһа тез етишдийиндән онларын үрәкләри дә даһа интенсив бөйүйүр. Бу яшдакы ушағын үрәйи чох тез-тез гычыгланыр.

Буна көрә дә бу яшда дүзкүн тәшкил эдилмиш физкултуранын, һава, күнәш вә судан мүәййән режимлә истифадә этмәйин бөйүк әһәммиййәти вардыр.

Н е р в с и с т е м а с ы. Бу яшда баш бейинин гурулушу вә айры-айры нерв һүчейрәләри тәкмилләшир, ени нерв йоллары яраныр, нерв һүчейрәләринин кейфиййәти яхшылашыр, нерв һүчейрәси ону гоншу нерв һүчейрәләри вә бейин участоклары илә бағлаян будагларла зәнкинләшир. Бейинин, нерв һүчейрәләриндән ибарәт олан боз маддәси тәкмилләшир. Бейинин аг маддәсиндә дә бир чох дәйишикликләр яранырлар. Бейин габығы өз тә'сирини кетдикчә артырыр.

Бүтүн бунларын нәтичәси олараг бейинин фәалиййәтиндә алагәсизлик, системасызлыг вә дағыныглыг зәифләнир, мүәййәнлик вә низам артыр. Лакин һәлә бейин габығы габыгалты мәркәзләр үзәриндә үстүн дейилдир. Ушағын дуйғулары даими дейил—тез кечичидир. Ушаг харичдән кәлән бүтүн гычыглама вә тә'сирата зәнкин һәрәкәт реакциялары илә чаваб верир, чүнки ушағын сахлайычы мәркәзләри һәлә лазымынча ишләйә билмирләр.

Ушағын һәрәкәтләри чошғун вә сахланылмаз характер дашыйыр. Ушаг тез тәхәррүшә кәлмәклә бәрабәр чох тез дә бир әһвал руһиййәдән башгасына кечир, йорулур вә тә'сир алтына дүшә биләр.

Ушағы һәддиндән артыг нерв гүввәси сәрф этмәкдән горумаг лазымдыр. Ушаг үчүн мөһкәм режим яратмалы, она риайәт олунмасына фикир вермәли вә онун күчүнү һәддиндән артыг йүкләмәмәли.

ПСИХОЛОЖИ ХҮСУСИЙЙӘТЛӘРИ

Д у й ғ у в ә г а в р а м а н ы н и н к и ш а ф ы.—Бағча яшынын әввәлиндә ушағын дуйғу органлары анатомик-физиоложи чәһәтдән инкишаф этмиш олур. Бә'зи педагоглар бу дөврү дуйғу органларынын инкишафы үчүн ән мүнасиб дөвр һесаб эдирләр.

Ушағын гаврама функциясына ялныз физиоложи процессләр дейил, һәтта үмуми психи инкишаф да тә'сир эдир. Ушагда гаврама габилиййәтинин инкишафы үчүн күндәлик һәят, ушагларын харичи һәятла вә тәбиәтлә танышлығы яхшы материал верир. Лакин бу кифайәт дейил. Ушаг һәлә, бөйүкләрин диггәт вердикләри мүһүм моментләри айыра билмир.

Ушаглар қазинти заманы тәбиәти мүшаһидә эдәрәк, тәбиәт материаллары илә ойнаяраг, мейвәләри рәнкләринә, формаларына, ийләринә, дадларына көрә айырмаг; һейванлары, гушлары сәсләринә көрә; ярпаглары шыггылты сәсләринә көрә айырмаға алышырлар. Беләликлә ушаг дүшүнүлмүш әлагәләри вә мүнасибәтләри дәрк этмәйә башлайыр. Бу яшда ушагларын гаврамалары эмоционал характер дашыйыр, онлар өзләри үчүн эмоционал әһәммиййәтли олан, өзләринин һисс вә арзуларилә бағлы олан шейләри гаврайырлар. Гаврама бу яшда актив фәалиййәт шәраитиндә кедир вә өзү дә предметләрә даяныр. Ушаг билмәк үчүн предметә тохунмаг, онунла ойнамаг, мүмкүн олса, ону сындырмаға чалышыр.

Одур ки, бу яшдаки ушагларын тәрбийәсиндә бу активлик принципини көзләмәк лазымдыр.

Гаврама габилиййәтинин яхшы инкишафы, дуйғу органларынын нормал вәзиййәтилә чох бағлыдыр. Одур ки, бу яшда сенсор тәрбийәнин, даһа доғрусу дуйғу органларынын мүмарисәсинин вә онларын кикиенасынын бөйүк әһәммиййәти вардыр.

Һ а ф и з ә н и н и н к и ш а ф ы—бағча яшында ушагларын ядда сахлама габилиййәтләри чох мөһкәм олур. Ушаглардаки хатирәләр узун мүддәт галырлар. Бу яшда ушагларын һафизәси чох вахт ирадн дейил, лакин онлар дүшүнәрәкдән дә ядда сахлая билирләр, даһа доғрусу иради һафизә дә яваш-яваш инкишаф эдир. Ядда сахланан шейләр ушаға яхын вә мүнасиб олмалыдыр. Һафизәни инкишаф этдирмәкдә ушаға мараглы олан һадисәләри вә гейрини тәкрар этмәйин әһәммиййәти артыгдыр. Шеир әзбәрләмәк, охунмушу нағыл этмәк, нағыл динләмәк кими ишләр һафизәни инкишаф этдирир. Ушағын һафизәсиндә эмоционал момент бөйүк рол ойнайыр. Ушаг истәдийини дейил она чох мараглы олан шейләри ядда сахлайыр.

Д и г г ә т и н и н к и ш а ф ы—бағча яшында ушагларын диггәтләри гейри-ирадәлийи, давамсызлығы, тез-тез дәйишмәси илә фәргләнир. Ушағын диггәтини она мараглы олан, бәзәкли, динамики шейләр даһа тез чәлб эдир. Ушагларын диггәтли олмаға, диггәтини бир шейә топлая билмәйә алышдырмаг лазымдыр. Буну 5—7 яшында олан ушаглар үчүн хырда тапшырыглар әсасында тәрбийә этмәли: хүсусилә оюн иради диггәтин инкишафына чох көмәк эдир. Ушағын диггәти дә эмоционал характер дашыйыр.

Т ә х ә й й ү л—чох чанлы вә айдындыр. Буну ушаг оюнларында көрмәк мүмкүндүр. Ушаг бир важтда аты, файтон сүрәни вә атын үстүндә отуран адамы, оюнунда әкс этдирир. Шүуру илә кифайәт гәдәр контрол эдә билмәдийи үчүн ушаг даһа тез фантазия этмәйә чалышыр, о стулу автомобил, бир парча ағачы кукла эдир. Ушаг элементар ложикая зидд олан комбинациялар ярадыр вә реал һәгигәти чох кобуд сурәтдә тәһриф эдир. Бу ушағын тәчрүбәсинин азлығындан, тәнгиди тәфәккүрүн йохлуғундан ирәли кәлир. Ушағын фантазиясына күлмәмәли, онун мүәййән истигамәтдә инкишафына көмәк этмәли. Она көрә ушаға образлы формада әтраф һәятдан биликләр вермәли, бәдии китаблар охумалы вә нағыллар данышмалы. Лакин бу яшда оюнлар яваш-яваш мәгсәдли вә сужетли (мәзмунлу) олмаға башлайырлар.

Т ә ф ә к'к ү р—ушағын тәфәккүрү әянилийи вә конкретлийи илә фәргләнир, белә ки, о анчаг чох конкретлийи илә фәргләнән анлайышлар васитәсилә дүшүнә билир. Тәфәккүрүн инкишафы үчүн ушағын көрүш вә тәчрүбәләрини конкрет фактлар, образларла зәнкинләшдирмәли.

3—4 яшында ушағын тәфәккүр процесси һәмин моментдәки фәалиййәтләри илә әлагәдардыр. Габагчадан өз фәалиййәтини планлашдыра билмир. Яваш-яваш, тәрбийә нәтичәсиндә, көрәчәйи иши планлашдырмаг габилиййәти инкишаф этмәйә башлайыр.

Н и т г и н и н к и ш а ф ы—ушагларын зеһни инкишафлары нитгләринин инкишафлары илә әлагәдардыр. Бу яшда ушагларын сөз эһтиятлары артыр, данышыглары әтрафындакиләрә айдын олмаға башлайыр, нитгләринин гурулушу яхшылашыр, яхшы тәрбийә нәтичәсиндә нитги даһа ифадәли вә култур ола билир. Ушаг дилинин зәнкинләшмәсинин мүһүм васитәси нағыл, һекайә сөйләмәк, шеир охумаг, сөһбәт этмәк вә с.-дир.

Ушағын нитг инкишафында тәрбийәчинин вә әтрафдакиләрин култур данышығынын әһәммиййәти чохдур. Ушагларын чоху «р» һәрфини дейә билмир, «ш» еринә «с» дейир вә с. Бу чох заман аиләнин вә яслинин тәрбийәсиндән асылыдыр. Ушаглар чох заман кәлмәләри дүзкүн сөйләйә билмирләр. Сөзү дүзкүн демәк үчүн ушаг ону дүзкүн эшитмәли вә дүзкүн сөйләмәлидир. Сөзләрин дүзкүн сөйләнмәси чох заман онун көһнә тәчрүбәси илә әлагәдардыр.

Нитг инкишафынын сәвиййәси тәрбийә ишләриндән вә ушагларын фәрди хүсусиййәтиндән чох асылыдыр. Балача ушагларын нитгләринин хүсусиййәти вардыр: бә'зән сәсләри, кәлмәләри дүзкүн демирләр, нитги конкрет олур, сөз эһтияты маһдуд олур, өзүнә көрә терминолокиясы вардыр.

Нитг инкишафы васитәләри кукла театры, радиону дин-

ләмәк, шеир өйрәнмәк, тәрбийәчинин мүәййән тема үзрә апар-дығы мүсаһибә вә гейри һесаб олунур. Нитгин инкишафын-оюнун ролуну гейд етмәк лазымдыр. Тәрбийәчи данышы-заманы ушағын дилини дүзәлтмәлидир. Бә'зи ушагларын ке-зәл, културалы, ифадәли данышығы аиләнин тәрбийәси нәти-чәсидир. Ушагларда дүзкүн олмаян кәлмәләрин чох галмас-аиләнин буна гайғысыз янашмасындан ирәли кәлир. Дүзкү-данышмаян ушагларын аиләләри илә фәрди олараг иш апарм-лазымдыр, онлара ушаг үчүн нә кими китаб, шәкил алма-барәдә көстәриш вермәк лазымдыр. Өз вахтында дефектл-данышан ушагларын данышыг апаратында олан ногсанлары-мүаличәси үчүн мәсләһәт вермәлидир.

БАҒЧА ЯШЛЫ УШАГЛАРЫН ТӘРБИЙӘСИ

Ф и з и к и т ә р б и й ә—3—4 яшда олан ушаглар чо-мүһүмм инкишаф процесси кечирирләр.

Габагкы яша нисбәтән инкишафын сүр'әт темпи бир гәдә-азалырса да, ушағын боюнун узанмасы вә ағырлығынын арт-масы давам едир. Беләки, бою 6 см. вә ағырлығы 1—2 ки-лограмм артмыш олур. Сүмүкләр кетдикчә сәртләшир, анча-бу процесс һәлә гуртармадығындан скелетин дүзкүн сурәтд-инкишафы мүһүмм бир мәсәлә олараг галыр. Хүсусән ир-әзәләләри инкишаф едир. Нерв системасында бир чох д-йишикликләр яраныр, бейнинин ағырлығы артыр, нерв һүчей-рәләринин кимйәви тәркиби дәйишир. Маддәләр мүбадиләс-сүр'әтлә кедир, ушағын емәйә еһтиячы бөйүк адамдан арты-олур.

Ушағын сағламлығы үчүн бәдәнин тәмиз олмасыны тә'-мин етмәк лазымдыр.

Ушағын палтары, онун әтрафында олан шейләр вә яш-дығы ерин тәмиз олмасына чалышмалы. Емәкдән габаг о-әлләрини юдуртмалы, емәкдән сонра ағзыны яхалатмалы-ятаркән дишләрини тәмизләтмәли, туалетини низама салдыр-малы.

Бу яшда култур-гигиена вәрдишләри тәрбийә етмәк тәр-бийә ишинин мүһүмм һиссәсини тәшкил едир. Ушаглары сә-бәст олараг юнмая, емәйә, кеймәйә, тәмизлийә, сәлигәлил-йә алышдырмалы. Онларда әшялара гаршы гайғылы мүнас-бәт вәрдишләри яратмалыдыр.

Гигиеник вәрдишләрин тәрбийәси һәрәкәтләрин инкиш-фына ярдым едир. Өз оюнчагларыны, китабларыны, палтары-ны вә с. тәмиз, сәлигәли сахламаға алышдырмалы. Яшлы-ларын тәмиз, сәлигәли вә култур-гигиеник гайдалара әмә-

етмәмәләринин ушаг үчүн бөйүк тәрбийәви әһәммиййәти вар-дыр. Бә'зән яшлылар бу ишләрдә ушаглара көмәк етмәк вә нүмунә олмаг әвәзинә онларын көрәчәкләри ишләри өзләри көрүрләр ки, бу да дүзкүн һесаб едилә билмәз.

Е м ә к. Емәйин мигдары вә тәркиби ушаг организмасынын тәләбини өдәмәлидир. Емәкләр мүхтәлиф олмалыдыр; сутка-даки емәйинин тәркибиндә 50—60 гр. зүлали маддә, 40—50 гр. яғ, 220 гр. сулу карбонлар (углевод) олмалыдыр. Лакин бәдән бу маддәләрин анчаг дүзкүн пропорциясындан мән-фәәт ала биләр. Емәк заманы ушағын тәмиз вә сәлигәли ол-масына чалышмалы. Емәк заманы она гашығы, чәнкәли тут-мағын гайдаларыны көстәрмәли вә бөйүкләр ушаглара нүму-нә олмалыдырлар. Емәк чох вахт апармамалы, емәкдә гы-чыгландырычы шейләрдән гәт'и сурәтдә чәкинмәли, онларын емәк мәсәләсиндә чох тәләбкар олмаларына йол вермәмәли.

Р е ж и м—ушагларын сағламлығында режимин ролу олдугча бөйүкдүр. Режим васитәсилә оюн, мәшғәлә, истира-һәт ишләри низама салыныр. Ушағын енергиясынын бир һис-сәси бөйүмәсинә, бир һиссәси дә һәрәкәтинә сәрф олундуғу-на көрә о, ени енергия топламаг үчүн юхуя мөһтачдыр. Ушаг суткада 12—13 саат ятмалы вә бунун $1^1/_2$—2 саатыны күн-дүз ятмалыдыр.

Режим ушагларын кифайәт гәдәр ойнамасыны вә һәрәкәт етмәсини тә'мин едир.

Күнүн чох һиссәсини ачыг һавада олмалыдырлар. Режим ашағыда көстәриләнләри тә'мин етмәлидир:

1. Өз вахтында емәк, кифайәт гәдәр ятмаг, ачыг һавада олмаг вә шәхси гигиена гайдаларына әмәл етмәк.

2. Оюн вә мәшғәләләр үчүн лазыми гәдәр вахт вермәк.

Һ ә р ә к ә т л ә р и н и н к и ш а ф ы—бағча яшлы ушагларын һәрәкәт етмәйә олан еһтиячлары бөйүкдүр. Һәрә-кәтләрин инкишафы организманы мөһкәмләндирир, онун гүввәтли, сағлам олмасыны тә'мин едир вә ушағын үмуми инкишафына тә'сир едир. Сүмүк бағлайычылары вә нерв әзә-лә апараты инкишаф едир. Бу яшда ушаг, ериш, гачмаг, тулланмаг, дырмашмаг кими һәятда лазым олан әсас һәрәкәт-ләрә маликдир. Һәрәкәт културасы, ирадә мөһкәмлийи, интизам вә характер тәрбийәси илә әлагәдар олуб чәсарәтлилик өз гүввәсинә инанмаг, вә гейри кими сифәтләр ярадыр.

Һәрәкәтләрин инкишафында физкултуранын әһәммиййәти бөйүкдүр. Бунун әсас формасы һәрәкәтли оюнлардыр. Оюн-да, тәбии мүмарисәләр нәтичәсиндә, әзәлә группалары ин-кишаф едир. Оюндан башга гыса мүддәтли физкултура мәш-ғәләси кечирилмәлидир. Чүнки оюнда һәр бир ушаг кифайәт

тадәр һәрәкәтләр көстәрә билмир, тәрбийәчи һәмишә оюн заманы ушағын һәрәкәтләрини дүзәлдә билмир, чүнки оюну позмагдан вә она ерсиз мүдахилә этмәкдән гачыр. Орта, юхары групаларда исә сәһәр гимнастикасы кечирилир. Оюн вә физкултура мәшғәләләри ачыг һавада, тәмиз һавалы отаглларда кечирилмәлидир. Физкултура ишләри үчүн ушагларын хүсуси аяггабы вә палтарлары олмалыдыр. Физкултура, оюн вә башга мәшғәләләр заманы ушаглары мүшаһидә этмәли, онларын дүзкүн олмаян һәрәкәт вә дурушларыны дәрһал дүзәлтмәк лазымдыр. Чүнки бу ушаг организмасына зәрәр верә биләр.

Ю х у—күндүз олан юху ушағын организмасына максимум истираһәт тә'мин эдир. Ачыг һавада ятмаг сағламлыг үчүн файдалыдыр. Ушаг биринчи күн бағчая кәлдийи вахтдан ону мүәййән вахтда ятмаға алышдырмаг лазымдыр. Ятаг отағында сакит шәраит олмалы вә биринчи күнләрдән ушаглар сәрбәст олараг кейинмәйи, союнмағы, өз палтарынын гайғысына галмағы өйрәнмәли, союнуб, кейинмәдә мүәййән гайдая әмәл этмәсини көстәрмәли.

У ш а г и н к и ш а ф ы н д а о ю н у н ә һ ә м м и й й ә т и—оюн бағча яшында олан ушагларын ән мүһүмм тәрбийә васитәсидир. Она көрә бә'зиләри бу дөврү «оюн дөврү» адландырырлар. Бағча ушагларынын оюну һәмишә бөйүк алимләри, философлары, педагоглары, шаирләри, язычылары (Руссо, Ушински, Плеханов, Пушкин, А. Н. Толстой, М. Горки) чәлб этмишдир. Оюнда ушағын һәрәкәт этмәйә олан тәләби тә'мин эдилир. Ушагларын оюнлары әтраф һәяты әкс эдир, онлары мараглндыран шейләри тәсвир эдир.

М. Горки языр ки «Ушаг он яшына гәдәр әйләнчәләр тәләб эдир вә онун тәләби биоложи олараг ганундур. О ойнамаг истәйир, о һәр шейлә ойнайыр вә әһатә эдән мүһити һәр шейдән әввәл вә һәр шейдән асан оюнда вә оюнла дәрк эдир». Бизим ушаглар оюнларында социалист өлкәси һәятыны әкс этдирирләр. Оюнун тәрбийәви әһәммиййәти бөйүкдүр. Фребел языр ки, «оюн ушаг инкишафынын йүксәк дәрәчәсидир».

Капиталист өлкәсиндә пролетариат вә йохсул кәндли ушаглары ойнамаг имканындан мәһрумдурлар. Чүнки онлар оюна сәрф эдәчәкләри дөврү чөрәк газанмага сәрф эдирләр. Биздә, коммунист тәрбийәсиндә оюн ән мүһүмм тәрбийә васитәси һесаб олунур.

Оюн зеһнин инкишаф васитәсидир. Оюнда тәхәййүл инкишаф эдир. Чүнки оюн ушағын бүтүн тәчрүбәсини сәфәрбәрлийә алыр, диггәт, һафизә вә с. функцияларынын инкишафына ярдым эдир. Оюнда нитг инкишаф эдир, ирадә вә характер тәрбийә олунур. Характерин чәсарәтлилик, активлик, мүтәшәббүслүк, интизамлылыг, мәгсәдә чатмаг кими сифәтләри тәрбийә олунур. Бәдии көзәл оюнчаглар ушагларын бәдии зөвгләрини тәрбийә эдир. Оюн ушаглары танымагда да ярдым эдир.

Оюнун тарихи чәмиййәтин тарихи кими гәдимдир. Ибтидаи чәмиййәтдә бөйүкләр дә ушаглар кими ойнайырдылар. Бөйүкләр үчүн оюн мүһүмм практики фәалиййәтә һазырлыг, васитәси ролуну ойнайырды. Чәмиййәтин инкишафилә әлагәдар олараг оюнун әһәммиййәти дә дәйишмишдир.

О ю н у н н ө в л ә р и—оюнлар олдугча чох вә мүхтәлифдирләр. Анчаг, практикада 2 нөв оюн әсас көтүрүлүр: 1) ярадычы оюнлардыр ки, бунлар ушагларын өзләри тәрәфиндән ярадылырлар; 2) гайдалар үзрә олан оюнлардыр ки, бурада ушаглар мүәййән ганун гайдая табе олараг ойнайырлар.

Ярадычы оюнларда ушаглар һәяты һадисәләри, охунмуш китабын мәзмунуну әкс этдирирләр.

Гайдаларла олан оюнлар да 2 ерә бөлүнүрләр, 1) һәрәкәтли оюнлар, 2) дидактик оюнлардырлар ки, бунлар һисс органларынын психоложи функцияларынын инкишафына ярдым эдир вә һәм дә бөйүк тәһсил васитәсидирләр. Бурая шәкил үзәриндә оюн, лото оюну вә гейри дахилдир.

Ушаг үчүн оюн чох лазымдыр. Оюн—тәхәййүл, ушаг активлийи үчүн материал верир, физики тәрбийәйә ярдым эдир.

Оюнчағын нөвләри. 1) Конструктив материал,—бунлардан ушаглар өз арзуларына көрә предметләр ярадырлар (тикинти материаллары, мозайка, конструкторлуг материаллары, тахта, торпаг, су, парча вә с.).

2) Һазыр оюнчаглар: а) сужетли оюнчаг, кукла, әйләнчә оюнчаглары вә гейри; б) дидактик оюнчаглар: шәкилләр, лото вә гейри.

Тәрбийәчи ушагда ойнамаг һәвәси оятмаға чалышмалы, оюнчаглар шкафда мүәййән сәлигә илә сахланылмалы, бөйүк оюнчаглар исә отағын бир күнчүндә сахланмалыдырлар. Ушаглар лазым олан вахт оюнчағы көтүрүб ойнатдыгдан сонра габагки сәлигә үзрә йығышдырмағы бачармалыдырлар. Бир вахт ичәрисиндә чох мигдарда оюнчаг вермәк дүзкүн дейилдир. Мүәййән васитәләрлә оюнчаглары дәйишдирмәли, оюнчағын гейдинә галмаға алышдырмалы.

Тәрбийәчи ушагларын оюнларында яхындан иштирак этмәли, ушагларын фәрди хүсусиййәтләри вә марагларыны өй-

1610–6

рәнмәли, хүсусән ирадычылыг оюнлары үчүн тәрбийәви әһәммиййәти олан материаллар вә темалар вермәли, онлара рәһбәрлик этмәлидир. Ушаглар фәрди вә коллектив сурәтдә ойная билирләр. Онларын коллективдә бирләшмәси көнүллү олмалыдыр. Тәрбийәчи һәр икисиндә яхындан иштирак этмәли вә лазым кәлдикдә өзү ушагларла бәрабәр ойнамалыдыр.

Ушаг эвдә дә ойнайыр. Аилә билмәлидир ки, ушағын ойнамағы онун зәрури тәләбидир, ушағын ойнамасы үчүн аиләдә нормал шәраит яратмаг лазымдыр.

Һәр аиләдә ушағын күшәси вә оюнчагларыны сахламаг үчүн хүсуси ер олмалыдыр. Ушаг бағчасы аиләдә ушаглара нә чүр оюнчаг алмаг барәдә ата-аная мәсләһәт этмәлидир. Оюнчагларын сияһысы вә сәркисини дүзәлтмәлидир.

УШАГЛАРЫ КОММУНИСТ МОРАЛЫ РУҺУНДА ТӘРБИЙӘ ЭТМӘК

Ушаг коллективини тәшкил этмәк. Тәрбийәчи, биринчи күндән, мараглы коллектив оюнлар тәшкил этмәк йолу илә ушаглары бир-бирилә яхынлашдырмалыдыр. Ушаглары бир-биринә көмәк этмәйә, өз оюнчагларыны йолдашлары илә бөлмәйә алышдырмаг лазымдыр.

Бөйүк ушаглары балачаларын гайғысына галмаға өйрәтмәли, бир-бирилә сәмими рәфтар этмәйә, дахили интизам гайдаларына әмәл этмәйә алышдырмалыдыр.

Ушагларын шылтаглығы, бә'зән бөйүкләрин сөзүнә гулаг асмамалары, тәрбийәчинин вә яхуд ата-ананын ушагла дүзкүн рәфтар этмәмәсиндән доғур. Бунун гаршысыны алмаг үчүн ушагларын диггәтини башга, даһа мараглы предметләрә чәлб этмәли, бә'зән исә даһа чидди тәдбирләр көрмәк олар. Мәс.: әкәр ушаг башгаларынын шәкил чәкмәсинә мане олурса, она башга иш вермәк олар. Яхуд да ушаг емәк заманы өз гоншуларына мане олурса, ону башга столда, башга ушагларла отуртмаг олар.

Физики чәза, емәкдән мәһрум этмәк, горхутмаг вә гейри кими тәдбирләрә гәт'и йол верилмәмәлидир. Чүнки бу тәдбирләр ушагларын ирадәсини зәифләшдирир, горхаглыг, яланчылыг кими хасиййәтләри ярада билир.

Ирадә вә характер тәрбийәси. Бағча тәрбийәси нәтичәсиндә ушагларда гәтилик, чәсарәтлилик, мүтәшәббүслүк кими кейфиййәтләр тәрбийә эдилмәлидирләр. Бунун үчүн бир чох тәрбийә прийомлары вә васитәләри вардыр: рәһбәрләрин, гәһрәманларын һәятларындан данышмаг, бәдии әдәбийятдан

баша дүшүләчәк нүмунәләр вермәк, оюнда, мәшғәләләрдә, ушаглар гаршысында мүрәккәб олмаян мәгсәдләр гоймаг вә бу мәгсәдә чатмаға чалышдырмаг лазымдыр. Ирадә тәрбийәси үчүн физкултура вә мусиги мәшғәләләринин ролу бөйүкдүр. Бурада ушаглар өз һәрәкәтләри вә фәалиййәтләрини ритм вә командая табе этмәйә алышырлар. Бағчанын үмуми һәяты ушагларда доғрулуг вә чәсарәтлилик тәрбийә этмәлидир. Оюнда ушаг өз һәрәкәтләрини оюнун үмуми мәгсәдинә табе этмәйә алышыр, интизамлы олмаг вәрдишләри газаныр.

Бағчада дахили интизам гайдаларына әмәл эдилмәси ушағын ирадә вә характерини тәрбийә эдир. Бә'зән ушагларда ялан данышмаға мейл, лоғалыг, утанчаглыг, чәсарәтсизлик кими мәнфи һаллара да раст кәлмәк олур ки, бунлар дүзкүн олмаян тәрбийәнин нәтичәләридирләр. Ушагларын фәрди хүсусиййәтләрини билмәли вә бу кейфиййәтләрлә систематик мүбаризә апармалыдыр.

Совет өлкәсинә севки тәрбийә этмәк үчүн революцион байрамларын тәшкилинә вә кечирилмәсинә ушаглары чәлб этмәли, онлара рәһбәрләрин һәятындан алынмыш эпизодлар сөйләмәли, рәһбәрләримиз, Гызыл Орду вә өлкәмизин көркәмли мүвәффәгиййәтләри барәдә онлара китаб вә шеирләр охумалы, бә'зи ерләрә экскурсиялар тәшкил этмәли, өлкәмиз, Гызыл Орду вә рәһбәрләримиз һаггында олан шеир вә нәғмәләри өйрәтмәли.

Интизам тәрбийәси. Ушаг бағчая кәлдийи күндән тәрбийәчи ону бә'зи тапшырыглары еринә етирмәйә, оюнчаглары дағытмамаг, сәлигә илә йығмаг, яваш-яваш нәйи этмәйини «яхшы» вә я «пис» олмасыны айырмаға вә өз һәрәкәтләрини гиймәтләндирмәйә алышдырмалыдыр. Тәрбийәчи ушаглар арасында әмәлә кәлә биләчәк далашма һалларынын гаршысыны әввәлчәдән алмаға чалышмалыдыр. Чох заман балача группада олан ушаг истәдийинә әмәл олунмадығы үчүн шылтаглыг этмәйә башлайыр, яхуд она гадаған эдилмиш иши көрмәйә чалышыр вә с. Бу һалларда тәрбийәчи ону башга шейлә мәшғул этмәли вә яхуд әлиндән тутуб кәнара апармалыдыр. Юхары группада исә сөһбәт васитәсилә белә этмәйин нә үчүн дүзкүн олмадығыны баша салмаг лазымдыр. Ушагларын севдикләри гәһрәманларда олан достлуг, намуслулуг вә мүтәшәккиллийин эпизодларыны онлара данышмаг мәнфәәт верәр.

Антидин тәрбийә. Антидин руһда тәрбийә этмәк үчүн ата-аналарла бу барәдә сөһбәт апармағын әһәммиййәти бөйүкдүр.

Ири яшлы ушаглар үчүн динин зәһмәткешләри алдатмасы вә онун зәрәри барәдә бә'зи фактлары данышмаг олар.

Интернационал тәрбийә. Совет ушаг бағчаларында мүхтәлиф милләтләрин ушаглары тәрбийә олунур. Балача яшларындан мүхтәлиф милләтләрин ушаглары арасында достлуг әлагәси тәрбийә этмәк, айры-айры милләтләрин нәғмәләрини, оюнларыны өйрәнмәк, халг нағылларыны данышмаг, айры-айры республикаларын көзәл тәбиәти, зәнкинликләри илә таныш этмәк, онлара мүхтәлиф милләтләрин ушаглары үчүн ушаг бағчалары, мәктәбләр вә гейри тикилдийини сөйләмәк вә с. интернационал тәрбийәнин васитәләридир. Харичи фәһлә нүмайәндәләринин ССРИ-йә кәлмәси вә бизим онлара олан достлуг әлагәмиз барәдә сөһбәт этмәк дә чох мәнфәәтлидир.

Ичтимаи мүлкиййәтә социалист мүнасибәти тәрбийәси. Һәлә мәктәбә гәдәр яшлардан башлаяраг ушагларда ичтимаи мүлкиййәтә гаршы социалист мүнасибәт тәрбийә эдилмәлидир. Белә тәрбийә конкрет предметләр (бағчанын инвентары, оюнчаглар вә с.) үзәриндә апарылмалы вә ушагда ичтимаи әмлака гаршы эһтиятлы мүнасибәт һиссини яратмалыдыр.

Бәдии тәрбийә. Ушаг бағчасында бәдии тәрбийәнин гаршысында дуран әсас вәзифә ушагларын бәдии зөвгләрини инкишаф этдирмәк, рәсм, нәғмә саһәсиндә элементар вәрдишләри вермәкдир. Ушаг бағчасынын дахили гурулушу, онун сәлигәлилийи, ушагларын тәбиәтә яхын олмалары, ону мүшаһидә этмәләри, көзәл нәғмә вә музика парчаларыны динләмәләри вә охумалары, халг нағыллары, бәдии китаблар, халг фолклору, драматизация ишләри вә башгалары мәктәбә гәдәр яшлы ушагларын бәдии тәрбийә васитәләридирләр. Бунлардан башга тәрбийәчинин рәһбәрлийи илә тәшкил олунан вә апарылан ушаг ярадычылығы—рәсм, апликация, кил ишләри, нәгл этмә вә башгалары да бу иш үчүн истифадә олунмалыдырлар.

Бу яш, ушагларын бәдии тәрбийәләри үчүн чох әлверишлидир. Ушаглар рәсм, кил иши вә башга ишләриндә өзүнү харичдән алдығы тәәссүратыны экс этдирирләр. Рәсм ушағын ярадычылығыны, тәфәккүрүнү инкишаф этдирмәкдә бөйүк рол ойнайыр вә бәдии зөвг ярадыр.

Рәсм ушағын даһа чох марагландығы шейләри экс этдирир. Рәсм васитәсилә рәнк, форма вә мәкан һаггындакы көрүшләр инкишаф эдир. Ушаг ярадычылығына тә'сир вә рәһбәрлик этмәк лазымдыр. Бунун үчүн тәрбийәчи бағчада бәдии вә көзәл бир шәраит ярадыр, ушагларын билаваситә ишләринә ярдым эдир вә ярадычылыгларына истигамәт верир.

Ушаглар өзләринә лазым олан билийи оюн вә марагды мәшғәләләр васитәсилә алырлар.

Мусиги тәрбийәси васитәсилә ушағын үмуми мусиги инкишафы тә'мин эдилир, мусигийә мараг, мусиги һафизә вә габилиййәти инкишаф этдирилир.

Тәрбийәчи ушаглара марагды тапшырыглар тәклиф этмәклә, онларын ярадычылығыны инкишаф этдирмәкдә бөйүк рол ойная биләр.

Тәбиәтлә танышлыг. Тәбиәт өз мүхтәлифлийи, көзәллийи вә өз динамиклийи илә ушагларын диггәтини чох чәлб эдир, онлара ләззәт вә севинч кәтирир.

Ушаглары тәбиәтлә таныш этмәк онларын дуйғу органларыны, ярадычылыгларыны инкишаф этдирир, көрүш даирәләрини, тәфәккүр вә нитгләрини кенишләндирир.

Ушагларда тәбиәтә гаршы мараг тәрбийә этмәк, онларын мүшаһидәчилийини инкишаф этдирмәк лазымдыр. Тәбиәтлә танышлыг процессиндә ушаглара бә'зи тәбиәт һадисәләри вә онларын арасындакы ән садә әлагәләр һаггында мә'лумат верилмәлидир. Бу мәгсәдлә экскурсиялара кетмәли вә әлагәдар оюнлар тәшкил эдилмәли, бәдии нағыллар сөйләнмәли, шәкилләр көстәрилмәли вә тәбиәт күшәләри тәшкил эдилмәлидирләр.

Математик тәсәввүрләрин инкишафы. Математик тәсәввүрләр ушағын әгли инкишафында бөйүк рол ойнайырлар. Бу мәгсәдлә әяниликдән, конкрет материалдан, оюнлардан вә әлагәдар дидактик материаллардан истифадә эдилмәлидир. Лазыми математик тәсәввүрләрин ярадылмасы ушағын мәктәбә һазырлығы үчүн ән мүһүмм мәсәләдир.

Ушаг бағчасы тәрбийәчиси—ушагларын тәрбийәсиндә һәлледичи ролу ойнамалыдыр. Тәрбийәчи дөвләт гаршысында ушағын һәяты, сағламлығы, нормал инкишафы вә коммунист тәрбийәси үчүн мәс'улдур. Бунлар мәктәбәгәдәр педмәктәби битирмиш яхуд үмуми, тәһсил вә хүсуси һазырлығы олан адамлардан тә'йин олунурлар. Ушагларын коммунист тәрбийәси ишләрини дүзкүн гурмаг үчүн тәрбийәчи өзүнүн сияси, үмуми вә ихтисас һазырлығы үзәриндә систематик чалышмалыдыр. Ишиндә интизамлы сәлигәли олмалы, өз ишини яхшы планлашдырмағы бачармалыдыр.

Тәрбийәчинин кениш педагожи тәһсили олмагла бәрабәр музика, рәсм, бәдии сөз, әдәбийят вә гейри барәдә көзәл мә'лумату олмалы, ушаглары севмәли, онлары мүшаһидә этмәли вә яш хүсусиййәтләрини өйрәнмәлидир. Тәрбийәчи өз мүвәффәгиййәтләри илә кифайәтләнмәйиб тәрбийә ишләрини даһа да яхшы гурмаг үчүн ени прийомлар вә методлар ах-

тармалы, ишдә олан ярадычылығыны даһа да кенишләндирмәлидир.

Ушагларын тәрбийәсиндә ушаг бағчасынын ролу бөйүкдүр. Ушаг бағчасы етишән нәслә коммунист тәрбийәсинин илк әсасларыны верир, онлары ичтимаи һәят илә таныш эдир, совет өлкәси рәһбәрләринә, гәһрәманларына, Гызыл Ордуя гаршы севки вә мәһәббәт тәрбийә эдир, дил инкишафы үзәриндә систематик иш апарыр, ушагларда бирликдә мәшғул олмаг, ойнамаг вәрдишләри ярадыр, эшяларын, оюнчагларын гейдинә галмаг, онларла яхшы давранмаг вәрдишләри верир. Ушагларын һәртәрәфли инкишафлары үчүн ушаг бағчасында әлверишли шәраит яранмышдыр.

Ушаг бағчасы ушагларын тәрбийәси ишләрини мүвәффәгиййәтлә еринә етирмәк үчүн аиләләрлә сыхы сурәтдә әлагә сахламалыдыр.

Социализм чәмиййәтиндә ушагларын тәрбийәси ишиндә аиләнин ролу артыр. Социализмин галибиййәти зәһмәткешләрин мадди вә култур яшайышыны йүксәлтдийи үчүн ушагларын аиләдә тәрбийәси үчүн лазыми шәраит яранмышдыр.

Ушаг бағчасы вә аилә ушагларын тәрбийәси ишиндә вәһид чәбһә яратмалыдырлар. Ата-аналар ушаг бағчасы тәшкилинә ярдым этмәли, тәрбийә үзәриндә ичтими контрол ишини яратмалыдырлар.

Ушаг бағчасы өз нөвбәсиндә ушагларын аиләдә тәрбийәси үчүн ата-аная ярдым этмәли, онлара педагожи көстәришләр вермәлидир.

Партия вә һөкумәт мәктәбә гәдәр яшда олан ушагларын тәрбийәси мәсәләсинә хүсуси әһәммиййәт верирләр. ССРИ-дә ушаг бағчаларынын сүр'әтлә инкишафы үчүн лазыми шәраит ярадылмышдыр.

ССРИ МИК вә ХКС-нын 27/VI—1936-чы илдәки гәрары зәһмәткеш гадынларын вәзиййәтини яхшылашдыран вә ушаглар һаггында Сталин гайғысыны көстәрән документдир. Бу гәрарда ушаг бағчаларынын инкишафы үчүн ени кениш перспективалар верилмишдир.

IV ҺИССӘ

XII ФӘСЛ

МӘКТӘБ ЯШЛЫ УШАГЛАР

Совет мәктәбинин шакирдләри үчүн тарихдә мисли көрүлмәмиш әлверишли шәраит ярадылмышдыр. Онлар коммунист партиясы вә Совет һөкумәтинин яратмыш олдуғу белә көзәл шәраитдә яшайыр вә инкишаф эдирләр. Өлкәмиздә социализм чәмиййәтинин баша чатдырылмасы, ушагларын мәктәбдә вә эләчә дә аиләдә коммунист тәрбийәси алмалары, онлара һәртәрәфли Сталин гайғысы көстәрилмәси (аиләнин мадди рифаһ һалы, мүхтәлиф оюн мейданчалары, пионер эвләри, санаториялар, лагерләр вә и. а. тәшкили) совет мәктәби шакирдләринин физики вә үмуми инкишаф чәһәтдән даһа йүксәк сәвиййәдә зәкалы вә талантлы олмаларыны тә'мин этмишләр.

1. **Шакирдләрин яш хүсусиййәтини билмәйин әһәммиййәти.** Мүхтәлиф яшларда олан шакирдләрин хүсусиййәтләрини һесаба алмағын, тә'лим вә тәрбийә процесси үчүн бөйүк әһәммиййәти вардыр. Мүәллим, шакирдләрини элми бир шәкилдә танымаса, һәр бир яш үчүн олан характерик психоложи моментләри билмәсә, тә'лим вә тәрбийә ишиндә дә йүксәк кейфиййәт әлдә эдә билмәз.

Мәс.: шакирдләр дәрси диггәтлә динләмәлидирләр. Айры-айры яшларда исә онларын диггәтләри мүхтәлиф олур. Мүәллим дәрси мараглы этмәлидир, айры-айры яшларда исә марағ фәргләнир. Бу хүсусиййәтләри мүәллим тә'лим процесиндә мүтләг нәзәрдә сахламалыдыр.

Шакирдләрин хүсусиййәтини өйрәнмәк вә онлара аид олан үмуми характер сүфәтләрдән данышмаг үчүн онлары 3 яша бөлүрүк:

I—кичик яшлы мәктәб шакирдләри (I—IV с.),
II—орта яшлы мәктәб шакирдләри (V—VII с.).
III—юхары яшлы мәктәб шакирдләри (VIII—X с.).

I. КИЧИК ЯШЛЫ МӘКТӘБ ШАКИРДЛӘРИ

Мәктәбин кичик яшлы шакирдләри I—IV синифләрлә әһатә олунурлар. Бу дөврә 7—8-дән 11—12 яша гәдәр олан

ушаглар дахилдирләр. Мәктәбә кирмәк ушағын һәятында бөйүк вә ени бир һадисәдир. Бу моментдән ушагларын инкишафы ени шәраитдә—мәктәб шәраитиндә давам эдир. Мәктәб биринчи күндән э'тибарән шакирдләрин инкишафына өз мүсбәт тә'сирини көстәрмәйә башлайыр. Шакирд өзүнү 30—40 нәфәрдән ибарәт ени бир коллективдә—синифдә көрүр, бағча режиминдән тамамилә фәргли олан ени бир режимлә—мәктәб режимилә доланыр. Мүәллим онлара дәрс верир вә тәрбийә эдир. Бүтүн бунлар, шакирдин инкишафында ени бир мәрһәлә яратмая билмәз.

Физики инкишаф. Ленинград Ушағын вә енитмәләрин сағламлығыны мүдафиә институту мә'луматларына көрә, мәктәбин кичик яшлы шакирдләринин физики инкишафлары, ашағыдаки әламәтләрлә характеризә эдилир.

9-дан 12 яша кими оғлан ушагларынын бою орта һесабла 123,4 см.-дән 136,9 см., гызларын исә 126,3-дән 142,5 гәдәр артыр. Беләликлә бу мүддәт ичәрисиндә оғланлар 13,5 см. (орта һесабла илдә 4—5 см.), гызлар исә 16,2 см. артырлар. Чинси етишмә дөврү яхынлашдыгча бой сүр'әти даһа да артыр.

Енә һәмин мә'луматлара әсасән 9—12 яшлы ушаглардан оғланлар 24,5 кг.-дан 30,9-а, йә'ни 6,4 кг, гызлар исә 23,8 дән 31,8 кг, йә'ни 8 кг артырлар. Ушагларын чәки э'тибарилә артымынын илбәил йүксәлмәси мүшаһидә олунур ки, бу да гызларда оғланлара нисбәтән даһа көркәмлидир. Бой вә чәки э'тибарилә 10—10½ яша гәдәр гызлар оғланлардан кери галыр, 10—10½-дан 13—14 гәдәр онлары өтүрләр.

9—12 яшында оғланларын дөш гәфәсләринин чеврәләри 60,0 см.-дән 63,9 см. (йә'ни 3,9 см.), гызларда 58,1-дән 62,8 см) (йә'ни 4,7 см) артыр.

Мәктәблиләрин кичик яшларында әзәлә гүввәләри дә хейли артыр, әкәр бу дөврүн әввәлиндә ушаглар динамометрдә ики әллә 6—7 кг. сыхырдыларса, дөврүн ахырында бу рәгәм 12 кг-а гәдәр артыр.

Бу яшдаки ушаглар гачмаг, тулланмаг, дырмашмаг, вә һ. б. һәрәкәтләрә чох маилдирләр.

Ашағы синиф шакирдләринин һәрәкәтләриндәки хүсусиййәт, гейри мүтәшәккилликдән вә энеркияларыны экономия илә сәрф эдә билмәмәкдән ибарәтдир. Мәсәлән онларын тәнәффүсдә йүйүрдүкләри заман дивара, йолдашларына, мүәллимә вә саирәйә тохунмалары буну көстәрир. Бу яшда олан ушагларын һәрәкәтә олан эһтияҹларыны нәзәрдә тутмаг мәктәбин педагожи вәзифәсидир.

Һисс органларына кәлинчә ушаглар мәктәбә кирдикләри

вахт анатомик чәһәтдән там инкишаф дәрәчәсинә чатмыш, лакин бу органларын рәнкә, сәсә, ламисә вә с. гаршы һәссаслығы һәлә тә'лим процессиндә өз инкишафыны давам этдирир. Бунун үчүн дә бу яшда ушаглары мүшаһидә этдирмәйин чох әһәммиййәти вар.

Мушаһидә вә гаврама. Бизим ушаглар кичик мәктәб яшларында чох мүшаһидәчи вә дәрк эдичи олурлар. Онлар нәинки айрыча предмет, һәм дә онун кейфиййәт вә һәрәкәтләрини мүшаһидә вә дәрк эдә билирләр. Лакин онларын мүшаһидә вә идракларында һәлә бә'зи зәифлик вардыр ки, бу да ушагларын биликләриндәки ногсанларла, мүшаһидә заманы диггәтсизликләрилә, мүшаһидәләрини дүзкүн тәшкил этмәк үчүн вәрдишләрин йохлуғу илә әлагәдардыр; бу ногсанлар тәдричлә арадан көтүрүлүр.

Шакирдләри биринчи синифдән э'тибарән мүшаһидәчилийә алышдырмаг лазымдыр.

«Әкәр тә'лим ушагларын әглини инкишаф этдирмәйи иддиа эдирсә, онларын мүшаһидәчилик габилиййәтләрини чалышдырмалыдыр».*

Бурадан чыхарылачаг башлыча нәтичә ашағы синифләрдә тә'лимин әяни кечмәсинин даһа артыг зәрури олмасыдыр. Мүшаһидәчилик чох бөйүк әһәммиййәтә маликдир. Бунун нәтичәсиндә ушаглар өз талантларыны үзә чыхарырлар.

Диггәт. Ушағын бүтүн тә'лим иши диггәт тәләб эдир. Онсуз нәинки дәрк этмәк вә мүшаһидә этмәк, эйни заманда биликләри һафизәдә мөһкәмләндирмәк дә мүмкүн дейил.

Диггәт психи фәалиййәтимизин мүәййән об'ект үзәриндә мәркәзләшмәси илә характеризә эдилир ки, бунун да нәтичәсиндә об'ект даһа айдын шәклә дүшүр. Диггәт барәсиндә, мүәллими һәр шейдән әввәл марагландыран ашағыдаки мәсәләләр олмалыдыр.

Шакирдин дәрсдә диггәтини чәлб этмәк асандырмы? Шакирд узун мүддәт өз диггәтини бир предмет үзәриндә сахлая биләрми, йохса тез-тез дәйишдирирми? Шакирд өз диггәтини бир заманда ики вә я бир чох об'ектләр арасында бөлә билирми?

Бу нөгтейи-нәзәрдән тәдгиг этдийимиз яшын диггәти сабит дейил, йә'ни тез кечичидир вә мүхтәлиф предметләр арасында чох аз бөлүнә билир. Бу яшда олан ушаглар узун мүддәт диггәтләрини бир предмет әтрафында мәркәзләшдирә билмирләр. Онларын диггәтини дәрс әтрафында топламаг үчүн

* Ушинский К. Д.—„Руководство к преподованию по «родному слову»“.

дәрсин мараглы гурулмасы лазым олдуғу кими, дәрс ичәрисиндә мәшғәлә формаларынын да дәйишилмәси лазымдыр.

Мәктәбин кичик яшлы ушаглары бир заманда диггәтләрини мухтәлиф об'ектләр арасында бөлмәкдә чәтинлик чәкирләр. Мәс.: шакирд язы тахтасында язан заман, мүәллимин суалларыны чох вахт ешитмир, ешитмәк үчүн язысыны даяндырыр.

Дәрсдә шакирдләрин диггәтини дағыдан һәр бир манеә рәф олунмалыдыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, тә'лим-тәрбийә процессини дүзкүн гурдугда ушагларда ирадисиз диггәт дә әмәлә кәлә биләр. Мүәллим шакирдләрин диггәтини вә хүсусилә ирадә диггәтини тәрбийә этмәйә чалышмалыдыр.

Интересләр. Мүәллим шакирдләрин интересләрини һесаба алмалыдыр. «Интерес» шәхсиййәтин эмоционал-ирадә истигамәтидир ки, мүәййән ичтимаи мүнасибәтләр вә тәләбләр әсасында әмәлә кәлир; интерес об'ектин әһәмиййәтинин дүшүнүлмәсилә вә гаврама заманы мәмнуниййәт һисси илә бағлыдыр.

Мәктәб шакирдләриндә күчлү, мүхтәлиф вә сабит интерес яратмаг вә ону давам этдирмәйә чалышмаг лазымдыр.

Мәктәбә ени кирән ушагларын интересләри кечиш вә мүхтәлифдир. 8—9 яшлы ушаглар мәктәбә кирмәкләрилә ойнамаг, һәрәкәт этмәк, мүшаһидә этмәк, киноя бахмаг, марағлы нағыл ешитмәк, һейван вә биткиләрә гуллуг этмәк вә и. а. илә чох марагланарлар.

III—IV синиф шакирдләри исә мачәралы характер дашыян әдәбиййатла, халг гәһрәманларилә чох марагланырлар. Чох билмәйә вә өйрәнмәйә һәвәсләри олур. Әтраф мүһитә даир ени тәсәввүрләр ахтарыр вә ени мә'луматлар алмаг үчүн яшлылара «нә үчүн», «нәдән өтрү» суалларилә мүрачиәт эдирләр. Шакирдләрин бу чүр суалларыны чавабсыз гоймаг олмаз. Бу суаллара онларын баша дүшәчәкләри формада чаваб вермәли вә онлардаки өйрәнмәк һәвәсини даһа да артырмалыдыр.

Һафизә. Кичик мәктәб яшлы ушагларын һафизәләринин дә хүсусиййәти вардыр. Мүәллим бу хүсусиййәтләрлә таныш олмалыдыр.

Бу яшда олан ушагларын һафизәләри кәркин олур. Лакин онлар һәм ядда сахламаны, һәм дә тәсәввүрләрин бәрпасыны дүзкүн тәшкил эдә билмирләр. Онлар дүзкүн нағыл этмәйи севирләр. Лакин сәһв этдикләри заман бөйүкләрин сәһвиндән фәргли олараг чох мә'насыз сәһв эдирләр.

Кичик мәктәб яшлы ушаглар механики ядда сахламаны яхшы бачарырлар. Эйни заманда онлар мүрәккәб олмаян, әлагәли материалы мәнтиги йолла да ядда сахлая билирләр (әкәр о материалын мүндәрәчәси мараг вә эмосия доғурурса). Бу дөврдәки ядда сахламанын мөһкәмлийини гейд этмәк лазымдыр.

Мәктәбдә шакирдләрин алдыглары биликләр, тәсәввүрләр артдыгча бу, онларын һафизәләрини дә инкишаф этдирир.

Тәсәввүр. Кичик мәктәб яшлы ушагларын тәсәввүрләри һәлә кифайәт дәрәчәдә тәнгиди дейил вә аз мүтәшәккилдир, лакин мәктәбә гәдәр яшлы ушаглара нисбәтән етишмишдир.

Мәктәбдә алдыглары ени биликләр онларын тәсәввүрләрини инкишаф этдирәрәк варлығы даһа дүзкүн әкс этдирмәйә яхынлашдырыр. Онларын тәсәввүрләри конкретдир. Она көрә дә мүәллим дәрсдә тез-тез мисаллар чәкмәлидир. «Гайдалар васитәсилә олан йол чәтин вә узундур, мисаллар васитәсилә олан, гыса вә мүвәффәгиййәтлидир».*

Тәфәккүр. Ушағын әгли инкишафында тәфәккүрүн сон дәрәчәдә бөйүк әһәмиййәти вардыр. Тәфәккүр—об'ектив варлығын, онун әлагә вә ганунларынын шүурда актив әкс этмәсидир.

Мүәллим—шакирддә тәфәккүрүн инкишаф этмәси, анлайыш вә мүһакимәләрин әмәлә кәлмәси йолларыны вә онун ганунларыны өйрәнмәлидир.

Кичик мәктәб яшлы ушаглар тез-тез мүгайисә эдирләр, үмумиләшдирирләр, нәтичә чыхарырлар, мисаллар чәкирләр, мәсәлә һәлл эдирләр, бир сөзлә, фикирләширләр. Лакин билик вә вәрдишләр эһтиятынын азлығындан ушагларын тәфәккүрләри һәлә зәнкинләшмәйә мөһтачдыр. Бу яшдаки ушагларын тәфәккүрү өз конкретлийи вә эмоционаллығы илә характеризә олунур. Ушаг тәфәккүрүнүн үмуми характеристикасы Ушински тәрәфиндән яхшы көстәрилмишдир.

«Ушаг... формалар, рәнкләр, сәсләр, үмумиййәтлә һиссләрлә фикирләшир».

Ашағы синиф шакирдләринин нитгинә кәлинчә бунун да бир чох хүсусиййәтләри вардыр ки, бунлар да лүғәтләринин мәһдудлуғу, садә чүмләләрдән ибарәт гыса нағыллар данышмасы, нитгләринин һәлә чох эмоционал олмасында ифадә олунур. Билик эһтиятлары артдыгча лүғәтләри кенишләнир, ифадәнин нисбәтән мүрәккәб формаларыны ярада билирләр. Мүәллим әввәлчә ушагларын дилиндә олан пәлтәклийә, тәләсик

* Я. А. Коменский «Великая дидактика».

данышмаға диггәт етирмәлидир ки, вахтында һәмин дил ногсанларилә мүбаризә эдә билсин.

Эмоциялар. Кичик яшлы мәктәб ушаглары эмоционалдырлар. Онларда эмоцияларын чох сүр'әтлә оянмасыны кестәрмәк олар.

Бу яшдаки ушагларын ени интересләри душүнүлмүш дәрин потриотизм, достлуг, йолдашлыг вә саирә һиссләрини доғурур. Харичи өлкәләрдә ушаглара эдилән тәзйиг һаггындаки һекайәләри онлар чох диггәтлә динләйирләр вә бу онларда гәзәб һисси оядыр. Ушагларын эстетик һиссләри дә даһа чох мүндәрәчәли вә мүрәккәб олур.

Мәктәбин кичик яшлы ушагларынын характериндә чох күләрүзлүлүк, руһ йүксәклийи, инамчылыг, тәглидчилик көрүнүр. Она көрә дә бу дөврүн ушагларына йолдашларынын вә мүәллимин шәхсиййәти бөйүк тәрбийәви тә'сир кестәрә билир.

II. ОРТА ЯШЛЫ МӘКТӘБ ШАКИРДЛӘРИ (ениетмәләр)

Бурая мәктәбин V—VII синиф шакирдләри дахилдирләр. Чинси етишмә (һәддбулуг) бу заман башладығы үчүн бу дөврә чинси етишмә вә яхуд кечид дөврү дейирләр.

Чинси етишмә дөврү гызлар үчүн 11—12-дән 14—15, оғланлар үчүн исә 12—13-дән 15—16 яша гәдәр һесаб эдилир.

Бу дөврдә бой атма темпләри йүксәлир (илдә 6—7 см), чәкиләри дә (илдә 3—5 кг) артыр. Әзәлә гүввәләри хейли артыр.

Башларынын чеврәси 12-дән 14 яша кими 1 см. артыр.

Дөш гәфәсләринин чеврәси 12-дән 14 яша кими, оғланларда 63,9-дан 67,6 см (3,7 см. гәдәр), гызларда 62,8-дән 68,8 см. (6 см. гәдәр) кими артыр.

Беләликлә бурада да гызларын тез етишмәләрини көрүрүк.

Буржуа педагогикасында бу яша, «бөһран», «фәлакәтли», «драматик» бир дөвр ады верилир.

Жан Жак Руссо бу дөврү инсанын «икинчи доғулушу» адландырыр.

Совет педагогикасы бурада һеч бир «фәлакәт» көрмүр. Анчаг бу о демәк дейил ки, мүәллим шакирдләрин бу дөврә аид хусусиййәтләрини диггәтлә һесаба алмағы унутмалыдыр.

Чинси етишмә ениетмәнин һәм физики вә һәм дә психи функцияларынын инкишафына чох бөйүк тә'сир эдир.

Чинси етишмә дөврүндән горхмаг дейил, о дөврү яхшы өйрәнмәк вә таһсил тәрбийә заманы онун хүсусиййәтләрини нәзәрдә сахламаг лазымдыр.

Чинси етишмә илә әлагәдар бу ашағыдакиләри мүәллимләр һәмишә диггәт мәркәзиндә сахламалыдырлар.

а) Мә'лум олдуғу үзрә совет мәктәбләриндә һәр ики чинсин муштәрәк тәрбийәси принципи һәята кечирилмишдир.

Буржуа педагогларынын чохусу бу ишә ябанчы бахырлар. Онлар оғлан вә гызлар арасында «тәбии зиддиййәт» олдуғуну кестәрәрәк муштәрәк тәрбийәнин «әхлаг дүшкүнлүйүнә» сәбәб олачағыны иддиа эдирләр.

Лакин совет мәктәбинин чохтәрәфли тәчрүбәләри белә бир «теориянын» ярамазлығыны исбат эдир. Буржуа педагогларынын о чүр «теориялары» үмумиййәтлә гадына гаршы олан сияси бахышларындан, даһа доғрусу гадын азадлығынын вә бәрабәрлийинин тамамилә рәдд эдилмәсиндән нәш'әт эдир.

Муштәрәк таһсил-тәрбийә принципинин һәята кечирилмәси һеч дә ону өз башына бурахмағы тәләб этмир. Биләкс, биринчи синифләрдән э'тибарән оғланларла гызлар арасында тәбии достлуг, йолдашлыг гаршылыглы мүнасибәтләринин әмәлә кәлмәсинә чалышмаг лазымдыр.

Гыз вә оғланларын муштәрәк интерес әсасында әмәкдашлыгларына, гаршылыглы көмәкләрини артырмаг йолилә онларын арасында сәмими вә сағлам достлуғун инкишафыны тә'мин этмәк лазымдыр. Бу чүр инадла вә мәгсәдә мүвафиг апарылан тәрбийә иши, дүзкүн чинси инкишаф үчүн мүһүмм шәртләрдән вә хәстә мейлләрлә мүбаризә үчүн э'тибарлы васитәләрдән бирисидир.

б) Синифләрдә (хүсусилә кичик IV—V) әмәлә кәлән «инцидентләрә»—(мәктублашма, гаш-көз эләмә вә һ. б.) гаршы мүәллим өз мүбаризәсиндә мөһкәм олмалы, лакин белә һаллара гаршы сакит мүнасибәт бәсләмәлидир. О чүр сексуал рәнк дашыян әһвалата синифин диггәтини чәлб этмәк, ону сенсацияя чевирмәк, аталар ичласында музакирә этмәк, ону «хараб давраныш», әхлагсызлыг кими изаһ этмәк доғру дейил.

Мүәллимин сакит вә дүзкүн педагожи һәрәкәти шүүрлу интизамы мөһкәмләдән душүнүлмүш тәдбирләр, индивидуал достлуг сөһбәти эв шәраити илә вә аиләдәки давранышилә таныш олмаг бу чүр, «инцидентләрин» һәлли үчүн дүзкүн вә сынанмыш васитәләрдирләр.

в) Юхары синифләрдә тарих, әдәбиййат дәрсләриндә гадынларын чәмиййәтдә, элмдә, истеһсалатда, кәнч нәслин тәр-

бийәсиндәки бөйүк ролуну гейд эдәрәк онларын шәхсиййәтинә эһтирам тәрбийә этмәк лазымдыр.

г) Бәдии әдәбиййатын охунмасы, кино вә театрлар енистмәйә, хүсусилә онун сексуал сферасына чох тә'сир эдир. Она көрә дә шакирдләрә мәсләһәт көрүлән китаблара, кино-филм вә театрлара хүсуси диггәт вермәк лазымдыр.

ғ) Ядда сахламаг лазымдыр ки, чинси етишмә дөврүнүн биринчи ярысында организм енидән гурулдуғу вә сүр'әтлә артмаг вәзиййәтиндә олдуғу заман енистмәләрдә чох заман тез йорулмаг, нерв системаларында йүксәк һәйәчан, һушсузлуг, иш бачарығынын азлығы, апатия (интерессизлик) вә тәнбәллик әламәтләри көрүнүр. Она көрә дә бу дөврдә мүәллим ушаглара гаршы һәссас олмалы, кери галанлара көмәк тәшкил этмәли вә иши планлашдырмаға чидди диггәт вермәлидир.

д) Бу яшдаки ушаглар үчүн ән мүһүмм мәсәләләрдән бириси дә онлары әмәк ишинә чәлб этмәк, онлары сәмәрәли ишләрдә чалышдырмаг вә беләликлә онларын интересләрини башга саһәйә чевирмәкдир.

е) Дүзкүн тәшкил эдилмиш физкултура организми мөһкәмләтдийи үчүн чинси инкишафа да мүсбәт тә'сир эдир. Гызларда чинси етишмә сүр'әти артыг олдуғу үчүн гимнастика мәшғәләси нөмрәләринин сечилишинә хүсуси диггәт вермәк лазымдыр.

з) Бу яшда олан шакирдләрин арасында чинси маарифдән дә дүзкүн гайда илә истифадә этмәк олар. Бә'зиләри чинси маарифи һәддән артыг гиймәтләндирирләр. Онлар күман эдирләр ки, енистмәләри чинси мәсәләләрлә яхындан таныш этмәк һәр шейи һәлл эдир. Бу доғру дейил. Һәятдан вә әдәбиййатдан бәлли олдугу үзрә чинси маариф тәкбашына һеч бир мүсбәт нәтичәйә кәтирмәмиш, биләкс дүзкүн апарылмадыгда мәнфи нәтичәләр вермишдир. Она көрә дә чинси маарифлә бир өлчү кими анчаг башга тәдбирләр системасында истифадә олунур. Чинси маариф һаггындаки мүсаһибәләр бу ишә яхшы бәләд олан вә шакирдләрлә даһа яхын олан мүәллимләр тәрәфиндән апарылмалыдыр.

Ушағын бу дөврүндәки мәс'улиййәти унутмаяраг аилә илә ишләмәйин дә әһәммиййәтини гейд этмәк лазымдыр. Мәктәб ушағын эв шәраитини өйрәнмәли вә ата-аналара лазыми көстәришләр вермәлидир.

Бу чүр үмуми мәсләһәтләрдән сонра, мәктәбин орта яшлы шакирдләринин психи функцияларындаки хүсусиййәтләрин изаһына кечә биләрик.

Гаврама вә мүшаһидә. Орта яшлы мәктәб шакирдләри, кичикләрә нисбәтән узун мүддәтли мүшаһидә эдә билирләр. Бундан башга онларын мүшаһидәләри бөйүк мигдарда билийә сөйкәнир вә даһа чох систематикдир. Мүшаһидәнин узун мүддәтли, систематиклийи идракын даһа шүурлу олмасыны тә'мин эдир.

Диггәт. Ушаглара нисбәтән енистмәләр диггәтләрини чох предмет үзәринә яя билирләр. Енистмәнин диггәти, мәктәбин кичик яшлы шакирдләринә нисбәтән сабитдир. Бунлар 15—20 дәгигә мүәллимин систематик ифадәсини эшидир вә һеч бир диггәтсизлик әламәти көстәрмәйә биләрләр.

Енистмә, диггәтсизлик әмәлә кәтирән сәбәбләрлә мүбаризә этмәк вәрдишләри газаныр. Бу да ирадә диггәтин инкишафына ишарәдир.

Интересләр. Шакирдләрин интересләри кенишләнир вә дәйишилир. Бу яшда ичтимаи ишә, комсомола дахил олмаға интересләри артыр; предмети дәринликлә өйрәнмәк интересләри әмәлә кәлир. Бә'зи ушагларда һәлә «мачәра» интереси давам эдир, лакин бу башга характер алыр. Бөйүк шәхсиййәтләрин биографиясына, сияһәтләр һаггында һекайәләрә, тарихи романлара тәрәф чеврилир. VI синиф шакирдләриндән бириси языр ки, «Суворовун биографиясыны мән 5 дәфә охудум. Суворов һаггында язылмыш роман тапмадым. Белә бир шанлы сәркәрдә һаггында роман язылсайды яхшы оларды».

Бу дөврүн шакирдләриндә «яшлы олмаг» арзусу әмәлә кәлир. Белә арзу енистмәни даһа чидди эдир, онларда мәс'улиййәт һисси ояныр, ичтимаи ишләрдә актив иштирак этмәк һәвәси әмәлә кәтирир.

Бу яшда ушагларын интересләри даһа дүшүнүлмүш вә сабит олурлар. Онларын техникая интересләрини хүсуси гейд этмәк лазымдыр.

Һафизә. Енистмәнин һафизәсинә дөрд ил мүддәтиндә алынан билик вә вәрдишләр чох тә'сир эдирләр. Мүәййән һәчмдә билик вә вәрдишләр эһтияты олдуғу үчүн енистмә даһа асан ядда сахлая билир; чүнки ени материалла көһнәси арасында ассоциация яратмаг онун үчүн артыг чәтин олмур.

Бу дөврдә шакирдләр дәрси өйрәнмәйи яхшы тәшкил эдирләр. Онлар көрмә схемасындан, мәнтиги ядда сахлама йолундан истифадә этдикләри кими мнемотехник йола да мүрачиәт эдирләр. Бундан башга бу яшда шакирдләр абстракт материаллары да өйрәнирләр

Тәфәккүр. Енистмәнин тәфәккүрү кет-кедә тәкмилләшир. Енистмә өз мүшаһидәләриндә, үмумиләшдирмәләри вә мүһакимәләриндә конкрет предметдән айрылараг абстракт да дү-

шүнә биләр. Онларын тәфәккүрләри чох тәнгиди, даһа чох актив вә ирадычы олур.

Бу дөврдә иитгләри инкишаф эдир вә өз фикирләрини һәм шифаһи вә һәм дә тәһрири даһа яхшы ифадә эдә билирләр.

Эмосиялар. Енистмаләр чох заман өз эмосияларыны сахлайыр вә контрол эдирләр. Эмосиялар бурада шүурлу вә принсипиаллыг чәһәтдән инкишаф эдирләр. Эмосияларын об'екти: вәтән, Гызыл Орду, совет гәһрәманлары, достлардыр. Бу яшда эстетик һиссләр дә (эстетик идракларла әлагәдар олан һиссләр) чиддиләширләр.

Енистмәнин характериндә коллектив гаршысында вә коллективдән өтрү мәс'улиййәт хейли артыр. Әкәр мәктәблинин кичик яшларында характерин әсасы гоюлурса, орта яшларында характерин әламәтләри формая дүшүр.

III. БӨЙҮК ЯШЛЫ МӘКТӘБ ШАКИРДЛӘРИ

(кәнчләр).

Бу дөвр 14—15-дән 17—18 яшлы кәнчләри, орта мәктәбин VIII—X синиф шакирдләрини әһатә эдир.

Физики инкишафлары. Физики инкишафлары чинси етишмәнин тә'сири алтында олур. Чинси етишмәнин гуртармасы илә бирликдә бой атма темпи көркәмли бир дәрәчәдә явашыйыр, дөш гәфәсинин нисби һәчми артыр. Шакирд физики тәрәфдән яшлыларын бир чох әламәтләрини газаныр.

Скелетин бәркимә процесси әсас э'тибарилә гуртарыр. Әкәр 13—14 яшларын баш чөврәләри бөйүкләрин баш чөврәләринин 91—95% тәшкил эдирсә, 16—17 яшлы кәнчләр бу чәһәтдән дә бөйүкләрә чатырлар.

Бейинләринин чәкиси 20—25 яша гәдәр артмагда давам эдир, анчаг 14—15-дән сонра артым аз олур.

Бейин гурулушунда вә нерв йолларында ер тутан даһа инчә дәйишикликләр һәлә мәктәб яшынын баша чатдығы заман да давам эдир.

Мәктәбин бөйүк яшлы шакирдләринин һәрәкәти даһа чох өлчүлмүш вә аһәнкләшдирилмиш олур.

Бу яшлар шакирдләрин профессия сечмә вә характерләринин мүәййәнләшдийи бир дөврдүр.

Интересләри. Мәктәбин бөйүк яшлы шакирдләринин интересләри бөйүк принсипиаллыг вә сабитлик алыр. Кәнчләр даһа мүтәшәккил олур, өз һәрәкәт вә арзуларыны тәфәккүрлә низама салыр, реал перспективаларыны һесаба алырлар.

Совет кәнчләринин интересләри оптимизм, активлик, чохтәрәфлилик вә дәринликлә характеризә олунур.

Кәнчләрдә, өзләринә кәләчәк үчүн ихтисас сечмәк, Гызыл Орду сыраларына кечмәйә, тәһсилләрини али мәктәбләрдә артырмаға бөйүк интерес ояныр. Әкәр VII синиф шакирдләриндә өзләринә ихтисас сечмәк чох заман тәсадүфи, йолдашынын тә'сири алтында олурса, X синиф шакирдләриндә бу иш даһа дүшүнчәли характер дашыйыр.

Ихтисас сечмә ишиндә мәктәб онлара яхшы көмәк тәшкил этмәйә борчлудур. Хүсусилә XVIII партия гурултайынын кәнчләри орта мәктәбләрдә кәләчәк практики фәалиййәтләринә һазырламаг һаггындакы гәтнамәсинә әсасән бу иш даһа чох әһәммиййәт кәсб эдир.

Кәнчләри бу яшда чох марагландыран мәсәләләрдән бири дә Ленин комсомолу сырасына дахил олмагдыр.

Диггәтләри. Юхары синиф шакирдләринин диггәтләри әсас э'тибарилә бөйүкләрин диггәти кимидир. Һәчмчә кениш вә сабит олурлар. Кәнчләр узун мүддәт өз диггәтләрини бир об'ект әтрафында мәркәзләшдирә билдикләри кими ону мүхтәлиф ерләрә дә яймағы бачарырлар. Онлар мүәллимин лекцияларыны узун мүддәт диггәтлә динләйә билирләр вә узун сүрән тәчрүбәләрә баха билирләр. Ирадп диггәтләринин инкишаф этмәсинә көрә истәдикләри мәшғәлә үзәриндә кәркин бир һалда чалыша билирләр.

Мүшаһидә вә идраклары. Мүшаһидәләри систематик вә мүндәрәчәли олур. Мүшаһидә этдикләри об'ектин деталларыны да сечә билирләр. Мүшаһидәләри методик чәһәтдән дә низама дүшүр, планлы олур вә ону үмумиләшдирә билирләр.

Гаврамалар бу дөврдә даһа шүурлу олурлар. Шакирдләр дәрк этдикләриндә үмуми ганунлар ахтарырлар.

Һафизәләри. Бу дөврүн шакирдләри материалы даһа мүтәшәккил ядда сахлайыр вә ифадә эдирләр. Онлар ядда сахламаг үчүн ени йоллар ахтарырлар. Конспект тутур, чәтин сөзләри, терминләри язырлар, мүстәгилл ишләрини низама салмаг үчүн мүәллимә мүрачиәт эдирләр.

Она көрә дә һафизәнин тәрбийәси бу дөврдә ядда сахлама вә ифадә ишләрини низама салмагдан ибарәт олмалыдыр.

Тәфәккүрләри. Тәфәккүрүн бүтүн функциялары кәнчләрдә инкишаф этмиш олур. Онлар абстракт дүшүнмәк, анализ этмәк, материалы үмумиләшдирмәк, нәтичәләр чыхармағы бачарырлар. Мүһакимә этмәк бачарыглары артыр вә тәнгиди олур. Шакирдләр мәсәлән «зәрурийиәт», «эһтимал» вә «имкан дахилиндә» анлайышлар арасындакы фәрги яхшы баша

душмәйә башлайырлар. Мүстәгилл ишләрин кенишләнмәсв, шакирдләрин тәфәккүрләринин тәрбийә эдир вә әгли әмәкләрин дүзкүн тәшкилини тә'мин эдир.

Тәсәввүрләри. Мүхтәлиф проект вә план шәклиндә, мүхтәлиф ихтирачылыг фәалиййәтиндә вә яхуд бәдии әсәрләриндә, рәсм, шеир, нағыл, хәялларында тәзаһүр эдир.

Идеаллары. Кәнчләримизин идеаллары социализм гуруллушунун практикасилә бағлыдыр.

Совет шакирдләринин идеалыны характеризә этмәк үчүн ону революциядан габагки рус (1916) ушагларынын вә буржуа ушагларынын (Инкилтәрә, Франса) идеалы илә мүгайисә эдәк.

«Ким олмаг истәйирсән» суалына:

«Мүәллимимизә охшамаг яхшы оларды. О сакит доланыр вә яхшы мааш алыр» (рус шакирди 1916 ил).

«Мисс Рокфеллер кими олмағы арзу эдирәм; чүнки о чох зәнкиндир» (инкилис шакирди).

«Һәгиги бир варлы олмаг истәрдим» (франсыз шакирди 1934 ил).

Буржуа шакирдләринин типик арзу вә хәяллары беләдир. Совет мәктәби шакирдләринин арзулары бам-башгадыр.

«Мән бизим Сталинә охшамаг истәйирәм. О ушаглар вә бүтүн Советләр Иттифагынын гайғысына галыр. Бу/дур Октябрын 20 илдөнүмү байрамы яхынлашыр, биз бу байрамы азад, яхшы вә шад гаршылайырыг. Она көрә дә мән Сталини севирәм».

«Шчорса охшамаг истәйирәм. О кичик яшларындан шакирд олмуш, Гырмызы Гвардияя кирмиш, командир олмуш вә революция йолунда өлмүшдүр».

«Мән өз атама охшамаг истәйирәм. О чох яхшы стахановчудур».

Совет шакирдләринин идеалы: Ленин-Сталин, Ворошилов, Чапаев, Шчорс, гәһрәман пилотлар, сәрһәд кешикчиләри, бөйүк алимләр, вәтәнимизин адлы-санлы адамларыдырлар.

Эмоциялары. Кәнчлик, эмоционал һәятын чох инкишаф этмиш бир деврүдүр. Кәнчләрин эмоциялары мүәййән об'ектин әтрафына топланыр вә ениетмәләрә нисбәтән чох сабитдир. Мүчәррәд анлайыш, идеалларла бағлы олан эмоциялар юхары яшлы шакирдләрдә ола билир. Бунлар инсанларын давранышыны, бәдии әсәрләрин гәһрәманларыны гиймәтләндирдикләри заман өз көрүшләрини эһтирасла мүдафиә эдирләр. Эмоциялар даһа дүшүнүлмүш, әсасландырылмыш, ичтимаи вә фәрди тәләбләри дәрин ифадә эдичи олурлар.

Мүәллим билмәлидир ки, башга чинсә гаршы һиссләр, өзүнә гиймәт вермәк, өзүнү анализ этмәк эмоциялары һәятын бу деврүндә көркәмли дәрәчәдә инкишаф эдирләр.

Характерләри. Ушагларын характери әсас э'тибарилә бу яшда мүәййән формая дүшүр. Онларын характерләриндә дүня көрүшү, ирадә истигамәти мүәййән ер тутур. Характерләри чох һалларда мөһкәм вә принципиал олур.

Совет шакирдләри ичәрисиндә гәһрәман ушаглар, вәтәнимизин патриоту, сияси сайыг ушаглар аз дейил. Мүәллим бунлары тапмалы вә тәрбийә ишләриндә бу чүр нүмунәләрдән истифадә этмәлидир.

Бир нечә мисал кестәрәк

Пионер Повел Морозов, өз атасынын антисовет һәрәкәтләрини ифша этдийи үчүн кулаклар тәрәфиндән вәһшичәсинә өлдүрүлмүшдүр. Бу ушаглар үчүн характерик олан гәһрәманлығын парлаг нүмунәсидир.

Мәктәб яшлы ушаглардан 3 нәфәр сәрһәд шәһәрләринин бириси янында сәрһәдди кечмәк истәйән бир намә'лум адамы, сәрһәд мүһафизәчиләринә тутдурмушлар. Һитлер фашизминә гаршы бөйүк вәтән мүһарибәсиндә өзләринин гочаглыг, гәһрәманлыг вә аловлу патриотизмини кестәрән нә гәдәр чох ушагларымызы мисал кестәрмәк олар. 13 яшында партизан гызы Маняны өз чаныны вәтән уғрунда гурбан верәрәк фашист офицеринә һүчум этмәси вә ону синәсиндән яраламасы.* Мәктәбли партизанка Таниянын Ленинград чәбһәсиндә өз партизан йолдашларилә—габаг сырада фашистләрлә вурушмасы,** вә бир чох башгаларыны кестәрмәк олар.

Совет мәктәби ушагларынын ичәрисиндә тә'лим ә'лачылығы һәрәкаты чох кенишләнир.

Этери Гванцеладзе 3-чү Тбилиси мәктәбинин ә'лачысы «Шәрәф нишаны» илә тәлтиф эдилмишдир. Йолдаш Сталинин янында, оларкән о белә демиш: «Хошбахт һәят, шәрәфли вәтәнимиз уғрунда бүтүн һәятымызы вермәйә һазырыг. Биз элә охумаг истәйирик ки, Сиз йолдаш Сталин ә'ла ушаглар» дейәсиниз.

Ушаг талантлары. Гурулушумузун һәр бир саһәсинә даир, ушаг талантлары мейдана чыхыр. Таланты инкишаф этдирмәк үчүн ССРИ-дә олан шәраит һеч бир өлкәдә йохдур. Коммунист тәрбийәси фәрди габилиййәтләрин мейдана чыхарылмасына вә инкишафына ән әлверишли имкан ярадыр.

---

* „Бак. Рабочий" газети, 1941 ил, 8 октябр.

** „Комс. правда" газети, 1941 ил, 4 ноябр.

Бейнәлхалг конкурсларда биринчилик газанмыш совет кәнч мусиги талантлары бүтүн дүняя бәллидир.

Биздә кәнч вә талантлы рәссамлар, шаирләр, һейкәлтәрашлар, кәнч техникләр, мичуринчиләр аз дейил.

Кәнч мичуринчиләр 750 г. ағырлығында лимон етишдирмишләр.

Дәмирйол кәнч техникләр лабораториясында ушаглар «Иосиф Сталин» паравозунун 1/30 һәчминдә олан моделини гайырмышлар.

Автотрактор лабораториясында танк моделини усталыгла яратмышлар.

Ушаг-авиогуручулар 3 оригинал авиомодел гурмушлар вә саирә.

Шакирдләрин бу чүр мүхтәлиф хүсусиййәт вә габилиййәтләрини өйрәнмәк мүәллимин мүһүмм вәзифәсидир.

ШАКИРДЛӘРИН ХАРАКТЕРИСТИКАСЫ

Һәлә ҮИК(б)П МК өзүнүн 25/VIII—1932-чи ил тарихли гәрарында мәктәб шакирдләринә һәр рүбүн ахырында характеристика дүзәлдилмәсини тапшырмышдыр. Характеристиканы синифдә ишләйән мүәллимләрин көмәйи илә синифин рәһбәри, ашағы синифләрдә исә синиф мүәллими дүзәлтмәлидир.

МК-нын бу гәрарына көрә, характеристиканын әсасында шакирдин тә'лим мүвәффәгиййәти вә интизамы гоюлмалыдыр. Характеристика дүзәлтмәк ишинә формал янашмаг олмаз. Йә'ни шакирдләрдә дәрсдәки мүвәффәгиййәтинә даир характеристика верәркән «яхшы охуюр» вә я «пис охуюр» демәк, эләчә дә интизамына даир «интизамлыдыр», «интизамсыздыр» демәк һәлә шакирдә характеристика вермәк демәк дейилдир. Чүнки характеристика шакирдләрин дәрсә вә интизама олан мүнасибәтләринин бир чох чәһәтләрини—һәвәсини, сә'йини, чалышмаг габилиййәтләрини вә с. хүсусиййәтләрини әкс этдирмәлидир.

Бунун кими характеристикада шакирдин мәктәб интизамына, йә'ни мәктәбдә мүәййәнләшдирилмиш дахили иш гайдаларына, мүәллимләрә, мәктәб тәшкилатларына, мәктәб дирекциясына, йолдашларына, аиләсинә вә с. олан мүнасибәти гейд эдилмәлидир.

Шакирдин мүвәффәгиййәт вә давраныш үчүн алачағы гиймәтләр онун характеристикасына әсасланмалыдыр.

ШАКИРДЛӘРИН ӨЙРӘНИЛМӘСИ

Һәр бир шакирдә дүзкүн педагожи характеристика вермәк үчүн онү диггәтлә өйрәнмәк лазымдыр. Чүнки бу иш

мәктәбдә коммунист тәрбийәси үчүн әсас мәсәләләрдән биридир.

Совет мәктәби э'лачы мүәллимләринин тә'лим-тәрбийә ишләриндә әлдә этдикләри мүвәффәгиййәтләрин бир сәбәбини дә шакирдә фәрди янашма принципинин көзләнилмәсиндә көрмәк олар. Шакирдә фәрди янашмаг исә һәр шейдән әввәл онун диггәтлә өйрәнилмәсини тәләб эдир. Бунун чох мүһүмм олдуғуну педагогика классикләри дә дәфәләрлә көстәрмишләр. Мәс.: бөйүк педагог Песталоцци, ат вә инәйә нисбәтән ушағы аз диггәтлә өйрәнәнләрә гаршы газәбләнәрәк ушағы даһа дәриндән өйрәнмәйи тәләб этмиш. Бу тәләби Коменски, Локк, Руссо, Һербарт, Фребел, Ушински вә гейриләри дә тә'кидлә ирәли сүрмүшләр.

Әкәр шакирдләри өйрәнмәйин мәгсәди тә'лим-тәрбийә ишләринин кейфиййәтини йүксәлтмәкдирсә, о заман, бу ашағыдакиләри нәзәрдә тутмаг лазымдыр:

а) шакирдләрин фәрди вә яш хүсусиййәтләрилә әлагәдар шәхсиййәтини танымаг;

б) онун инкишаф хүсусиййәтләрини билмәк;

в) элми биликләр мәнимсәмәк вә синифдән синифә кечмәклә әлагәдар олараг онун шәхсиййәтиндә әмәлә кәлән кейфиййәт дәйишмәләрини билмәк;

г) мүәллим вә мәктәбин тәрбийәви тә'сири алтына онун нә дәрәчәдә дүшмәсини мүәййәнләшдирмәк.

Шакирди өйрәнмәкдән өтрү мүәллим ики шейи билмәлидир.

а) нәйи өйрәнмәли вә.

б) нә чүр өйрәнмәли

А. Шакирд һаггында нәйи өйрәнмәк лазымдыр:

Шакирди өйрәнмәк мүәййән план үзрә апарылмалыдыр. Нүмунә үчүн ашағыдакы схемада бир план көстәрмәк олар. Шакирдин:

1. Тә'лим ишләринә мүнасибәти (интереси, диггәти).

2. Предмети мәнимсәмәси (мүшаһидәчилийи, материалы баша дүшмәси, ядда сахламасы, мөһкәмләндирмәси, билийини практикая тәтбиг эдә билмәси, фикрини ифадә эдә билмәси).

3. Мүстәгилл ишләмә вәрдишләри (шифаһи вә тәһрири ифадәси, конспект тута билмәси, дәрсә һазырлаша билмәси, тапшырығы еринә етирмәси, дәрсдә чаваб верә билмәси, мүәллимә суал верә билмәси).

4. Мүәллимә вә йолдашларына гаршы мүнасибәти. Интизамлы олмасы. Характеринин әламәтләри (ирадә мөһкәмлийи, доғрулуғу, сәдагәти, тәшәббүсү) интересләри.

5. Шакирдин хүсуси габилиййәти вә мейлләри.

6. Физики инкишафы. Сағламлығынын вәзиййәти һаггын-да мәктәб һәкиминин мә'луматы.

7. Синифин ичтимаи ишләриндә, шакирдләр комитети, пионер, комсомол тәшкилаты ишләриндә иштираки...

8. Дәрнәкдә ишләри. Оюнлары. Физкултура вә спортда иштираки.

9. Аиләдә тәрбийәси. Оху вә әйләнчәси.

Шакирди өйрәнмәк ишинин ағырлыг мәркәзи, юхарыда гейд олундуғу кими, синиф рәһбәринин үзәринә дүшүр, чүнки онун бу ишдә имканлары даһа чохдур.

Көстәрилән бу план шакирдин синифиндән вә онун яшындан асылы олараг бир гәдәр дәйишилмәлидир. мәс.: IX—X синиф шакирдләринин өзләринә ихтисас сечмәләри кими хүсусиййәтләрини, IV—V синифләрдән е'тибарән чинси етишмәнин башланмасы илә әлагәдар олараг, ениетмәдә вә кәнчдә баш верән дәйишикликләри, башга чинсә олан мүнасибәтләрини вә һ. б. өйрәнмәйи дә плана әлавә этмәк лазымдыр.

Бу схема мүхтәлиф тә'лим предметләринә көрә дә бир гәдәр дәйишилмәлидир.

Б. Шакирди нә чүр өйрәнмәли

Педагоглар совет мәктәби шакирдләрини өйрәнмәкдән өтрү бир нечә сынанмыш методлардан истифадә этмәлидирләр. Онлар да: мүшаһидә, язы вә график ишләринин анализи, мүсаһибә, эксперимент, шакирдләрин мәктәб харичиндәки ишләрини йохламагдан ибарәтдир.

Мүшаһидә. Бу методун маһиййәти ондан ибарәтдир ки, мүәллим мүәййән план үзрә шакирдин мүхтәлиф һәрәкәт вә давранышларыны мүшаһидә эдир вә өйрәнмәк истәдийи хүсусиййәтә даир материал топлайыр. Мәс.: предмети илә шакирдин марагландығыны өйрәнмәкдән өтрү мүәллим онун дәрсә нечә диггәтлә гулаг асмасыны, суал вермәсини, актив иштирак этмәйә чалышмасыны мүшаһидә этмәлидир.

Мүшаһидәнин эффекти, мүәллимин һазырлығындан, планлы иш апармасындан вә ишә марагла янашмасындан чох асылыдыр.

Мүшаһидәнин нәтичәләри һәр шакирд үчүн айрыча гейд олунмалыдыр. Гейд эдәркән мүшаһидә олунан тарих дә гоюлмалыдыр.

Язы вә график ишләринин анализи. Шакирдләрин ярадычылығыны ифадә эдән язы ишләри, хүсусилә мүстәгилл язылары, рәсмләри, чизки, чыхышлары, шеирләри вә һ. б. мүәллим тәрәфиндән диггәтлә өйрәнилмәси шакирдин хүсусиййәтинә даир гиймәтли материал топланмасына хейли ярдым эдир.

Мүсаһибә. Шакирд һаггында бир чох мә'луматы һәр шейдән әввәл онун өзү илә, ата-анасы, йолдашлары илә сөһбәт апармаг йолилә билмәк олар. Белә мүсаһибәләр дә әввәлчәдән мүәййән эдилмиш мәгсәд вә дүзәлдилмиш план этрафында апарылмалыдыр.

Сөһбәт шакирдин яшы үчүн әлверишли формада гурулмалыдыр.

Тәбии эксперимент. Бу метод, мәшғәләнин үмуми кедишини дәйишдирмәдән, шакирди элә бир хүсуси вәзиййәтә гоймагдан ибарәтдир ки, орада ону даһа яхшы өйрәнмәк мүмкүн олсун, мәс.: шакирд надинчлик эдирсә ону мүәллим өз столуна чағыртдырмаг йолу илә, интизамлы ушаглар янында отурдуб бу вәзиййәтин она тә'сирини мүшаһидә этмәк йолу илә вә я дәрсдә диггәтсиз, пассив ушағы әлагәдар ишә (тәчрүбәйә көмәк этмәк кими) гошмагла ону өйрәнә биләр.

Шакирдин мәктәбдән харич һәятыны өйрәнмәк дә мүәллимә бир чох мә'луматлар верә биләр. Бу да, ушағын эвдәки ишләрини йохламаг, ата-анасилә сөһбәт апармаг вә с.-дән ибарәтдир.

Совет мәктәби шакирдләрини һәртәрәфли вә дүзкүн өйрәнмәкдән өтрү мүәллим бир нечә мәнбәләрдән истифадә этмәлидир.

1. Ленин вә Сталинин мәктәб яшларына даир биографик материаллары.

2. Ушаг образларыны верән классик, әдәби вә популяр әсәрләри (мәс.: Толстой, Чехов, Горки, Жюл-Верн, Макаренко, Ч. Мәммәдгулузадә, Абдулла Шаиг вә башгаларынын әсәрләриндә верилмиш ушаг образлары).

3. Ушаглар һаггында гәзетләрдә хүсусән «Пионер правда»сында вә «Комсомолская правда», «Кәнч ишчи», «Молодой рабочи»да дәрч олунан мәгаләләрдән.

4. Педиатр вә гигиенист докторларын ушаг һаггында олан әсәрләриндән вә һ. б.

Нәтичәдә гейд этмәлийик ки, ушағы өйрәнмәк үчүн мүәллим юхарыда гейд олунан методларын комбинасиясындан истифадә этмәлидир.

Нәһайәт, шакирдләри өйрәнмәк иши саһәсиндә бурахылмыш педоложи тәһрифләрлә мүбаризәнин зәруриййәтини көстәрмәк лазымдыр.

Яланчы элм педология XX әсрин әввәлләриндә ушаглары өйрәнмәк үчүн бир чох стандарт вә «механикләшдирилмиш»

методлары алыр вә онлары совет мәктәбләриндә тәтбит этмәйә чалышырды.

Бу «методлар» стандартлашдырылмыш «тестләр» вә «анкета» методларындан ибарәт иди. Тестләр вә анкеталар васитәсилә бир нечә дәгигәнин мүддәтиндә педагоглар өмүрләриндә биринчи дәфә көрдүкләри ушаглары «өйрәнир» вә онун бүтүн мүгәддәратыны «һәлл» эдирләрди.

Мәс. ушагларын интеллектини (әглини) «өйрәнмәк» үчүн дүзүлмүш тестдә бир нечә долашыг чүмлә гейд олунурду. Ушаг о долашыг чүмләләрдән мә'на чыхармалы вә дүз формасыны тапмалы иди. Һафизәни «өйрәнмәк» үчүн тестдә верилмиш бир сыра мә'насыз сөзләри шакирдләр әзбәрләмәли идиләр вә с.

Педологлар тест үзәриндә ушагләры команда илә ишләдир вә 30—40 дәгигәнин мүддәтиндә биринчи дәфә көрдүкләри 100—120 шакирди «өйрәнилмиш» э'лан эдирләрди.

ТӘҺСИЛ ВӘ ТӘ'ЛИМ ТЕОРИЯСЫ

(Дидактика)

XIII ФӘСЛ

ДИДАКТИКА ҺАГГЫНДА АНЛАЙЫШ

Дидактика сөзүнә илк дәфә Ратке (1571—1635) адлы немец педагогунда тәсадүф олунур ки, бу грек дилиндә «өйрәдирәм» демәкдир.

Раткедә дидактика педагогикадан һеч дә айрылмаяраг «тә'лим сәнәти» вә хүсусилә дилләрин тә'лим эдилмәси сәнәти кими көтүрүлүр.

Раткедә дидактика тәрбийәдән айры олараг верилир. Раткенин әсас дидактики принципләри бу ашағыдакыләрдән ибарәтдир:

1. Тәбиәтдә һәр шей садәдән вә кичикдән мүрәккәбә вә бөйүйә кетдийиндән, тә'лим дә тәбиәтин бу методуна уйғун олараг һәрәкәт этмәлидир.
2. Бир вахт әрзиндә анчаг бир шейи (бир дили, бир сәнәти) өйрәтмәли, анчаг бу өйрәнилдикдән вә мәнимсәнилдикдән сонра башгасына кечмәли.
3. Эйни шейи дәфәләрлә тәкрар этмәли.
4. Һәр шейи әввәлчә ана дилиндә өйрәнмәли.
5. Тә'лимдә мәчбурийәт олмамалы вә һеч бир шакирд тә'лим үзәриндә чәзаландырылмамалы.
6. Тә'лимдә бүтүн иш мүәллимдән асылыдыр.
7. Тә'лим процессиндә там сүкунәт олмалы, шакирд нә сорушмалы вә нә дә данышмалыдыр.
8. Предметин өзү яхшы баша дүшүлмәдән вә яхшы мәнимсәнилмәдән һеч бир гайда-тә'риф тәклиф эдилмәмәли.
9. Тә'лимдә индукция вә тәчрүбәдән истифадә этмәли.
10. Һәр предмет ики чүр өйрәнилмәли, әввәл мүхтәсәр, сонра исә там формасында.
11. Мүәллим анчаг өйрәдир, интизам исә схоларын (көзәтчинин) ихтиярында олур.

Бу принципләр ичәрисиндә тәрбийәйә аид олан чәһәтләр дә олмасына бахмаяраг, һәр һалда әксәрийәтлә онларын тә'лимә даһа чох аид олдуғуну гейд этмәк лазымдыр.

Башга бөйүк педагог Ян Амос Коменски (1592—1670) дә дидактиканы белә баша дүшүрдү. Амос Коменски «Бөйүк дидактика» адлы әсәриндә деврүнүн схоластик мәктәбләрини кәскин сурәтдә тәнгид эдәрәк, идеал мәктәбин характеристикасыны вермиш, маариф саһәсиндә бир чох демократик тәләбләр вә ени халг маариф системасы ирәли сүрмүшдүр.

Коменски, дидактиканы әсас э'тибарилә, тә'лим сәнәти кими көтүрүрдү. Лакин Коменскинин хүсусиййәтләри вардыр. О дидактиканын сәлаһиййәтинә мәктәбин тәрбийә вәзифәләрини дә дахил эдир. Дидактика, һамыны һәр шейә өйрәтмәк сәнәти кими көтүрүлүр. Мәктәб инсанлығын э'малатханасы кими, ушагларда элмләрә вә сәнәтләрә гаршы габилиййәт инкишаф этдирмәли, дилләр билийини тәкмилләшдирмәли, морал һиссләри вә хейрхаһлыг тәрбийә этмәли, дидактика исә бүтүн бунлара лазым олан принцип вә гайдалары көстәрмәлидир. Коменски өз дидактикасынын әсасында тәбиәтварылыг принципини гоюр. Бу тәбиәтварлыг харичи тә'лимдә һәр шейи тәбиәт һадисәләринә уйғунлашдырмаг шәклиндә өзүнү көстәрир.

Мәсәлән: мешәдә ағачлар бир ердә битдикләриндән, суда балыглар бир ердә яшадыгларындан ушаглар да мәктәбдә бир ердә охумалыдырлар. Тәбиәт илин мүәййән мөвсүмүндә ишләйәрәк, мүәййән мөвсүмүндә истираһәт этдийиндән ушагларын тә'лиминдә дә ишлә истираһәт нөвбәләндирилмәлидир вә яхуд да тәбиәт ән асандан ән чәтинә кедир, белә ки, гуш учмаг үчүн әввәл аяг үстә дурмағы, сонра ганатларыны тәрпәтмәйи, сонра елләнмәйи өйрәнир вә анчаг сонра учмаға башлайыр, буна көрә дә әввәл ушагларын харичи һиссләри, сонра һафизәси, сонра анлама вә нийһайәт мүһакимә габилиййәтләри инкишаф этдирилмәлидир.

Шүбһәсиз, Коменскинин тәбиәтварылыг принципи бә'зиләринин баша дүшдүйү кими, тәбиәт һадисәләри үзәриндәки мүшаһидәнин нәтичәси дейил, бәлкә деврүнүн мәктәб практикасы үзәриндәки мүшаһидәләринин нәтичәсидир ки, Каменски бунлары (йә'ни бу нәтичәләри) әсасландырмаг үчүн «мүгәддәс китаба» мурачиәт этмәкдәнсә белә бир аналогияны даһа үстүн тутмушдур. Бу аналогиянын дүзкүн олмадығыны гейд этмәклә бәрабәр, «мүгәддәс китаба» мурачиәт этмәкдән даһа яхшы олдуғуну да көстәрмәк лазымдыр.

Тә'лими асанлашдырмаг үчүн Каменски бу принципләрә риайәт эдилмәсини лазым билир.

1. Тә'лим ушаглыгдан башламалы.
2. Үмумидән хүсусийә кетмәли.
3. Асандан чәтинә кетмәли.
4. Тә'лим предметләри илә шакирдләри һәддиндән артыг йүкләмәмәли.
5. Ирәли тәләсмәдән кетмәли.
6. Һәр шейи һәята тәтбиг этмәк үчүн тәдрис этмәли.

Коменски биликләрин әсаслы олмасыны да мүһүм бир шәрт олараг ирәли сүрүр, бунун үчүн дә:

1. Анчаг мәнфәәтли шейләрлә мәшғул олмалы.
2. Һәр шейә мөһкәм әсас гоймалы.
3. Сонракини әввәлкинә әсасландырмалы.
4. Әлагәли шейләр даими олараг бирләшдирилмәли.
5. Һәр шейи даими мүнасибәтләрлә мөһкәмләндирмәлидир.

Дидактиканын инкишафында Коменски ән ени вә мүһүм бир пиллә олмушдур.

XIX әсрин ахыры вә XX әсрин әввәлләриндә Циллер, Рейн, Дистервег, Лай вә башгалары дидактиканы педагогиканын хүсуси бир һиссәси кими айырараг, онун анчаг тә'лим проблемасы илә мәшғул олдуғуну тәсдиг эдирләр.

Дидактиканын инкишафында Песталоцци (1746—1827)-нин бөйүк ролу олмушдур. Песталоцци дә өз дидактикасынын әсасына тәбиәтварылыг принципини гоюр. Лакин Песталоццинин тәбиәтварылыг принципи Коменскининкиндән фәргләнир. Песталоццидәки тәбиәтварылыг, ушағы онун тәбиәтинә уйғун олараг өйрәтмәк, йә'ни ушағын яш хүсусиййәтләрини вә онун психи инкишаф ганунларыны учота алмаг демәкдир. Песталоццийә көрә ушағын ән мүһүм хүсусиййәти онун активлийидир, онун үчүн дә тә'лимдә ушаг активлийи кениш сурәтдә истифадә эдилмәлидир.

Мүһүм дидактик принцип олараг, Песталоцци әянилийи ирәли сүрмүшдүр. Пестолоцци тә'лимдә систематиклик, ардычыллыг вә тәдричилийә дә бөйүк әһәмиййәт вермишдир.

Һербарт (1776—1841)—тәрбийәви тә'лими ирәли сүрүр вә дидактиканы олдугча айдынлашдырыр: мән бойнума алмырам ки, тә'лимсиз тәрбийәни баша дүшә билмирәм вә эләдә дә әксинә, мән һеч олмаса бу китабда, тәрбийә этмәйән тә'лими гәбул этмирәм.

Һербарта көрә дидактиканын әсас вәзифәси тә'лимдир. Һербарт языр ки: «Ики элемент—тәрбийә эдән вә тәрбийә олунан—арасына үчүнчү элемент дахил эдилир...» вә бу үчүнчү элемент тә'лимин предметидир. Тәрбийә элминин бурая аид олан һиссәси дидактика адланыр. «Дидактика педагоканын, тәрбийәчинин тәрбийә олунана мүнасибәтләрини изаһ эдән бүтүн һиссәләринин башында дурмалыдыр».

Дистервег дә (1790—1866) тә'лимин тәрбийәви характерини ирәли сүрүрдү. Тә'лим ялныз интеллектә дейил, һәм дә һиссиятә, ирадәйә тә'сир этмәли, ялныз билик вермәк дейил, һәм дә мөһкәм көрүшләр, әгидәләр вә характер яранмасына көмәк этмәлидир. Дистервег дидактикая тә'риф верәрәк көстәрир ки, о, «Педагогиканын мәктәб тә'лими, йә'ни, шакирдләрин интеллектуал тәһсили илә мәшғул олан һиссәсидир» вә яхуд да «дидактикада, тә'лимин бүтүн нөвләринә аид олан үмуми ганун вә гайдалар мүәййәнләшдирилирләр». Беләликлә Дистервег дидактиканы тә'лим теориясы кими дейил, үмуми методика кими гәбул эдир.

Ушински (1824—1870) дидактиканы элми олараг әсаландырмышдыр. Ушински тә'лим процессини психиложи олараг әсасландырмыш вә ону (дидактиканы) педагогиканын тә'лим мәсәләсиндән бәһс эдән бир һиссәси кими көстәрмишдир.

Лай (1862—1926), әгли тәһсиллә ирадә тәрбийәси арасындакы сыхы әлагәни көстәрәрәк дидактиканы педагогиканын тә'лимлә мәшғул олан бир һиссәси кими гәбул эдир.

Биз тәрбийә илә тәһсил арасында белә айрылыг яратмағы рәдд этмәклә бәрабәр көстәрмәлийик ки, мәктәб бир тәрәфдән, мүәййәнләшдирилмиш систематик билик, бачарыг вә вәрдишләр вермәли, дикәр тәрәфдән, тә'лим шакирдләрин психи фәалиййәтинин инкишафыны тә'мин этмәлидир. Тәрбийә вә тәһсил сыхы вә айрылмаз бирлик тәшкил эдирләр. Бизә көрә «дидактика педагогиканын элә һиссәсидир ки, тә'лимин үмуми принципләри, мәзмуну, тәшкил вә методлары илә мәшғул олур».

Бу тә'риф дидактиканы һеч дә ялныз тәһсил илә мәһдудлашдырмыр. Чүнки тә'лим процессиндә һәм тәһсил һәм дә тәрбийә әһатә олунур. Лакин дидактикада ән мүһүмм мәсәлә биликләр вә онларын верилмәсидир. Бу биликләр тәрбийә гаршысында гоюлан ән мүһүмм вәзифә олан дүнякөрүшү вә әхлаги сифәтләр ярадылмасында зәруридирләр.

Дүнякөрүшү вә әхлаги сүфәтләр ярадылмасында һансы биликләрин һансы системада верилмәси олдугча мүһүмм бир мәсәләдир ки, бунун изаһына кечәк.

XIV ФӘСЛ

ӘГЛИ ИНКИШАФ, ҮМУМИ ВӘ ПОЛИТЕХНИКИ ТӘҺСИЛ.

Биликләр вә онларын верилмәси, етишән нәслин әгли инкишафында, онун дүнякөрүшү вә әхлаги сифәтләри ярадылмасында гәтэдичи рол ойнадығындан, тарих бою һансы биликләр вә онларын нечә верилмәси мәсәләси әтрафында чидди мүбаризәләр кетмиш ки, бурада айры-айры синифләрин интересләри тоггушурларды.

Чәмиййәт һәмишә синфи зиддиййәтләр ичәрисиндә инкишаф этдийиндән бүтүн теориялар вә эләчә дә тәһсил вә тә'лим бу синфи мүбаризәләри, бу синфи зиддиййәтләри, бу вә я башга чүр әкс этдирмишләр. Һаким синифләр һәмишә бу биликләри өз синфи интересләринә табе этдирмишләр. Маркс көстәрир ки, бу һаким синфин үзвләри «һәм дә фикирләшәнләр кими, фикирләри истеһсал эдәнләр кими ағалыг эдир, өз дөврүнүн фикирләр истеһсалыны вә тәгсимини мүнтәзәмләшдирирләр»*.

Мүхтәлиф тарихи дөврләрдә мүхтәлиф дә тәһсил теориялары олмушдур. Бунлардан формал вә мадди тәһсил теорияларыны көстәрмәк олар.

Формал тәһсил теория тәрәфдарлары иддиа эдирләрди ки, тәһсилин әсас маһиййәти шакирдләрин анлама (әгли) габилиййәтләрини инкишаф этдирмәкдир.

Бунларын әсасландығы методоложи установкая көрә һәгигәти һеч бир тәчрүбә вә дуйғуя мурачиәт этмәдән абстракт тәфәккүр васитәсилә (рационал олараг) анламаг олар вә бунун үчүн дә һәгигәти анламаг үчүн ялныз интеллектуал инкишаф кифайәтдир. Мәктәбин исә әсас вәзифәси шакирдләрин әгли габилиййәтләрини инкишаф этдирмәк вә кенишләндирмәк олмалыдыр. Мәктәбин тәдрис планына элә предметләр дахил эдилмәлидир ки, онлар интеллектин мүмарисәсинә максимал материал верә билсинләр, чүнки тә'лим әглин гимнастикасыдыр. Белә предметләр сырасына гәдим дилләр

---

* Маркс, Немец идеолокиясы, русча 1935-чи ил, сәһ. 37.

(грек вә латын), онларын грамматикасы, математика вә логи-ка дахил эдилирди.

Мадди тәһсил теория тәрәфдарлары буна э'тираз эдәрәк көстәрирләр ки, биликләрин мәнбәи тәчрүбә вә һәјат практикасыдыр. Бунларын формал тәһсил теориясы тәрәфдарларынын анчаг әгли габилиййәтләр инкишаф этдирмәдәки сәһвләрини һаглы олараг көстәрәрәк, өзләри јалныз тәчрүбәнин, фактларын вә һадисәләрин тәсвирини өјрәнмәклә кифајәтләндикләриндән вә беләликлә инсан идракинин үмумиләшдирмә фәалиййәтинин һәр чүр әһәммиййәтини вә теориянын гиј-мәтини инкар эдирләр ки, бу икинчи тәрәфә олан бир сәһвдир.

Бунлара көрә тәһсилин әсас вәзифәси ушаглара мүмкүн гәдәр чох ишләдилән биликләрин верилмәсидир, чүнки ушаглар белә биликләрә нә гәдәр чох саһиб олсалар онлар о гәдәр дә чох һәјата һазырланмыш, јарарлы оларлар.

Һәр шейдән әввәл гейд этмәк лазымдыр ки, тәһсили формал вә материал адына илә ики јерә бөлмәк вә онлары гаршы-гаршыја гоймаг мәсәләнин антиэлми сурәтдә һәлл олунмасы демәкдир. Чүнки нә биликләрин верилмәси әгли габилиййәтләрин инкишафы олмадан вә нә дә әгли габилиййәтләрин инкишафы мүәййән систематик биликләр верилмәдән мүмкүн дејил. Биликләрин мөһкәм мәнимсәнилмәси, анчаг бу биликләрин верилмәси вә шакирдләрдә бачарыг вә вәрдишләрин јарадылмасындакы ардычыллығы көзләмәк шәраитиндә тә'-мин эдилә биләр.

Бурасыны да гейд этмәк лазымдыр ки, формал вә мадди тәһсил теориясы әсасында орта мәктәбин һансы характердә олмасы әтрафындакы мүбаһисәләр ики истигамәтин јаранмасы илә нәтиҹәләнир ки, бунларын да бириси классик тәһсил, икинчиси исә реал тәһсил истигамәтидир вә бунлар арасында узун вә чидди мүбаризәләр кетмишдир.

Классик тәһсил тәрәфдарларына көрә анчаг классик дүнјанын (Гәдим Греция вә Римин), онларын културасынын өјрәнилмәси, әглин мүмарисәси вә ардычыл тәфәккүр үчүн ән јахшы васитә ола биләр. Шакирдләр грек вә латын дилләринин бүтүн инҹәликләрини билмәли вә һаман дилләрдән ана дилинә вә ана дилиндән онлара тәрҹүмә этмәји бачармалыдырлар. Беләликлә классик дүнјанын эстетик көрүшләрини ашыламаг, грек вә Рим рәссамларыны, шаирләрини, сијаси шәхсиййәтләрини вә үмумиййәтлә антик култураны идеализә этмәк классик тәһсилин маһиййәтидир. Шүбһәсиз ки, бунлар классик културанын тамлыгда дејил, онун анчаг өз интересләринә ујғун олан јерләрини көтүрәрәк башга ҹәһәтләрини (хүсусилә көләлик әлејһинә протест ифадә олунан јерләри) атырлар-

ды. Шакирдләр бу өлү дилләри әзбәрләмәк үзәриндә илләрлә отурар вә һәддиндән артыг јүкләнәрләрди. Буна көрә дә классик мәктәбләр гуру, абстракт вә һәјатдан тамамилә ајрылмыш, гапалы мәктәбләр идиләр, мәгсәдләри исә университетә вә бүрократик дөвләт аппаратларында чиновниклијә адам һазырламаг иди.

Классик орта мәктәбләр әсас э'тибарилә, феодалларын һакимиййәтинә буржуазијанын шәрик олдуғу вә јахуд да капитализм шәраитиндә һакимиййәтин феодаллар әлиндә олдуғу өлкәләрдә мүвәффәгиййәт газана билмишди. Лакин сонралар капитализмин инкишафы илә әлагәдар олараг классик тәһсил әлејһинә реакция башлајыр.

Классик тәһсилә реал тәһсил гаршы гојулур. Реал тәһсил тәрәфдарлары мәктәбләрин тәдрис планындан латын вә грек дилләринин чыхарылмасыны, онларын әвәзинә јени дилләрин вә реал әһәммиййәти олан предметләрин дахил эдилмәсини тәләб эдирләр. Реал тәһсил буржуазијанын артыг һакимиййәти өз әлинә алдығы вә мәктәби өз ағалығынын силаһына чевирдији өлкәләрдә јајылыр, чүнки белә тәһсил буржуазија иш бачаран, практики, сәнаеи инкишаф этдирә биләҹәк адамлар һазырланмасына хидмәт этмәли иди. Лакин өз тәләбләриндә һәмишә ардычыл олмајан буржуазия бурада да өзүнү көстәрди.

Классик мәктәбләр чох өлкәләрдә сахланылды. Реал мәктәбләрин исә программа һәчмини сыхышдырараг онлары һүгугсуз мәктәбләрә чевирди.

Совет мәктәби гаршысында гојулмуш вәзифә һәртәрәфли инкишаф этмиш адамлар һазырламагдыр. Бу һәртәрәфли инкишафын ән биринчи шәрти әгли инкишафдыр ки, онун үчүн дә билик вә элмләрин верилмәси лазымдыр.

Јухарыда дејилдији кими, марксизм вә ленинизмә көрә элм вә биликләр ичтимаи идеологиянын нөвләриндән бириси вә ҹәмиййәт тарихинин сонрадан төрәнмиш фактыдыр. Бу идеология шүурун бир формасы олараг инсанларын мадди фәалиййәтиндән вә мадди үнсиййәтиндән (бирлијиндән) доғур.

Маркс јазыр ки: «Өз мадди истеһсалатыны вә өз мадди үнсиййәтини инкишаф этдирән инсанлар һаман һәјатла бирликдә һәм дә өз тәфәккүрләрини вә тәфәккүрләринин мәһсулуну дәјишдирирләр»*

Вә буна көрә дә Марс элми (дин, аилә, дөвләт, һүгуг, морал, инчәсәнәт вә и. а. илә бир сырада) истеһсалатын хүсуси формасы кими көтүрүр.

* Маркс. Немец идеологиясы. русча, сәһ. 17.

Марксизмә көрә элм мадди мүнасибатдан доғараг сонра елә бир гүввә кәсб эдир ки, һаман мадди һәята, мүнасибәтә, практикая тә'сир эдир вә инсанларын мадди әмәкләринин мәһсулуну артырыр.

Биликләрин алынмасы вә онлардан истәнилән истигамәтдә дүзкүн истифадә эдилмәси бир-бириндән айрыла билмәзләр.

Биликләрин алынмасы йолуну элми анлайыш йолу илә гарышдырмаг вә еләчә дә эйниләшдирмәк олмаз. Лакин бунунла белә һәгигәти анлама йолу тә'лим йолундан тамамилә дә фәргли шей дейилдир. Анлама, инсан шүурунун варлығы, об'ектив яшаян харичи дүняны әкс этмәсидир.

Һәгигәтин мәнбәи мадди варлыг, шейләр, һадисәләр, фактлар, тәчрүбә, һәят практикасыдыр. Бу анлама процессиндә биз һәмишә дәйишән, даими һәрәкәтдә вә инкишафда олан шей, һадисә вә фактларын мүшаһидәсинә мурачиәт этмәлийик. Бу васитә илә биз һәмән шейләр, һадисәләр вә фактлар һаггында анлайыш ярадырыг. Анлайыш (мәфһум) үмумиләшдирмәдир, йә'ни биз мүхтәлиф шей, һадисә вә фактлар үзәриндә бир чох мүшаһидәләрдән сонра муәййән үмумиләшдирмәләр ярадырыг. Шүбһәсиз биз һәр дәфә һәр шейи өйрәндийимиз заман ялныз васитәсиз оларағ өз мүшаһидәләримиздән дейил, һәм дә инсанларын топламыш олдуғу биликләрдән вә биздән әввәл кәлмиш нәсилләрин ярадтдығы културадан да истифадә эдирик.

Әкәр биз өйрәнмәк истәдийимиз һәр бир шейи вә я һадисәни һиссәләринә бөләр вә онларын деталлары үзәриндә диггәтимизи топларыгса бу анализ һесаб олунур. Лакин биз ялныз анализлә кифайәтләнә билмәрик, чүнки о үмумиләшдирмәләр яратмыр вә еләчә дә предмет вә һадисәләрин инкишафыны, әлагәсини, гаршылыглы тә'сирини, бирләшмәсини, комбинациясыны вермир. Бу ахырынчылар үчүн исә синтез лазымдыр.

Бүтүн бу анализ вә синтез, индуктив вә дедуктив үмумиләшдирмәләр процесси бирликдә оларағ абстракт тәфәккүрүн процессини ярадырлар. Ленинә көрә тәфәккүр һәгигәтин инсан шүурунда әкс этмәсинин йүксәк формасыдыр вә бу әкс этмә билишин маһиййәтидир.

Гаврайыш васитәсилә биз об'ектләри, онларын айры-айры кейфиййәтләри мәчмууну дәрк эдирик. Тәфәккүр предмет вә һадисәләрин дахили маһиййәтини, ганунларыны анладыр ки, бу да гаврайышдан даһа дәрин, даһа әтрафлы вә даһа дүзкүндүр. Бу абстракт тәфәккүр васитәсилә тәбиәт вә чәмиййәтин ганунийиәтини билир, онларын гүввәләринә саһиб олур вә онлары шүурлу идарә этмәк имканы әлдә эдирик.

Дәрк этмә васитәсилә биз абстракт тәфәккүрә кедир вә орадан тәкрар практикая гайыдырыг.

«Чанлы сейрдән абстракт тәфәккүрә, ондан да практикая—һәгигәт билиши, об'ектив варлыг билишинин диалектик йолу беләдир»*.

Тәфәккүрүн фәалиййәти күчү илә биз тәбиәт вә чәмиййәтин ганунларыны даһа дүзкүн вә дәриндән алыр вә онлары инсана хидмәт этмәйә мәчбур эдирик.

Тәфәккүр, даими һәрәкәти, онун мәнбәләрини—зиддиййәтләр мүбаризәсини ачыр.

Энгелс көстәрир ки, белә диалектик фикир ялныз инсана вә инсан инкишафынын йүксәк мәрһәләсиндә мүмкүндүр, вә өзү дә бу диалектик фикир элми тәдгигат саһәсиндә бөйүк нәтичәләр верир.

Беләликлә абстракт тәфәккүрүн практика илә ики чүр әлагәси яраныр: бир тәрәфдән практика билиш инкишафынын мәнбәидир, белә ки, бу васитә илә биз фактлары алыр, үмумиләшдирмәләр эдир, ганунлары ачырыг. Дикәр тәрәфдән исә практика бизим нәтичәләримизин тәтбиг эдилдийи вә йохланылдығы саһәдир.

«Өз практикасилә инсан, өз идея-анлайыш, билик, элмләринин об'ектив дүзкүнлүйүнү исбат эдир».**

Айдындыр ки, һәгиги элми билиш процессиндә биз харичи варлыға мүрачиәт эдир, өз тәфәккүрүмүзүн күчү илә үмумиләшдирмәләр эдир, ганунлар чыхарыр, сонра онлара әсасланараг, онлары практикада тәтбиг эдир вә варлығы дәйишдиририк. Даһа доғрусу абстракт тәфәккүрдән тәкрар практикая гайытмаг ени вә даһа йүксәк әсасда олур. Ичтимаи инсан бу тәфәккүр васитәсилә силаһланыр вә өз практики ишини даһа сәмәрәли апарыр.

Мәктәб, шакирдләрә тәбиәт вә чәмиййәти өйрәтдийи заман онлары (шакирдләри) бәшәриййәтин топламыш олдуғу биликләрлә силаһландырмалы вә һәр верилән билийи онларын шүуруна чатдырмалыдыр. Алынмыш биликләрин эгли ишләнмәси, йә'ни абстракт тәфәккүр этапы, тә'лим процессиндә ән мүһүмм мәсәләдир. Муәййән үмумиләшдирмәләр (нәинки муәййән мәфһум формасында, һәтта предмет вә һадисәләр арасында мүрәккәб әлагәләри муәййәнләшдирмәк формасында да) ашағы мәктәб яшларында белә мүмкүндүр.

* Ленин, Фәлсәфә дәфтәри, русча, сәһ. 166.
** Ленин, Фәлсәфә дәфтәри, русча, сәһ. 183.

Мүәллим ушагларын шүуруну конкрет материалларла зәнкинләшдирмәли, онлары варлыгла, фактларла, шейләрлә көрүшдүрмәли, онлара предмет вә һадисәләри өз инкишаф әлагәләриндә көстәрмәли вә алынмыш биликләри тәтбиг этмә ишиндә чалышдырмалыдыр.

Беләликлә тә'лим процесси дә әсас е'тибарилә билиш процесинин кетдийи йол (чанлы мүшаһидәдән абстракт тәфәккүрә вә орадан тәкрар практикая) илә кедир. Лакин тә'лим процессинин өз хүсусиййәтләри вардыр.

Тә'лим һәр шейдән әввәл мүәллим вә шакирдләрин бирликдә олан фәалиййәтидир ки, бу процессдә шакирдләр мүәллимин рәһбәрлийи алтында элми билик, бачарыг вә вәрдишләрин мүәййән системасыны мәнимсәйирләр.

Әкәр элми билиш процессиндә биз ени, һәлә бәшәриййәтә мә'лум олмаян ихтира вә кәшфиййатлар эдириксә, тә'лим процессиндә шакирдләр бәшәриййәтә артыг мә'лум олан вә мүәййәнләшдирилмиш мәсәләләр үзәриндә чалышырлар. Әкәр элми тәдгигат процессиндә тәдгигатчы өйрәндийи об'екти билаваситә өзү мүшаһидә этмәлидирсә, тә'лим процессиндә бу һәр заман тәләб олунмур. Бурада мүәллимин изаһаты, дәрслик вә бә'зи мүшаһидәләр кифайәтдир. Анчаг бә'зи һалларда биз ушаглар үчүн мүмкүн олан мүшаһидәләри тәшкил эдирик. Тә'лим процесси үчүн лазым олан материал әввәлчәдән һазырланыр вә истәнилән системая салыныр.

Мәктәбдә тә'лим ишини ялныз мүшаһидәси мүмкүн олан предмет һадисә вә фактларла мәһдудлашдырмаг олмаз; тарих, көографийа вә башга предметләрдә белә мүшаһидә олуна билмәйәчәк шейләр олдугча чохдур.

Мәктәб шакирдләрин һафизәсини заман вә мәкан е'тибарилә, онлардан тамамилә узагда дуран вә билаваситә мүшаһидәси мүмкүн олмаян биликләрлә зәнкинләшдирмәлидир.

Шакирдләрин чанлы мүшаһидәләри алимин мүшаһидәсиндән бир дә онунла айрылыр ки, шакирдләрин мүшаһидәләри мүәллимин көстәриши вә планы илә тәшкил эдилир вә апарылыр; тә'лим процессиндә онларын шүурлу олараг ишләмәләри, мә'насыны баша дүшмәләри вә әтрафлы фикирләшмәләри чох мүһүммдүр. Лакин бу процесс алимдә олдуғу гәдәр мүстәгилл дейилдир. Чох вахт шакирдин әгли иши анчаг мүәллимин изаһыны, дәрсликдә языланы садәчә баша дүшмәк вә ону ядда сахламаға чалышмагла кифайәтләнир. Шакирдләрин яшы, тәһсили вә инкишафлары артдыгча бу фикирләшмә процесси даһа мүрәккәбләшәчәк, мүстәгилләшәчәк вә эләчә дә абстракциялар, үмумиләшмәләр даһа артмаг вә даһа яхшы баша дүшүләчәк.

Нәһайәт билиш процессилә тә'лим процессинин бир фәрги дә бурасындадыр ки, тәдгигатчы үчүн практика этапы мүәййән нәтичәләрин, үмумиләшдирмәләрин йохланмасындан ибарәтдир, шакирд үчүн практика, онларын йохланмасындан ибарәт дейил (чүнки онлар йохланылдыгдан сонра шакирдләрә верилир), бәлкә даһа яхшы өйрәнилмәси вә мөһкәмләндирилмәси мәгсәдилә онларын тәтбигиндән ибарәтдир.

Тә'лимдә билмәмәкдән билмәйә кечмәк шакирдин актив анлама вә мәнимсәмә фәалиййәти илә кетмәлидир.

Мәнимсәмә мүрәккәб бир процессдир ки, бурада һәр шейдән әввәл материалын дәрк эдилмәси (гаврамасы) лазымдыр. Бу процесс билаваситә гаврамадан чох васитәли гаврамая сөйкәнир, йә'ни шакирд предмет вә һадисәләри көзләри гаршысында көрмәклә йох, онларын шифаһи вә я тәсвири васитәсилә дәрк эдир. Белә дәрк этмә мәнимсәмә үчүн биринчи этапдыр. Лакин мәнимсәмә ени материалы дәрк этмәклә гуртармыр. Мәнимсәмә үчүн баша дүшмәк, йә'ни һәман һадисәнин башгалары вә хүсусилә әввәлчәдән мә'лум оланларилә әлагәләндирилмәси, бунларын ядда сахланмасы вә ядда сахланышын мөһкәмләшдирилмәси лазымдыр.

Бунлардан башга мәнимсәмәк үчүн тәкчә билмәк, баша дүшмәк дейил, бу биликләри башга һадисәләрлә изаһ этмәк вә практики вәзифәләр һәлл этмәк ишиндә тәтбигини бачармаг лазымдыр. Шакирдләр элми анлайышлар системасына саһиб олмалыдырлар. Бунун үчүн, бир тәрәфдән, фактик материала саһиб олмаг, һәр факта мә'на вермәк, онун һәман саһәдәки фактлар сырасындакы ер вә әһәммиййәтини билмәк, дикәр тәрәфдән исә бу фактларын гаршылыглы әлагәләри әсасында элмин этдийи үмумиләшдирмәләри баша дүшмәк, бу элми үмумиләшдирмәләри харичи мүһитдәки конкрет һадисәләри баша дүшмәк үчүн истифадә этмәйи бачармаг лазымдыр.

Беләликлә мәнимсәнилмиш биликләр анлайыш үчүн васитә олурлар.

Элми анлайышларын мәнимсәнилмәси һәман анлайышларын әкс этдийи предмет вә һадисәләр һаггындакы мүәййән тәсәввүрләрин олмасыны тәләб эдир. Бу тәсәввүрләрин олмасы мүшаһидә этмәк абстрактлашма (фикрән айрылма) бачарығы илә бағлыдыр ки, бунлар да бирдән-бирә вә өзбашына йох, мүәййән күчлә, кәркинликлә әлдә эдилирләр.

Мүәллим тә'лим процессиндә шакирдин анлама габилиййәтини һәрәкәтә кәтирмәли вә онлары мүәййән билик, бачарыг вә вәрдишләрлә силаһландырмалыдыр. Белә процесс

Мүәллим ушагларын шүуруну конкрет материалларла зәнкинләшдирмәли, онлары варлыгла, фактларла, шейләрлә көрүшдүрмәли, онлара предмет вә һадисәләри өз инкишаф әлагәләриндә көстәрмәли вә алынмыш билникләри тәтбиг этмә ишиндә чалышдырмалыдыр.

Беләликлә тә'лим процесси дә әсас э'тибарилә билиш процессинин кетдийи йол (чанлы мүшаһидәдән абстракт тәфәккүрә вә орадан тәкрар практикая) илә кедир. Лакин тә'лим процессинин өз хүсусиййәтләри вардыр.

Тә'лим һәр шейдән әввәл мүәллим вә шакирдләрин бирликдә олан фәалиййәтидир ки, бу процессдә шакирдләр мүәллимин рәһбәрлийи алтында элми билик, бачарыг вә вәрдишләрин мүәййән системасыны мәнимсәйирләр.

Әкәр элми билиш процессиндә биз ени, һәлә бәшәриййәтә мә'лум олмаян ихтира вә кәшфиййатлар эдириксә, тә'лим процессиндә шакирдләр бәшәриййәтә артыг мә'лум олан вә мүәййәнләшдирилмиш мәсәләләр үзәриндә чалышырлар. Әкәр элми тәдгигат процессиндә тәдгигатчы өйрәндийи об'екти билаваситә өзү мүшаһидә этмәлидирсә, тә'лим процессиндә бу һәр заман тәләб олунмур. Бурада мүәллимин изаһаты, дәрслик вә бә'зи мүшаһидәләр кифайәтдир. Анчаг бә'зи һалларда биз ушаглар үчүн мүмкүн олан мүшаһидәләри тәшкил эдирик. Тә'лим процесси үчүн лазым олан материал әввәлчәдән һазырланыр вә истәнилән системая салыныр.

Мәктәбдә тә'лим ишини ялныз мүшаһидәси мүмкүн олан предмет һадисә вә фактларла мәһдудлашдырмаг олмаз; тарих, география вә башга предметләрдә белә мүшаһидә олуна билмәйәчәк шейләр олдугча чохдур.

Мәктәб шакирдләрин һафизәсини заман вә мәкан э'тибарилә, онлардан тамамилә узагда дуран вә билаваситә мүшаһидәси мүмкүн олмаян билникләрлә зәнкинләшдирмәлидир.

Шакирдләрин чанлы мүшаһидәләри алимин мүшаһидәсиндән бир дә онунла айрылыр ки, шакирдләрин мүшаһидәләри мүәллимин көстәриши вә планы илә тәшкил эдилир вә апарылыр; тә'лим процессиндә онларын шүурлу олараг ишләмәләри, мә'насыны баша дүшмәләри вә этрафлы фикирләшмәләри чох мүһүммдүр. Лакин бу процесс алимдә олдуғу гәдәр мүстәгилл дейилдир. Чох вахт шакирдин агли иши анчаг мүәллимин изаһыны, дәрсликдә языланы садәчә баша дүшмәк вә ону ядда сахламаға чалышмагла кифайәтләнир. Шакирдләрин яшы, тәһсили вә инкишафлары артдыгча бу фикирләшмә процесси даһа мүрәккәбләшәчәк, мүстәгилләшәчәк вә эләчә дә абстракциялар, үмумиләшмәләр даһа артачаг вә даһа яхшы баша дүшүләчәк.

Нәһайәт билиш процессилә тә'лим процессинин бир фәрги дә бурасындадыр ки, тәдгигатчы үчүн практика этапы мүәййән нәтичәләрин, үмумиләшдирмәләрин йохланмасындан ибарәтдир, шакирд үчүн практика, онларын йохланмасындан ибарәт дейил (чүнки онлар йохланылдыгдан сонра шакирдләрә верилир), бәлкә даһа яхшы өйрәнилмәси вә мөһкәмләндирилмәси мәгсәдилә онларын тәтбигиндән ибарәтдир.

Тә'лимдә билмәмәкдән билмәйә кечмәк шакирдин актив анлама вә мәнимсәмә фәалиййәти илә кетмәлидир.

Мәнимсәмә мүрәккәб бир процессдир ки, бурада һәр шейдән әввәл материалын дәрк эдилмәси (гаврамасы) лазымдыр. Бу процесс билаваситә гаврамадан чох васитәли гаврамая сөйкәнир, йә'ни шакирд предмет вә һадисәләри көзләри гаршысында көрмәклә йох, онларын шифаһи вә я тәһрири тәсвири васитәсилә дәрк эдир. Белә дәрк этмә мәнимсәмә үчүн биринчи этапдыр. Лакин мәнимсәмә ени материалы дәрк этмәклә гуртармыр. Мәнимсәмә үчүн баша дүшмәк, йә'ни һаман һадисәнин башгалары вә хүсусилә әввәлчәдән мә'лум оланларилә әлагәләндирилмәси, бунларын ядда сахланмасы вә ядда сахланышын мөһкәмләшдирилмәси лазымдыр.

Бунлардан башга мәнимсәмәк үчүн тәкчә билмәк, баша дүшмәк дейил, бу билникләри башга һадисәләрлә изаһ этмәк вә практики вәзифәләр һәлл этмәк ишиндә тәтбигини бачармаг лазымдыр. Шакирдләр элми анлайышлар системасына саһиб олмалыдырлар. Бунун үчүн, бир тәрәфдән, фактик материала саһиб олмаг, һәр факта мә'на вермәк, онун һаман сырадәки фактлар сырасындаки ер вә әһәммиййәтини билмәк, дикәр тәрәфдән исә бу фактларын гаршылыглы әлагәләри әсасында элмин этдийи үмумиләшдирмәләри баша дүшмәк, бу элми үмумиләшдирмәләри харичи мүһитдәки конкрет һадисәләри баша дүшмәк үчүн истифадә этмәйи бачармаг лазымдыр.

Беләликлә мәнимсәнилмиш билникләр анлайыш үчүн васитә олурлар.

Элми анлайышларын мәнимсәнилмәси һаман анлайышларын әкс этдийи предмет вә һадисәләр һаггындаки мүәййән тәсәввүрләрин олмасыны тәләб эдир. Бу тәсәввүрләрин олмасы мүшаһидә этмәк абстрактлашма (фикрән айрылма) бачарығы илә бағлыдыр ки, бунлар да бирдән-бирә вә өзбашына йох, мүәййән күчлә, кәркинликлә әлдә эдилирләр.

Мүәллим тә'лим процессиндә шакирдин анлама габилиййәтини һәрәкәтә кәтирмәли вә онлары мүәййән билик, бачарыг вә вәрдишләрлә силаһландырмалыдыр. Белә процесс

үчүн шакирдләрин тәкликдә вә синфин тамлыгла психоложи хүсусиййәтләрини өйрәнмәнин бөйүк әһәммиййәти вардыр.

Билик дедикдә биз, шакирдләрин шүурунда дүзкүн экс этдирилмиш вә мөһкәмләндирилмиш, тәбиәт вә инсан чәмиййәтинин инкишафына аид олан факт, процесс, мәфһум вә ганунлары баша дүшүрүк.

Тә'лим процессиндә бу биликләрин элмилийи вә ушагларын яш хүсусиййәтинә уйғунлуғу шәртдир.

Элми биликләрин мәнимсәнмәсиндә ики чәһәт вардыр. Бу мәнимсәмә шакирдин мөвчуд биликләрини я кенишләндирир ки, буна экстенсив чәһәт, вә яхуд да дәринләшдирир ки, буна биз интенсив чәһәт дейирик.

Бунлар айрылыгда дейил, һәмишә бирликдә тә'сир эдир вә бир-бирини тамамлайырлар.

Алынмыш биликләрин тәтбиги вә мөһкәмләндирилмәси, йә'ни шакирдләрә муәййән бачарыг вә вәрдишләрин верилмәси лазымдыр.

Бачарыг дедикдә биз шакирдләрин мәнимсәмиш олдуглары биликләри тәтбиг этмәк габилиййәтини баша дүшүрүк (мәсәлән: охумаг, язмаг, саймаг, шәкил чәкмәк вә и. а. бачарығы).

Вәрдиш исә шакирдләрин минимал вахт, гүввә вә диггәт сәрф эдәрәк дүзкүн еринә етирә билдикләри вә артыг мөһкәмләндирилмиш бачарыглардыр.

Вәрдишләр мумарисәләрин, чох дәфәләрлә тәкрары, эләчә дә биликләрин практикая тәтбиг эдилмәсинин нәтичәләридир. Мәсәлән, тез охумаг, тез һесабламаг, дүзкүн язмаг, културдавраныш вәрдишләри вә с.

Мәктәбдә һәр шейдән әввәл кумуляция, йә'ни биликләрин топланмасы процесси кедир.

Кумуляция процесси, тәсәввүрләрин топланмасындан онларын системалашдырылмасына вә орадан исә анлайышлар (мәфһумлар) яранмасына кедир.

Бу процессдә шакирдләрин психи инкишаф ганунлары муәййән рол ойнайыр. Белә ки, ушаг психологиясынын хүсусиййәтләри мәнимсәмә темпинә тә'сир этмәйә билмәз; яш аз олдугча мәнимсәмә темпи дә яваш олачагдыр.

Ушаг һәлә өйрәнмәйин йолуну билмир, она әввәл бу бачарығы вермәк лазымдыр, бу исә чох вахт вә чох мумарисәләр тәләб эдир. Тә'лим, бачарыглара (охумаг, язмаг вә һесабламаг бачарыгларына) саһиб олмагла башлайыр. Бунлар олмадан элмләри мәнимсәмәк олмаз. Ушағын инкишаф сәвиййәси аз олдугча тә'лим материалларынын һәчми вә дәринлийи дә аз олмалыдыр.

Тә'лим процессиндә бачарыг вә вәрдишләр тамамланыр вә тәкмилләширләр.

Мөһкәмләндирилмиш муәййән бачарыг вә вәрдишләр олмадан тә'лим ишинин мүрәккәб формасы да ола билмәз. Мәсәлән охумаг бачарығы вә эләчә дә тез охумаг вәрдиши олмадан охуну̧ланы баша дүшмәк олмаз вә с. Буна көрә дә бачарыг вә вәрдишләр шакирдин тә'лим фәалиййәтинин прийомларыдыр.

Вәрдиш ассоциатив характердә прийомларын автоматлашдырылмыш системасыдыр.

Бачарыг исә интеллектуал характерли прийомларын шүурлу системасыдыр.

Вәрдишләрин ярадылмасы шүурлу актлардан автоматик актлара кечилмәсилә характеризә эдилир, вәрдишләрин дүзкүнлүйү вә онларын тез яранмасында шүурлу мәнимсәмә периоду гәтэдичи әһәммиййәтә маликдир.

Вәрдишләрин яранмасы бир чох дәрәчәләрдән кечирләр ки, бу дәрәчәләрин һәр биринин башланғычында дүзкүн прийомларын шүурлу мәнимсәмәси вә ахырында исә онун бир гәдәр автоматлашмасы лазымдыр. Мәсәлән оху вәрдиши әввәл шүурлу ассоциация йә'ни һәрф вә сәсләрин өйрәнилмәси, сонра онларын автоматикләшмәси (йә'ни көрән кими фикирләшмәдән танынма). Әввәлләр ярымчыг олан актлар, шүурлу оларағ мүрәккәб акта (йә'ни сәсләрин, һеча вә я кәлмәйә) дахил олурлар. Лакин яваш-яваш, кәлмәләрин охунмасы мүрәккәб акт һалындан садә акт һалына кечмәсилә, оху вәрдишинин автоматикләшмә процесси яраныр. Оху вәрдишинин яранмасы һәлә языланын баша дүшүлмәсилә характеризә эдилән оху бачарығыны тә'мин этмир.

Мәсәлән анчаг һәрфләрини таныдығымыз, лакин билмәдийимиз вә я аз билдийимз дилдә китаб охуяркән оху техникамыз олдуғу һалда баша дүшмәйи тәләб эдән оху бачарығымыз олмур. Бу һалы биз таныш олмаян ихтисасын китабыны охудуғумуз заман да көрә биләрик.

Беләликлә әгли инкишаф биликләр верилмәси, бачарыг вә вәрдишләр ярадылмасилә бағлыдыр. Маркс, Энгелс, Ленин, Сталин етишән нәсли биликләрлә силаһландырманын бөйүк әһәммиййәтини көстәрмишләр.

Маркс әгли тәһсили һәртәрәфли инкишафын ән мүһүм вә биринчи шәрти кими кетүрүрдү. Тәрбиййә анлайышыны изаһ эдәрәк Маркс язмышдыр ки: «Тәрбиййә алтында биз үч шей баша дүшүрүк: 1) әгли тәрбиййә, 2) гимнастика вә мәк-

тәбләрдә һәрби мумарисәләрлә верилән физики тәрбийә, 3) истеһсалатын бүтүн процессләринин әсас принципләри илә таныш эдән вә эйни заманда ушаға вә енниетмәйә бүтүн истеһсалатларын ән садә аләтләрилә рәфтар этмәк вәрдишләри верән техники тә'лим».*

Маркс элмин бөйүк революцион гүввәсини гейд эдирди. Бунунла белә Маркс элмләрә саһиб олманын чох да асан олмадығыны көстәрмишдир. Маркса көрә элмләрә саһиб олмаг үчүн инадла, горхмадан чалышмаг лазымдыр.

«Элмдә кениш шаһраһ йол йохдур вә онун парлаг зирвәсинә анчаг йорулмадан, горхмаяраг, онун дашлы чығырлары илә дырмананлар чата биләрләр.**

Энгелс өзүнүн «Анти Дүринг» адлы әсәриндә мәктәб ушагларынын һеч бир чәтинлик чәкмәдән, асан өйрәнә биләчәйи сәтһи биликләр тәклиф эдән Дүринги тәнгид эдәрәк һәр элмин мүәййән система илә верилмәсини лазым көрүр. Маркс вә Энгелс кениш вә дәрин әгли инкишафы революцион мүбаризә вә диалектик материализм илә силаһланмаг үчүн чох гиймәтли һесаб эдирләрди.

Ленин теорияны, әгли инкишафы вә бәшәр чәмиййәтинин һазырламыш олдуғу културая йийәләнмәйи ән мүһүмм мәсәләләрдән бириси кими ирәли атырды.

Комсомолун III гурултайында йолдаш Ленин дейир ки, «Гаршынызда гурулуш вәзифәси дурур вә сиз буну ялныз бүтүн муасир билийә йийәләнмәклә, коммунизми әзбәрләнмиш һазыр формулалардан, мәсләһәтләрдән, рецептләрдән, әмр вә программалардан сизин билавасигә ишинизи бирләшдирән чанлы бир шейә чевирмәйи, коммунизми практики ишиниз үчүн рәһбәрлийә чевирмәйи бачармагла һәлл эдә биләрсиниз».*** Биликләрә саһиб олмағы Ленин коммунист олмағын биринчи шәрти кими көстәрди.

«Адам ялныз бәшәриййәтин һазырламыш олдуғу бүтүн сәрвәтләри билмәклә өз зеһнини зәнкинләшдирдикдә коммунист ола биләр».****

Сталин йолдаш бир чох практик адамларын теориядан гачмаларыны, теорияя әһәммиййәт вермәдикләрини, ленинизмә зидд вә иш үчүн тәһлүкәли бир шей һесаб эдир. Сталин йолдаш теориянын әһәммиййәти вә онун практика илә олан мүнасибәтини белә изаһ эдир.

---

* Маркс, Энгелс—Әсәрләри, XIII чилд, I һиссә; сәһ. 199.

** Маркс, Энгелс—Әсәрләри, VII чилд, сәһ. 23.

*** Ленин. Кәнчләр Иттифагынын вәзифәләри. Ушаг вә кәнчләр әдәбиййаты нәшриййаты 1940, сәһ. 41.

**** Енә орада, сәһ. 27.

«Теория бүтүн өлкәләрин фәһлә һәрәкатынын үмуми шәкилдә көтүрүлмүш тәчрүбәсидир. Әлбәттә, әкәр теория революцион практика илә бағланмырса, предметсиз олур, һабелә практика да өз йолуну революцион теория илә ишыгландырмырса кор олур. Лакин, әкәр теория революцион практика илә гырылмаз сурәтдә бағлы олараг эмәлә кәлирсә, фәһлә һәрәкатынын ән бөйүк бир гүввәсинә чеврилә биләр, чүнки һәрәката йәгинлик, ориентация гүввәси вә әтрафдаки һадисәләрин даими рабитәсини анламағы теория вә анчаг теория верә биләр, чүнки ялныз һал-һазырда синифләрин нечә вә һарая һәрәкәт этдикләрини дейил, онларын ән яхын кәләчәкдә нечә вә һарая һәрәкәт этмәли олдугларыны да анламагда теория вә анчаг теория көмәк эдә биләр»*.

Комсомолун VIII гурултайында элмләрә, биликләрә саһиб олмағы комсомолун ән мүһүмм вәзифәләриндән бириси кими характеризә эдәрәк Сталин йолдаш демишдир: «Бизим гаршымызда бир гала дурур. Онун, бу галанын ады, һәдсиз һесабсыз билик саһәләри олан элмдир. Бу галаны биз һәр нечә олурса-олсун алмалыйыг.

Әкәр кәнчләр ени һәят гуручусу олмаг истәйирләрсә, әкәр онлар һәгигәтән көһнә гвардияны әвәз этмәк истәйирләрсә, бу галаны алмалыдырлар».**

Бурадан тамамилә айдындыр ки, совет мәктәбинин тә'лим ишиндә, етишән нәслин һәртәрәфли һазырланмасында әгли инкишаф, биликләрә саһиб олмаг биринчи вә ән мүһүмм ери тутмалыдыр.

Бу биликләр һәр шейдән әввәл етишән нәслин үмуми инкишафыны тә'мин этмәлидирләр. Бизим мәктәбимиз үмуми тәһсил мәктәбидир ки, бурада һәр шейдән әввәл үмуми инкишаф верилир, шакирдләрин көрүш даирәси кенишләндирилир, бурада онлар тәбиәт вә чәмиййәт ганунларынын биликләри илә силаһландырылырлар ки, бунлар диалектик-материализм дүнякөрүшүнүн ярадылмасынын ән мүһүмм шәртләридирләр.

Үмуми тәһсил шакирдләрин интеллектуал габилиййәтләрини артырыр, мүстәгилл фикирләшмә бачарығы илә силаһландырыр вә мүһитә шүурлу мүнасибәт бағламағы өйрәдир. Бу үмуми тәһсил һуманитар вә тәбии-элми биликләрин мәчмуудур.

---

* Сталин—Ленинизм мәсәләләри, Азәрнәшр, 1939 ил, сәһ. 16.

** Сталин—Комсомолун VIII гурултайындаки китабдан, Азәрнәшр 1939 ил, сәһ. 13.

Үмуми тәһсил гаршысында гоюлан вәзифә етишән нәслә онун кәләчәк ихтисасындан асылы олмајараг коммунизм чәмијјәтинин һәртәрәфли инкишаф этмиш, култур адамларыны һазырламагдыр. Белә ки, математика, кимја, физика, тәбиијјат, география, тарих вә ана дилинин әсасларына саһиб олмадан коммунист чәмијјәтинин култур үзвү олмаг мүмкүн дејил.

Биздә, һәтта өз гаршысында мүәјјән ихтисас саһибләри һазырламаг мәгсәдини гојан профессионал мәктәбләр белә бу үмуми инкишафа лазыми диггәт вермәдән кечә билмәзләр. Бу професcионал мәктәбләри гуртаранлар өз ихтисасларындан башга һәм дә лазымынча үмуми инкишафа; кениш көрүш даирәсинә саһибдирләр.

Совет мәктәби етишән нәслә политехники һазырлыг вермәлидир.

Политехнизм саһәсиндә бурахылан сәһвләрлә әлагәдар олараг вә политехнизмә һеч дә аидијјәти олмајан густар ә'малатханаларын бағланмасы вә тәдрис планларындан әмәк дәрсинин чыхарылмасы бә'зиләриндә белә бир фикир јаратмышдыр ки, куја политехнизм артыг вахты кечмиш, анчаг тарихи әһәммијјәти олан бир мәсәләдир вә бу күн артыг о барәдә данышмаға белә дәјмәз. Бу фикрин тамамилә сәһв олдуғуну гејд этмәклә бәрабәр бу мәсәләдә Маркс-Ленин рәһбәр установкаларыны бир дә хатырламаг лазымдыр.

Политехнизм мәсәләсини илк дәфә ирәли атан Маркс вә Энгелс олмушлар. Онлар капитализм чәмијјәтиндә истеһсалатын инкишаф хәттини дәриндән мүшаһидә эдәрәк бу гәрара кәлмишләр ки, капитализм шәраитиндә сәнаеин инкишафы әмәк бөлкүсүнү дәринләшдирир.

> Маркс јазырды ки: «Мүасир чәмијјәтин ичәрисиндәки әмәк бөлкүсү бунунла характеризә эдилир ки, о, ихтисаслар, мүтәхәссисләр вә онлара хас олан профессионал идиотизм доғурур».*

Белә әмәк бөлкүсү фәһләнин анчаг бир тәрәфини инкишаф этдирир вә ону машына мәһкум эдир.

Маркса көрә белә әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә инсан өзү дә һиссәләрә парчаланыр. «Онун мүәјјән бир фәалијјәтини инкишаф этдирмәк мәгсәдилә бүтүн башга физики вә руһи габилијјәтләри гурбан верилди».**

Ири сәнаеин маһијјәти вә инкишаф тенденцијасы бу бир тәрәфли инкишафа ујғун дејил. Ири сәнае фәһләләрин һәртәрәфли инкишафыны тәләб эдир. Ири сәнаеин базиси революцион олдуғундан фәһләләрин функцијаларында вә әмәк процессинин ичтимаи бирләшмәләриндә чеврилиш јарадыр.

* Маркс, Энгелс, Әсәрләри чилд V, саһ. 391.
** Маркс, Энгелс, Әсәрләри, чилд XIV, саһ. 296–297.

Дар профессијалы фәһләләр артыг бу мүасир ири сәнае үчүн јарамырлар. Бу сәнаедән мәһсулдар сурәтдә башгасына кечмәк, о машынлары вә онлардакы дәјишикликләри өзүнә табе эдә билмәк лазымдыр. Лакин капиталист ичтимаи мүнасибәтләри техниканын бу инкишаф тенденцијасыны нәинки тә'мин этмир, эксинә, һәртәрәфли инкишаф этмиш адамлар тәрбијәсинә гаршы дурурлар. Капиталист үчүн учуз әмәк гүввәси әлдә этмәк мәгсәдилә биртәрәфли инкишаф этмиш, машынларын элми әсасларыны билмәјән вә һәр заман машынын инкишафы илә ишдән чыхарылмаг горхусу алтында ишләјән фәһләни сахламаг даһа фајдалыдыр.

Фәһлә синфи һәлә XIX әсрин әввәлләриндә Инкилтәрәдә өз революцион мүбаризәси нәтичәсиндә фабрик ганунунун нәшринә мүвәффәг олмушдур ки, бу гануна көрә ушаг әмәјиндән истеһсалатда истифадә этмәк үчүн фабрикантлар онлара (ушаглара) ибтидаи тәһсил вермәлидирләр.

> «Үмумијјәтлә, фабрика ганунунун тәрбијә һаггындакы гәрарлары нә гәдәр мискин олса да, о ганунлар ибтидаи тәһсили әмәјин мәчбури шәрти э'лан этдиләр. Онларын мүвәффәгијјәти илк дәфә олараг тә'лим вә гимнастиканын физики әмәклә вә демәк ки, физики әмәјин тә'лим вә гимнастика илә бағланмасы имканларыны сүбут этди».*

Ири сәнае кениш сурәтдә ушаг әмәјини чәлб эдир вә бунунла да тә'лимин мәһсулдар әмәклә бағланмасы процесси кедир. Лакин Маркс ушаг әмәјинин истеһсалата белә чәлб эдилмәсинин бүтүн эјбәчәр чәһәтләрини көстәрмәклә бәрабәр бу һадисәни капитализм чәмијјәтиндә јаранмыш прогрессив бир шеј һесаб эдир.

> «Капитализм гурулушунда эјбәчәр формалар алмыш олса да, мүасир сәнаеин һәр ики чинсдән олан ушаг вә јенијетмәләри ичтимаи истеһсалатын бөјүк ишиндә иштирак этмәјә чәлб этмәк мејлини биз прогрессив, сағлам, гануни мејл һесаб эдирик».**

Јухарыда гејд этдијимиз фабрика ганунларыны Маркс характеризә эдәрәк бурада физики әмәклә зеһни әмәјин бирләшдијини көстәрир вә буну кәләчәк чәмијјәтдәки тәрбијәнин бир әламәти кими гејд эдир.

* Маркс, Капитал, чилд I, саһ. 40, 1936-чы ил чапы.
** Маркс, Энгелс, Әсәрләри, чилд XIII, саһ. 128.

«Әкәр капиталдан гопарылмыш олан фабрика ганунлары фабрика әмәйи илә анчаг элементар тә'лими бирләшдирирсә, онда һеч дә шүбһә йохдур ки, сияси һакимиййәт зәрури олараг фәһлә тәрәфиндән зәбт эдилдикдә фәһлә мәктәбләриндә һәм теория вә һәм дә практики техноложи тә'лим лазыми ер. тутачагдыр».*

Тә'лимин мәһсулдар әмәклә бағланмасы капитализм чәмиййәтиндә истисмар мәгсәдини тә'гиб эдирсә, коммунизм чәмиййәтиндә тә'лимин мәһсулдар әмәклә бағланмасы мүһафизә эдилмәклә бәрабәр, о, өз мәгсәдини дәйишәрәк (йә'ни истисмар әвәзинә тә'лимә хидмәт эдәрәк) һәртәрәфли инкишаф этмиш адамлар һазырланмасынын методу олачагдыр.

«Роберт Оуэндә деталләры көрүндүйү кими, фабрик системасындан кәләчәк тәрбийәнин рүшейми доғмушдур ки, бу бүтүн ушаглар үчүн мүәййән яшдан э'тибарән мәһсулдар әмәйи тә'лим вә гимнастикая бағлар вә өзү дә бу ялныз ичтимаи истеһсалатын йүксәлмәси методу дейил, һәм дә һәртәрәфли инкишаф этмиш адамлар ярадылмасынын еканә методу олачагдыр».**

Инсанларын белә һәртәрәфли инкишаф этдирилмәси зәруриййәтини Маркс вә Энгелс һәр күн дәйишән вә инкишаф эдән техника илә әсасландырырлар.

Беләликлә политехнизм ири сәнаеин инкишаф тенденциясындан доғур вә анчаг синифсиз чәмиййәтдә һәята кечирилә биләр.

Маркса көрә бу политехнизм истеһсалатын бүтүн процессләринин әсас принципләри илә танышлыг вә ән садә истеһсал аләтләри илә рәфтар этмәйи бачармагдан ибарәтдир. Шүбһәсиз бу биринчи нөвбәдә элмләрә йийәләнмәк вә истеһсалатын мүхтәлиф саһәләри үчүн характерик олан мүһүм принципләри системая салараг, чохлу һадисәләри бир нечә үмуми ганунлар шәклиндә өйрәнмәк вә эләчә дә истеһсалатда тәтбиг олунан мүхтәлиф аләтләрин әсасы илә таныш олмагдыр. чүнки:

«Тәтбиг эдилән аләтләр нә гәдәр мүхтәлиф олурса олсун технология инсан бәдәнинин бүтүн истеһсал фәалиййәтинин даими олараг һәрләндийи әсас һәрәкәт формаларынын аз бир группасыны ачмышдыр».***

Беләликлә политехники тә'лим үчүн биринчи шәрт истеһсалатын әсасларыны билмәк, йә'ни йүксәк теоретик билийә йийәләнмәк, сонра исә, истеһсалатын ән садә аләтләри илә

* Маркс, Капитал. I чилд, сәһ. 535.
** Маркс, Капитал, I чилд, сәһ. 402, 1936 ил чапы.
*** Маркс, Капитал I чилд, сәһ. 378. 1935-чи ил чапы.

практики сурәтдә рәфтар этмәйи бачармагдыр. Белә һазырлыг истеһсалатын тәләби үзрә бир иш нөвүндән о бирисинә асанлыгла кечә билмәйи мүмкүн эдир. Беләликлә политехнизм теория илә практиканын, зеһни әмәклә физики әмәйин бирләшмәсинин вә бунларын арасындакы әкслийи ләғв этмәйи мүмкүн эдир.

Элә бунун үчүн дә ҮИК(б)П программасында политехники тә'лим истеһсалатла теоретик вә практик танышлыг кими көстәрилмишдир. Ленин политехнизмин әсасында һәр шейдән әввәл кениш үмуми тәһсилин дурдуғуну ирәли сүрмүшдүр.

Крупскаянын тезисләринә этдийи гейдләриндә Ленин политехнизми тәтбиг этмәк үчүн лазым олан әсас шәртләри көстәрмишдир ки, бура да о һәр шейдән әввәл эркән ихтисаслашмадан гачмағы, профессионал мәктәбләрдә үмуми тәһсил предметләринин кенишләндирмәсини тәләб эдир.

Ленинә көрә политехнизм һеч дә һәр шейи өйрәтмә дейил, үмумиййәтлә мүасир индустриянын әсасларыны өйрәтмәйи тәләб эдир.

Бу мәгсәдлә электрикдән әсас мә'лумат вермәли, электрикин механики вә кимя сәнаеләриндә тәтбигини өйрәтмәли, өлкәнин электрикләшмәси планы илә таныш этмәли вә бунун үчүн электрик станцияларына, завод вә совхозлара экскурсиялар тәшкил этмәли, агрономиянын әсасларындан бә'зи шейләри вермәли.

Ленин политехнизм ишиндә политехники музейләрин бөйүк әһәммиййәтини гейд эдирди.

Беләликлә политехнизмин практики тәтбиги үчүн бу ашағыдакы әсас йоллардан истифадә этмәк лазымдыр:

1. Физика, кимя, математика, тәбиййәт, география, тарих предметләри васитәсилә шакирдләри мүасир индустриянын әсаслары илә таныш этмәк.
2. Тә'лимин мәһсулдар әмәклә бағланмасы вә яхуд да истеһсалатла әлагәси, бу исә истеһсалата экскурсияларын тәшкили, истеһсалатын мүхтәлиф саһә вә процессләри һаггында лекцияларын апарылмасыдыр.
3. Физика, кимя вә тәбиәт дәрсләри үзрә кабинет вә лаборатор ишләринин яхшы гоюлмасы.
4. Мәктәбдә техники дәрнәкләрин тәшкили.
5. Кениш сурәтдә мәктәбдән кәнар мүәссисәләрин (ушаг техники станцияларынын, пионер эвләринин, биостанцияларын, су станцияларынын вә и. а.) истифадә эдилмәси.
6. Нәһайәт политехники тәһсил үзрә музейләрин тәшкили.

Бу көстәрилән васитәләр политехники тә'лимин һәјата кечирилмәсиндә әсас јоллардырлар. Бурадан тамамилә айдындыр ки, политехнизм илк дәфә Маркс—Энгелс тәрәфиндән чәмиййәтин экономик инкишафыны дәриндән өйрәнмәк нәтичәсиндә мейдана атылмыш, Ленин—Сталин тәрәфиндән бу мәсәлә ени дөврдә даһа йүксәкликләрә галдырылмыш вә онун коммунизм чәмиййәтиндә тәтбиги йоллары айдынчасына көстәрилмишдир. Бунун үчүн дә политехнизм етишән нәслин һәртәрәфли инкишафында ән мүһүмм ери тутур.

СОВЕТ ДИДАКТИКАСЫНЫН ПРИНЦИПЛӘРИ

Тә'лимдә мүәййән принципләр вар ки, онлара һәр бир мүәллим өзүнүн таһсил вә тәрбийә ишиндә риайәт этмәлидир. Бу принципләрин бә'зиләри тарих бою классик педагогикада өзүнү бу вә я дикәр чүр көстәрмишдирләр. Лакин чох вахтларда бу принципләр тә'лим ишинин бүтүн мәзмуну илә барышмаз бир зиддиййәтдә олдугларындан, я онлар гәти сурәтдә тәтбиг олуна билмәмишләр вә яхуд да өз тәтбигиндә тәһриф олунмушлар. Бүтүн бу принципләр совет педагогикасы тәрәфиндән тәнгиди олараг ишләнилмиш вә онлара бир чох ениләри әлавә эдилмишдир. Совет мәктәбиндә тәрбийә-таһсил гаршысында гоюлмуш әсас мәгсәдләрә етишмәк үчүн бу принципләрә риайәт этмәйин мүһүмм ролу вардыр.

Бу принципләр башлыча олараг бунлардыр.

1. Тә'лимин тәрбийәви характери.
2. Биликләрин шүурлу вә мөһкәм мәнимсәнилмәси.
3. Биликләрин систематик вә ардычыл верилмәси.
4. Тә'лимдә әянилик.
5. Ушагларын хүсусиййәтләрини вә марагларыны нәзәрә алмаг.

I. Тә'лимин тәрбийәви характери. Һәлә юхарыда көстәрилдийи кими педагожи анлайышлар олан тәрбийә, таһсил вә тә'лим бир-бириндән айрылмаяраг ваһид бир процессин үч чәһәтидирләр. Таһсилин тәрбийәсиз ола билмәмәси һеч дә бу демәк дейил ки, тәрбийә ишини өзбашына ахын кими анчаг таһсилин үзәринә атмаг олар. Һәр бир предмет, һәр бир тема вә һәр бир конкрет дәрс әввәлчәдән мүәййән эдилмиш билик, бачарыг вә вәрдиш вермәклә бәрабәр мүәййән тәрбийәви характер дашымалыдыр, даһа доғрусу таһсил ишинин әввәлчәдән мүәййән эдилмиш вә плана салынмыш тәрбийәви элементләри дә олмалыдыр.

Комсомолун III гурултайында йолдаш Ленин демишди:

«Лазымдыр ки, мүасир кәнчлийин бүтүн тәрбийә, таһсил вә тә'лим иши онда (йә'ни кәнчликдә С. Х.) коммунист моралы тәрбийәсинә табе эдилсин».

Совет мүəллими ялныз билик вермəклə дейил о һəм дə тəрбийə этмəклə мəшғул олур. Тəһсил-тə'лим иши бүтүн тəрбийə ишинин əн əсас вə əн мүһүмм һиссəсидир. Тəһсил-тə'лим иши ушагларда Маркс—Ленин дүнякөрүшү яратмалы, ушағын шəхсиййəтини, онун шүуруну, бүтүн психи вə физики функцияларыны, активлийини инкишаф этдирмəлидир. Тə'лимин мəзмун, метод вə формалары илə ушагларда əгл вə характерин социализм гурулушуна даһа чох лазым олан кейфиййəтлəрини, онларын шүурлу ирадəсини мөһкəмлəтмəлидир. Ушагларда руһ йүксəклийи, күлəрүзлүлүк тəрбийə этмəк лазымдыр.

Дəрс шакирди, мəктəбə бағламалы, мəктəби севмəйə тəһрик этмəли, мүəллими севдирмəли вə ону даһа чох һəссас этмəлидир.

Дəрс ушагларда дин əлейһинə мүбаризə, интернационализм, совет вəтəнинə, дөвлəтə, партиямыза вə бөйүк Сталинə сонсуз мəһəббəт, болшевик сайыглығы, əмəйə вə ичтимаи мүлкиййəтə гаршы социалист мүнасибəты, садиглик, доғручуллуг, коллективизм вə һуманистчəсинə рəфтар тəрбийə этмəли, онларда болшевик ирадə вə характери, тə'кидлилик, көтүрдүклəри һəр бир иши ахыра чатдырма, мəгсəдə наил олмагда сəбатлылыг, сəлигəлилик, дəгиглик өз вахтындан дүзкүн истифадə эдə билмəк габилиййəти, мүшаһидəчилик, тəфəккүрүн чидди мəнтиглийини, нитгин културасыны вə дүзкүнлүйүнү тəрбийə этмəлидир.

Бунун үчүн дə һəр бир мүəллим һəлə дəрсə һазырлашдығы заман, дəрсин мəзмунунда, кəтирəчəйи мисал вə мəсəлəлəрдə, грамматик анализ үчүн кəтирəчəйи чүмлəдə, диктант үчүн сечдийи текстдə вə н. а. бу тəрбийəви мəгсəдлəри нəзəрдə тутмалыдыр.

II. Биликлəрин шүурлу вə мөһкəм мəнимсəдилмəси. Совет мəктəбиндə биликлəрин шүурлу вə мөһкəм мəнимсəнилмəси дидактиканын əн мүһүмм принциплəриндəн бирисидир. Тə'лим процессиндə шакирд һəят, практика, һадисəлəр вə əшяларла таныш олараг онлардан мəзмунлу нəтичəлəр, үмумилəшдирмəлəр чыхарыр, мүəййəн ганунлары шүурлу олараг мəнимсəйир вə онлары практикада тəтбиг эдир. Бүтүн бунлара мүшаһидəлəр, тəчрүбəлəр, лаборатор мəшғəлəлəри, мүəллимин чанлы вə образлы изаһы, мүəййəн тəсəввүрлəрин ярадылмасы көмəк эдə билəр.

Маркс көстəрмишдир ки, ушағын мүһакимəси, онун практики тəфəккүрү һəр шейдəн əввəл практики—һисси характерə маликдир. Онун үчүн дə предмет вə һадисəлəрин һисси хасиййəтлəри ушаглары харичи дүня илə бағлаян илк бағлардырлар вə бу һисси анлама предметлəр һаггында анчаг тəсадүфи вə айдын олмаян тəсввүрлəр верир.

Ушаг «...хүсусини үмуми илə бағлаян, көрүнмəз нерв тохумаларынын олдуғуна шүбһə этмəйəрəк анчаг хүсусини көрүр».*

Материалын ушаг тəрəфиндəн шүурлу мəнимсəнмəси онун тəфəккүрүнүн инкишафы, онун фикринин зəнкинлийи, нитг васитəсилə бу фикирлəрин дүзкүн ифадə эдилмəсилə сыхы сурəтдə əлагəдардыр.

Биликлəр системасынын шүурлу мəнимсəнилмəси тəк-тəк фактларла үмумилəшдирмəлəр арасындаки мүнасибəтлəрин баша дүшүлмəсини тəлəб эдир. Бунлар исə анализ вə синтезин мəнтиги операциясы илə əлдə эдилирлəр.

Шүурлу мəнимсəмə доғматизми рəдд эдəрəк материала гаршы тəнгиди мүнасибəт тəлəб эдир. Белəликлə шакирдин мəнимсəйəчəйи элми мəсəлəлəр мүəййəн дəлил вə əсаслара сөйкəнмəлидир.

Ушаглар өз шүбһəлəрини арадан галдырмаг үчүн бүтүн əввəлки биликлəриндəн истифадə этмəйи бачармалыдырлар.

Шүурлу мəнимсəмə процесси мəктəбин бүтүн дəрəчə вə синифлəринə аиддир.

Белə шүурлу мүнасибəт тə'лимин ялныз мəзмунуна дейил, һəм дə онун бүтүн процессинə гаршы олмалыдыр. Белə ки, ушаг тə'лим ишинин конкрет вəзифəлəрини билмəли, ишин əһəммиййəтини гəбул этмəли (йə'ни ишə гаршы мүсбəт мүнасибəти олмалы вə ону еринə етирмəйə чалышмалы) ишдə мүвəффəгиййəт газанмаг үчүн лазым олан васитə вə прийомлары билмəли, өз мүвəффəгиййəтлəрини иш процессиндə вə ишин ахырында йохламағы вə гиймəтлəндирмəйи бачармалы.

Шүурлулуг предметин даһа мөһкəм, даһа əсаслы мəнимсəнилмəсинə көмəк эдир. Бу, биликлəрин вə өз тəрз һəрəкəтлəринин тəнгиди гиймəтлəндирилмəсинə, биликлəрин һəятда тəтбиг эдилмəсинə имкан верир.

Ленин бир чох əсəрлəриндə бу шүурлулуг принципини əн мүһүмм бир мəсəлə олараг ирəли сүрүр. О биликлəрин əзбəрлəнмəси дейил, инсанын өз фикринин мəһсулу кими əлдə эдилмəсинин лазым олдуғуну көстəрир. Ленинə көрə мүəййəн бир мəсəлə—мүəййəн бир фикир һаггында инсанда там айдынлыг яранмайынчая гəдəр о шəхс, һəман мəсəлə һаггында мүстəгилл вə мөһкəм ола билмəз. Ленин гейд эдир ки, анчаг мəсəлəни мүстəгилл олараг баша дүшдүйүнүз заман,

* Маркс-Энгелс, Əсəрлəри, чилд I, сəһ. 141 (русча)

«...Ялныз онда өзүнүзү өз мәсләкиниздә кифайәт гәдәр мөһкәм сая биләрсиниз вә бу мәсләкинизи һәр кәсин гаршысында вә һәр ердә кифайәт гәдәр мүвәффәгиййәтлә мүдафиә эдә биләрсиниз».*

Биликләрин белә шүурлу мәнимсәнилмәси мәсәләси һаггында буржуа педагогикасында да данышылыр. Лакин, бу, буржуа педагогикасында мүмкүн дейил, чүнки биликләрин шүурлу мәнимсәнилмәси һаман биликләрин мәзмунундан һеч дә айры дейилдир. Биликләрин мәзмун вә характери онларын шүурлу мәнимсәнилмәсини я мүмкүн эдәр вә яхуд да она тамамилә мане олар. Мәшһур педагоглардан олан Амос Коменски вахтилә демишди ки:

«Әввәлчәдән мүһакимә илә мәнимсәнилмәмиш һеч бир шейи һафизә илә әзбәрләмәмәли».

Шүурлу мәнимсәмәйи тәләб эдән Амос Коменски бу принципи мүәййән мәзмуна тәтбиг этдийи заман өз-өзүнә зиддир. О балача яшлы ушаглара динин тәдрис эдилмәсини мәсләһәт көрүр. Дин һәяти вә һәгигәт олмадығындан вә онун ушаглар тәрәфиндән анлашылмасы гәти сурәтдә мүмкүн олмадығындан бу принцип дә гәти сурәтдә тәтбиг олуна билмәзди.

Шүурлу мәнимсәмә принципи ушаглара элм тәрәфиндән йохланмыш, элми исбат олунмуш биликләрин верилмәсини лазым билир.

Белә биликләр ушағын тәфәккүрүнү инкишаф этдирир. Белә ки, элми ганун вә гайдаларын өйрәнилмәси процессиндә ушаглар мүәййән элми үмумиләшдирмәләр эдир вә өз абстракт тәфәккүр габилиййәтини инкишаф этдирирләр.

Белә үмумиләшдирмәләр бә'зи садә хүласәләр нәтичәсиндә яранмырлар, әввәл элементар анлайышлар мәнимсәнилир, сонра онлар бир сыра ени тәсәввүрләрлә зәнкинләшдирилир вә ушаглар бу ганун вә гайдаларын ени шәраит вә материаллар тәтбигини өйрәнирләр. Белә актив процесдә элми үмумиләшдирмәләр яраныр вә тәфәккүр инкишаф эдир.

Мәнимсәмә процессиндә ушаг бөйүк мигдарда мә'луматлар алыр, анлайышлара саһиб олур вә тәнгиди фикирләшмәйә өйрәнир.

Белә шүурлу мәнимсәмә үчүн диггәтин мәркәзләшмәси, онун бир нөгтәйә топланмасы лазымдыр.

Тә'лим үчүн биликләрин шүурлу мәнимсәнмәси чох мүһүм олса да, лакин бунунла кифайәтләнмәк олмаз. Шүурлу мәнимсәнмиш бу биликләрин узун мүддәт ядда галмасы, даһа

* Ленин, 6 чилдлик сечилмиш әсәрләри, VI чилд, сәһ. 320, 1934 ил чапы.

доғрусу, һаман биликләрин әсаслы вә мөһкәм олмасы да мүһүм шәртдир.

Шакирдләрдә мөһкәм биликләр олмалыдыр.

Һәлә вахтилә мәшһур немец педагогу Дистервег демишди:

«Әсаслылыг бир предметин үзәриндә шакирд үчүн мә'лум олмадан һеч бир шей галмайынчая гәдәр дурмағы тәләб этмир. Белә үсул яхшы тәдрисин гәбридир».

Дистервег эйни шейи һәддиндән артыг тәкрар этмәнин лазым олмадығыны исбат эдирди.

Биликләрин әсаслы вә мөһкәм олмасы үчүн мүшаһидәнин яхшы тәшкили, предметләр вә һадисәләрлә танышлығын яхшы апарылмасы, һадисәләр арасында айдын вә анлашылачаг әлагәләрин ярадылмасы, гаршылыглы асылылығын көстәрилмәси вә практика илә әлагәнин ярадылмасы лазымдыр.

Ушаглар мүгайисә этмәйи, фәргләндирмәйи, охшайышлары тапмағы, тутушдурмағы, дәйишикликләри һисс этмәйи бачармалыдырлар.

Онун үчүн дә тәдрис материалынын кечирилмәсиндә тәләсмәмәли, мәнимсәнилмәсиндә сәтһилийә йол вермәмәлидир. Мүәллим дүзкүн вә айдын изаһ этмәли, материалы мәнтиги сурәтдә тамамламалы, һәр бир термини, һәр бир ени сөзү лазымынча айдынлашдырмалыдыр. Песталоцци көстәрир ки:

«Ирәли, тәлсмәдән һәрәкәт этмәли вә һеч вахт көһнә ушаг һафизәсиндә силинмәз олараг ер тутмайынчая гәдәр ени шейә кечмәмәли».

Тәдрис материалынын изаһ эдилмә темпи шүурлу мәнимсәнмә темпи илә мүәййән эдилир.

Биликләрин мөһкәмлийи үчүн лазыми гәдәр тәкрар вә мүмарисәләрдән истифадә эдилмәлидир.

Бу мәгсәд үчүн һафизә инкишафынын чох бөйүк ролу варды. Ушагларын һафизәсини биликләрлә зәнкинләшдирмәк лазымдыр. Онун үчүн дә тә'лим процессиндә мүәййән материалларын әзбәр өйрәнилмәси лазымдыр. Совет мәктәбиндә әзбәр өйрәнмәнин хүсусиййәти бурасындадыр ки, о һәр шейдән әввәл механики әзбәрләмә олмаяраг анчаг шүурлу олараг мәнимсәнмәдән сонра кәлә билән вә бир дә бу бүтүн дәрсләр үчүн дейил, бәлкә предметләрин мүәййән һиссәләринә аиддир (хүсусилә әдәби парчаларын әзбәрләнмәси).

Биликләрин шүурлу вә мөһкәм мәнимсәнилмәси тә'лим процессиндә ушаг активлийи илә чох бағлыдыр. Ушағын активлийи һәр шейдән әввәл онун фикринин мүстәгилл ишләмәсидир.

Билдийимиз кими Ленин тәфәккүрүн чыхыш нөгтәсини чанлы сейр этмә вә дуймағ актыны һесаб эдир. Бу процесслэр исә өз-өзлүйүндә пассив дейил, активдирләр, дикәр тәрәфдән белә актив анламадан сонра теоретик вә практик мәсәләрин мүстәгилл һәлли кәлир, әкәр мүәллим белә актив мәнимсәмә процесси ярадырса бурада һәм мүәллим һәм дә шакирдләр активдирләр.

Бә'зи буржуа алимләри бу активлийи ялныз моторик фәалиййәтдә көрүрләр, бә'зиләри исә активлийин анчаг әмәк мәктәбиндә мүмкүн олдуғуну иддиа эдирләр. Әмәк мәктәби тәрәфдарларындан бир группа иллүстратив методу мүдафиә эдир ки, бу да гавранмыш вә әглдә ишләнмиш биликләрин тәсвиридир. Икинчи группа исә бу активлийин анчаг мәһсуллдар әмәк процессиндә мүмкүн олдуғуну ирәли сүрүр. торпаг үзәриндә вә э'малатханада өзүнә хидмәт формасында сәрф эдилән әмәклә мәшғул олманы тәклиф эдир.

Активлийин ялныз белә харичи һәрәкәт мә'насында верилләрәк, систематик биликләр вә онларын мәнимсәнилмәсиндә фикри активлийи рәдд эдән бу рә'йләр совет дидактикасы тәрәфиндән принсипиал олараг гәбул эдилә билмәзләр. Лакин биликләрин шүурлу мөһкәм мәнимсәнилмәсиндә вә элә чә дә актив тәфәккүр процессиндә иллүстратив моментләрин һәм мүәййән практики иш апармаг мә'насында белә «әмәк» ишләрини совет дидактикасы тамамилә гәбул эдир.

III. Биликләрин систематик вә ардычыл верилмәси. Биликләрин шүурлу вә мөһкәм мәнимсәнилмәси һәм изаһатда, һәм дә вәрдишләрин ярадылмасында чидди система вә ардычыллыға риайәт олундуғу заман мүмкүндүр. Дәрсин һәр бир ени элементи, әввәлчәдән мә'лум оланлара әсасландығы вә гәбағда мәнимсәнмишләрә гошула билдийи заман өзүнә мөһкәм ер тапа биләр.

Тә'лимдә һәмишә чәтинликләр артмасында тәдричилийи көзләмәк лазымдыр.

Амос Коменски көстәрир ки:

«Бүтүн мәшғәләләр элә бөлүнмәлидир ки, сонраки һәмишә әввәлкинә әсаслансын, әввәлки исә сонраки илә мөһкәмләндирилсин».

Тә'лимдә систематиклик һәм материал изаһынын, һәм мөһкәмләндирилмәсинин, һәм дә тәкрарынын систематиклийини тәләб эдир.

Материалын мәнтиги изаһыны көзләмәклә мүәллим һәмин биликләрин даһа яхшы мәнимсәнилмәсинә чалышмалы, ушагларын яш хүсусиййәтини, онларын һазырлыг дәрәчәсини, онларын билик вә тәчрүбәләрини һесаба алмалыдыр.

Буржуа педагогикасында тә'лимин систематиклик вә ардычыллыг принципиндән бир сыра дидактик гайдалар доғмушдур ки, бунлар совет мәктәбиндә тәтбиг олуна биләрләр.

а) Яхындан вә мә'лумдан—узаға вә мәчһула. Бу гайдая көрә тәдрис иши ушаға яхын шейдән башлаярағ узаға кетмәлидир. Тә'лим ишини ушағы әһатә эдән, онун васитәсиз олараг мүшаһидә этдийи предмет вә һадисәләрин изаһындан башлаярағ ушағы узаг олан шейләрә апармаг лазымдыр. Шүбһәсиз, һеч дә бу принципи формал олараг һәр ердә мүәййән бир стандарт кими тәтбиг этмәк олмаз (мәсәлән тарих предметинин тәдрисиндә узагдан яхына кәлмәк систематиклик вә ардычыллыг принципинә даһа уйғун кәлир.

Бә'зән узаг олан шей даһа мә'лум олур. Биз тә'лимдә һәмишә мә'лумдан мәчһула кетмәлийик ки: «Әввәл гаранлыг ярадараг бу зүлмәтдә ишых ахтармаяг» (Дистервег).

«Конкрет, әяни олан шей һәмишә яхын, абстракт олан исә узагдыр, демәк, әкәр биз әяни йол илә кедириксә, биз яхындан узаға кечирик» (Дистервег).

Бу принцип ерли материалын истифадәсини чох нәзәрдә тутур.

б) Конкретдән абстракта: бу принцип мүәййән ганунларын бир сыра хүсуси мүшаһидәләр вә тәчрүбәләрдән чыхарылмасыны тәләб эдир. Абстракт тәфәккүрүн инкишаф йолу конкрет тәфәккүрүн инкишафы васитәсиләдир.

Ушаглара ганунлар чыхарылмасыны өйрәтмәк үчүн конкрет тәфәккүр, әсасын икинчи дәрәчәлидән, хүсусинин үмумидән айрылмасы актыны бир чох дәфә тәкрар этмәк лазымдыр. Беләликлә бурада үмумидән хүсусийә вә әксинә хүсусидән үмумийә кетмәк лазымдыр.

в) Садәдән мүрәккәбә: тә'лимдә садә шейләрдән даһа мүрәккәбләринә кетмәк лазымдыр. Лакин бу гайда дайми ола билмәз. Белә ки, чох вахт садә шей ушаг үчүн мүрәккәб шейдән даһа чәтин олур. Мәсәлән бир биткини тамлыгда анламаг онун һиссәләрини (йә'ни онун даһа садә һиссәләрини) анламагдан даһа асандыр вә яхуд да сую тамлыгда өйрәтмәк, онун элементләрини өйрәтмәкдән даһа асандыр.

IV. Тә'лимдә әяниилик принципи. Һәлә буржуа педагогикасы орта әср мәктәбләри вә онун тә'лим гайдалары әлейһинә мүбаризә апардығы дөврдә, сөз мәктәбини, схоластик тә'лим системасыны тәнгид эдәрәк, тә'лим процессинин сәмәрәләшдирилмәсини, биликләрин мәнимсәнилмәсини ирәли атмышдыр. Бунлар буржуа педагогикасынын прогрессив дөврүнә аид олдуғундан, бу дөврүн педагоглары

һағлы олараг мәнимсәмә процессиндә әянилийин бөйүк әһәммиййәтини гейд этмишләр.

Лакин әянилик һеч дә сөзү рәдд этмир, әянилик бу сөзләрин даһа зәнкинләшмәсинә, онун даһа яхшы мәнимсәнмәсинә көмәк эдир.

Әянилик һеч дә тәфәккүр процессини әвәз этмәмәлидир. Әянилик тәфәккүр процессинин даһа дәрин вә даһа сәмәрәли кетмәсинә көмәк этмәлидир.

Ушински көстәрир ки, ушаглар «формалар, рәнкләр, сәсләр, үмумиййәтлә дуйғуларла фикирләширләр вә ону айры чүр фикирләшмәйә мәчбур этмәк истәйәнләр ушаг тәбиәтини наһаг вә зәрәрли олараг зорламыш оларлары. Беләликлә илк тә'лими форма, рәнк, сәсләрдә ифадә эдәрәк, бир сөзлә, ону даһа чохлу ушаг дуйғуларына чатдырараг, биз бунунла бирликдә өз тә'лимимизи ушаг үчүн әлверишли һала салырыг вә өзүмүз ушаг тәфәккүрү аләминә дахил олмуш олуруг».

Лакин әянилик өйрәнилән һадисә вә я предметин харичи һисс үзвләри васитәсилә механики гавранмасы дейил, онун шүурлу сурәтдә гавранмасы, мөһкәмләндирилмәси, бейиндә даһа кәркин иш процесси яранмасы мәгсәдини тә'гиб этмәлидир. Белә әянилик биликләрин шүурлу вә мөһкәм мәнимсәнилмәсиндә бөйүк рол ойнайыр.

Әянилик билик кейфиййәтини йүксәлдир, гаврама вә тәфәккүрүн даһа асан вә даһа мөһкәм мәнимсәнилмәсинә көмәк эдир, шакирдләрин активлик вә мүстәгиллийини инкишаф етдирир.

Әянилик тә'лимин бүтүн синифләрдә вә хүсусилә ашағы синифләрдә мүһүмм васитәсидир.

Әянилийи универсаллашдырмаг олмаз, чүнки һәмишә әянилийин васитәсилә ушаглара һәр шейи өйрәтмәк олмаз.

Һадисәләр арасындакы әлагә вә мүнасибәтләри шакирдләрин шүуруна чатдырмаг, һисси тәчрүбә вә мүшаһидә васитәсилә һәмишә мүмкүн олмур.

Дәрк этмәк вә я тәсәввүр этмәк мүәййән тәфәккүр элементләринә маликдирләрсә дә енә дә там мә'насында фикирләшмәк дейилдир.

Әянилийин әһәммиййәти онун дүзкүн тәсәввүр вә анлайышлар ярада билмәсиндәдир.

Биликләр системасы ушагларын мәнимсәйәчәйи бүтүн конкрет фактик материаллар әсасында ярадылыр. Лакин бу материал һәм васитәсиз мүшаһидәләрдән, һәм дә мүәллимин вә дәрс китабларынын вердикләриндән алыныр.

Әянилик садә вә тәмиз сейр этмә дейилдир. Чох дәфә мүшаһидә этмәк һәлә чох билмәк дейилдир. Ушагларда мүшаһидә этмәк, даһа чох вә даһа дәрин көрмәк бачарығы яратмаг лазымдыр.

Һансы һалларда һансы әянилийин тәтбиг эдилмәси суб'ектив, об'ектив шәртләрдән вә педагожи мүлаһизәләрдән асылыдыр.

Әкәр ени тәсәввүрләр яранмасы үчүн лазым олан көһнә тәсәввүрләр йохдурса вә яхуд да кифайәт дейилләрсә әянилийин тәтбиги зәруридир (суб'ектив шәрт).

Лакин бу вә я башга тәсадүфләрдә предмет вә һадисәләр натураларында йохса, тәсвирләрдән (шәкилләрдән) истифадә этмәк лазым кәлир ки, бурада әянилийин предметини ушағын тәсәввүр эһтияты дейил, әяни васитин варлығы һәлл эдир.

Белә ки, әкәр һадисәнин өзүнү көстәрмәк мүмкүн дейилсә онда әяни васитәләрә мүрачиәт этмәк лазымдыр (об'ектив шәрт).

Бә'зән исә һадисәләри натурада көстәрмәкдәнсә әяни васитәләрлә көстәрмәк ялныз об'ектив шәртләрлә дейил, һәм дә педагожи мүлаһизәләрлә бағлы олур.

Мәсәлән: бир машын вә я приборун өзүнү көстәрдийимиз вахт онларын өзләри вә я онларын һиссәләри арасындакы гаршылыглы мүнасибәт һаггында лазыми тәсәввүр яратмаг мүмкүн олмур, одур ки, әяни васитәләрә мүрачиәт этмәк даһа әлверишли вә даһа мәсләһәтдир.

Лакин бунунла бәрабәр предмети натурада көстәрмәйин әһәммиййәтини яддан чыхармаг олмаз.

Әянилик мәгсәд йох васитәдир ки, конкрет, мөһкәм биликләрин алынмасына, шакирдләрин бир чох бачарыгларынын инкишафына көмәк эдир.

Юхарыда дедикләримизә әсасән әянилийин нөвүнү гейд этмәк олар: 1) тәбии об'ектләр; бу тип әянилик тә'лим процессиндә бәһс олунан предметин васитәсиз олараг ушаглара көстәрилмәсини лазым билир. Хүсуси илә ашағы синифләрдә бу тип әянилик даһа әлверишлидир. Конкрет тәфәккүрә малик олан балача яшлы ушаглар, һаггында сөһбәт кедән предметин өзүнү көрдүкләри заман ону даһа яхшы баша дүшүр вә белә әянилик онларда даһа актив тәфәккүр процесси ярадыр. Лакин бу һеч дә о демәк дейил ки, бу әянилик анчаг ашағы синифләрдә олмалыдыр. Юхары синифләрдә дә белә әянилик ер тутмалыдыр (мәсәлән ушаглара таныш олмаян бир минерал, металл, машын, прибор вә и. а. һаггын-

да сөһбәт кетдийи заман онларын өзүнү көстәрмәк даһа'әлверишлидир).

2. Об'ектләрин тәбии тәсвири: бу тип әянилик тә'лимдә бәһс олунан предметләрин өзләрини көстәрмәк мүмкүн олмадығы (вә педагожи мүлаһизәләрә көрә әлверишли олмадығы) заман онларын тәбии тәсвирләриндән истифадә етмәйи тәләб едир. Бу мәгсәдлә тә'лим ишиндә рәсм, шәкил, вә мүхтәлиф моделләрин истифадә едилмәси чох әһәммиййәтлидир.

3. Об'ектләрин шәрти тәсвиридир: бу тип әянилик тә'лим процессиндә мүхтәлиф схема, диаграмма вә еләчә дә карталарын истифадә едилмәсини фәрз едир. Предметләрин шәрти тәсвири ашағы синиф шакирдләри үчүн чәтиндир. Одур ки, онлары белә әянилийи анламаг үчүн яваш-яваш һазырламаг лазымдыр.

Һәр бир мүәллим һәлә тәдрис илинин әввәлиндә вә һәр бир конкрет дәрсә һазырлашма процессиндә дәрсә лазым олачаг әяни васитә нәзәрдә тутмалы, онлардан максимал сурәтдә истифадә едилмәси шәртләрини фикирләшмәли вә ери кәлдикчә әяниликлә зәнкинләшдирмәйә чалышмалыдыр.

V. Ушагларын яш хүсусиййәтләрини вә марагларыны нәзәрә алмаг. Марагла өйрәнилән һәр шей даһа яхшы алыныр вә даһа мөһкәм мәнимсәнилир. Мараг һәм дуйма, һәм һафизә вә һәм дә тәфәккүрү әһатә едәрәк, активлик, емоционал момент, йүксәк ишләмә габилиййәти яратмагла даһа аз йорғунлуға сәбәб олур.

Ушағын дәрсә нифрәт етмәмәсинә чалышмагла бәрабәр бүтүн тә'лим ишини она севдирмәк лазымдыр.

Дәрсин асанлығы, ләззәт веричи вә мараглы олмасы һеч дә тә'лим процессинин оюнчаға вә шадлыға чеврилмәси демәк дейил. Дәрсдә там вә кәркин диггәт яратмаг лазымдыр.

Бә'зи буржуа педагоглары эпизодик тә'лим системасы вә педоцентризми ирәли сүрәрәк һәр шейдә ушағын марағыны, онун мейл вә арзуларыны әсас көтүрмәйи тәләб едирләр (Ч. Дюи, Шарелман вә с.). Бурада ушағын марағы, фикри даими бир шей кими көтүрүлмәкдән башга о чох шиширдилир вә тә'лим гаршысында мүәййән шүурлу мәгсәд гоюлмасы кизләдилир.

Инсанларын мараглары онларын тәләбләри үзәриндә вә онларла әлагәдә мейдана чыхыр. Мараг мүәййән ичтимаи тарихи шәраитдә яраныр, инкишаф едир, инсанларын синфи яшама шәраити онларын ичтимаи истеһсалатдакы иштиракы илә мүәййән едилир. Онун үчүн дә мараг тәрбийә едилир вә тәкмилләшдирилә билир.

Хүсусилә ушағын дүзкүн, мүсбәт марағыны яратмаг, она истигамәт вермәк вә систематик олараг ону тәрбийә етмәк тә'лимин ән мүһүм вәзифәләриндән олмалыдыр.

Ушагдакы гейри ихтияри марагдан истифадә етмәклә бәрабәр онда ихтияри мараг ярадылмалы, ушагда ялныз өзүнүн харичи чәһәтилә илк диггәти вә еләчә дә марағы чәлб едәчәк шейләрә гаршы дейил, һәм дә илк бахышда, белә диггәти чәлб етмәйән шейләрә гаршы да мараг яратмаг лазымдыр.

Ушински көстәрир ки: «Әлбәттә, өз дәрсинизи мараглы едәрәк сиз ушагларын чаныны сыхмаячағыныздан ҝорхмая биләрсиниз, лакин унутмайын ки, тә'лимдә һәр шей мараглы ола билмәз вә һәр һалда чан сыхычы шейләр вар вә олмалыдыр. Ушаглары ялныз онлары марагландыран дейил, һәм дә марагландырмаянлары етмәйә, бу ишләри өз вәзифәләрини ифа етмәкдән ләззәт алмаг хатирәсинә етмәйи өйрәдин. Сиз ушаглары һәята һазырлайырсыныз, һәятда исә бүтүн вәзифәләр мараглы дейил вә әкәр сиз 10 яша гәдәр ушаглары ойнаяраг охутсаныз, онда сиз она сонралар, бә'зән һеч дә мараглы олмаян чидди тә'лим вәзифәләринә раст кәлдийи заман горхулу әзаб һазырламыш олурсунуз».

Ушагда, өзү вә еләчә дә вәтәни гаршысындакы вәзифәни анлама, өз вәзифәләрини севмә вә онлары еринә етирмәкдән ләззәт ала билмәк, мәгсәдә етишмәк йолунда раст кәләбиләчәкләри вә чох вахт ләззәтсиз чәтинликләри арадан галдыра билмәк бачарығыны яратмаг лазымдыр.

Ушаг марағы бизим үчүн мәгсәд дейил, бир васитәдир, чүнки мараг ирадәни топлайыр, фикри дағыдычы тә'сирләрдән горуюр вә ушагларда диггәт ярадыр.

Дәрсдәки мараг һәр шейдән әввәл бу актив диггәт кәркинлийини ярадыр. Мараглы дәрс белә кәркин диггәт тәләб етмәйән, асан дәрсләр дейил, бәлкә, әксинә ушаглары анлама габилиййәти, күчү чәрчивәсиндә чәтин олан вә еләчә дә кәркин диггәт тәләб едән вә бу диггәти ярада билән дәрсләрдирләр.

XVI ФӘСЛ

СОВЕТ МӘКТӘБИНДӘ ТӘҺСИЛ ВӘ ТӘ'ЛИМИН МӘЗМУНУ (ТӘДРИС ПЛАНЫ, ПРОГРАММА ВӘ ДӘРСЛИКЛӘР).

Һәр бир мәктәбин иш мәзмуну о мәктәбин тәдрис планы, программа вә дәрсликләриндә ифадә олунур. Бу документләр мәктәбин гаршысында гојулан әсас вәзифәнин еринә етирилмәси үчүн әсас материалы вә онун истигамәтини тә'јин эдирләр.

Тәдрис планы дөвләт документидир ки, бурада һәр мәктәб үчүн онун мәгсәд вә вәзифәләриндән асылы олараг кечиләҹәк предметләрин сијаһысы, предметләрин синифләр үзрә кечилмәсинин гајда вә ардычыллығы, онларын ил вә һәфтә мүддәтиндәки саатлары вә тәдрис илинин структурасы көстәрилир.

Тәдрис планы тәдрис ишини вахт ичәрисиндә мүнтәзәмләшдирәрәк, мәктәб ишини педагожи нөгтеји-нәзәрдән даһа сәмәрәли тәшкил эдир. Тәдрис планы синифләр үзрә предметләрин һәҹм вә ардычыллығыны мүәјјән эдир, бу ушагларын әгли инкишаф дәрәҹәсиндән, һәман предметләрин гаршылыглы әлагәләриндән вә онларын һәр бирисинин тәрбијә тәһсил вәзифәләриндән асылыдыр.

ҮИК(б)П МК 3/IX—1935-чи ил тарихли гәрарында бүтүн ССРИ мәктәбләри үчүн ваһид тәдрис планы вә бу планларын мөһкәм, дәјишмәз олмасыны тәләб этмишдир. Азәрбајҹан мәктәбләриндә тәдрис планлары әсас э'тибарилә бүтүн ССРИ тәдрис планларынын ејни олмагла бәрабәр ајры-ајры халгларын мәктәбләринин мүәјјән хүсусијјәтләрини дә нәзәрә алыр. Бу хүсусијјәтләр анҹаг дил дәрсләринә аиддирләр, белә ки, Азәрбајҹанда үч тип (Азәрбајҹан, рус вә азәрбајҹанлы олмајан башга милләтләр үчүн) тәдрис планы көстәрмәк олар (тәдрис планларына бах). Тәдрис планына дахил эдилән предметләр тәбиәт вә ҹәмијјәт инкишафынын һәрәкәт ганунларыны өјрәдәрәк ушагларда Маркс-Ленин дүнјакөрүшүнү јаратмаға хидмәт этмәлидирләр. Беләликлә тәдрис планы «нәји өјрәтмәли» суалына ҹаваб верир ки, бу да чох ҹидди бир мәсәләдир.

Азәрбајҹан ССР орта мәктәбләринин тәдрис планы
(1940/41-чи тәдрис или үчүн)

Сыра №№	Предметләрин ады	Синифләр									
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
1	Ана дили	14	12	6/4	6	6	5	3(2)	1	—	—
2	Әдәби оху	—	—	—	—	3	2	2	—	—	—
3	Һүснхәтт	—	2	1	—	—	—	—	—	—	—
4	Әдәбијјат	—	—	—	—	—	—	—	2	3	3
5	Рус дили	—	—	5	5	6	6	6	3	3	3
6	Рус әдәбијјаты	—	—	—	—	—	—	—	2	2	2
7	Арифметика	7	7	6	6	7	—	—	—	—	—
8	Алгебра, геометрия, тригонометр.	—	—	—	—	—	6	5(6)	6	6	6
9	Тәбиијјат	—	—	2(1)	2	3	3	2	3	3(2)	1
10	Тарих	—	—	0(3)	3(2)	3(2)	3(2)	2(3)	4(5)	5	5(4)
11	География	—	—	2	2(3)	2(3)	2(3)	2	3	2(3)	—
12	ССРИ Конституцијасы	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—
13	Физика	—	—	—	—	—	2(3)	3	3	3(2)	4
14	Астрономия	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
15	Кимја	—	—	—	—	—	—	3(2)	3(2)	2(3)	3(4)
16	Харичи дил	—	—	—	—	2	2(1)	1	1	1	2
17	Рәсм	1	1	1/2	1/2	—	—	—	—	—	—
18	Нәғмә	1	1	1/2	1/2	—	—	—	—	—	—
19	Рәсмхәтт	—	—	—	—	—	1	1	1	1	1
20	Физкултура	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
21	Һәрби иш	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
	Екуну	24	24	24	26	33	33	33	33	33	33

* Минералогия, геология.

Тәдрис планына бу вә я дикәр бир предметин дахил эдилмәси, мәктәбин гаршысындаки вәзифә вә мәгсәдләрдән, тәдрис илинин давам мүддәтиндән вә ушагларын яш хүсусиййәтләриндән асылыдыр.

Энгелс элмләрин классификациясыны верәрәк көстәрир ки, бүтүн элмләри үч бөйүк шө'бәйә бөлмәк олар: I—чансыз тәбиәтә аид олан элмләрдирләр ки, бурая математика, астрономия, механика, физика, кимя, II—чанлы организмләри өйрәнән элмләрдирләр ки, бурая ботаника, зоология, инсан анатомия вә физиологиясы, III—тарихи элмләридир.

Совет мәктәби һәртәрәфли инкишаф этмиш адамлар һазырламаг мәгсәдилә өз тәдрис планыны биринчи группа элмләрдән математика, физика, кимя, астрономия, физики география, геология вә минералогияны, икинчи группадан ботаника, зоология, инсан анатомия вә физиологиясы вә эволюция тә'лимини; үчүнчү группадан исә тарих, ана дили, әдәбиййат, конституция, рус дили вә харичи дилләри салмышдыр. Бунлардан башга совет мәктәбинин тәдрис планына юхарыда сайылан предметләрлә сыхы әлагәдә олан—һүснхәтт, һәрби тә'лим, физкултура вә и. а. дахилдир.

Беләликлә совет мәктәбинин тәдрис планы предмет принципиндә тәртиб эдилмишдир. Бизим тәдрис планына дахил этдиййимиз бу предметләр нә демәкдир? Шүбһәсиз ки, элм илә предмети гарышдырмаг олмаз. Һәр бир мүасир элм өз инкишаф тарихиндән асылы оларак мүәййән зәнкин мәзмуна маликдир. Предмет элмин бу мәзмунуну тамлыгда вә артыг әлдә эдилмиш дәринликдә дейил, онун анчаг әсасларыны верир вә онлары мәктәбдә шакирдләрә тә'лим эдилә биләчәк һала кәтирир. Беләликлә предмет элмин дидактики ишләнилмиш, даһа популяр формасыдыр ки, элмин анчаг әсасларыны әһатә эдир. Сөз йохдур ки, предмет элмин һеч бир принципини, һеч бир әсасыны дәйишдирә билмәдийи кими, элмдә олан, һәлә мүәййәнләшдирилмәмиш, мүбаһисәли мәсәләләри дә әһатә эдә билмәз.

Предметләрин тәдрис планына салынмасында ушагларын яш хүсусиййәтләри, предметләрин чәтинликләринә көрә систематик бөлүнмәси нәзәрдә тутулмалыдыр. Тәдрис планына дахил эдиләчәк предметләрин сайы да бу тәләбләрә уйғун олмалыдыр. Тәдрис планында чох предметлилик ушагларын диггәтинин мәркәзләшмәсинә мане олдуғу кими аз предметлилик дә ушаг диггәтинин анчаг бир вә я ики предмет үзәриндә мәркәзләшмәсини тәләб этдийиндән вә беләликлә диггәти тез йордуғундан ушаглар үчүн әлверишли дейилдир. Предметләрин сайча һәддиндән артыг чохлуғундан чәкинмәк-

лә бәрабәр, вериләчәк мүәййән предметләрин дахили бирлийини тә'мин этмәк лазымдыр. Юхарыда көстәрилмиш тәдрис планы совет мәктәбиндә буну тамамилә тә'мин эдир.

СОВЕТ МӘКТӘБИНИН ПРОГРАММАЛАРЫ

Программа дөвләт документи олмагла бәрабәр, һәр бир предмет үзрә шакирдләри силаһландырмаг үчүн лазым олан вә һәман предметин элми мәзмунуну тәшкил эдән систематик билик, бачарыг вә вәрдишләрин мәзмунуну верир. Программа һәр предмет вә синиф үчүн айрыча тәртиб олунмагла бәрабәр, мүәллимә предметин һансы ардычыллыгда вә һансы һәчмдә кечилмәсини көстәрир. Программада көстәрилмиш билик, бачарыг вә вәрдишләр һәчми бүтүн мәктәбләр үчүн мәчбури олдуғундан һеч бир мәктәб ону дәйишдирә билмәз. Совет мәктәбинин программалары өз инкишафында мүәййән дөврләр кечирмишдир. Белә ки, революциянын гәләбәсилә бүтүн мәктәбләр пролетариатын әлинә кечәрәк өз мәгсәд вә мәзмунуну дәйишдирдикләриндән буна уйғун да программаларла тә'мин эдилмәли идиләр. Лакин бирдән-бирә бу иши көрмәк вә совет мәктәбләрини ени программаларла тә'мин этмәк о гәдәр дә асан шей дейилди. Одур ки, 1921-чи илә гәдәр бизим мәктәбләримиз мәркәздә тәртиб олунмуш дөвләт программаларыны ала билмәмишдиләр. 1921-чи илә гәдәр программалары ерләрдә маариф шө'бәләри вә я мәктәбләр өзләри тәртиб эдирләрди. Бу дөврдә һәлә дөвләт программаларынын олмамасына бахмаяраг енә дә мәктәб ишинин мәзмуну яхшы чәһәтә доғру дәйишмишди. Чүнки партия программасы, Ленин йолдашын бу мәсәләләрлә әлагәдар олан бә'зи чыхышлары, Маариф Комиссариатынын бир чох көстәришләри, «Ваһид зәһмәт мәктәбинин низамнамәси» белә бир дөнүш үчүн лазыми истигамәт вермишдиләр.

1921-чи илдә биринчи программалар нәшр эдилир ки, бунлар һәр бир предмет үзрә айры олмагла бәрабәр бир чох нөгсанлардан да азад дейилләрди. 1922-чи илдә Дөвләт Элми Советинин элми педагожи секциясы программа тәртиби ишинә башлайыр вә программа тәртибинин әсасыны комплекс принципи э'лан эдир. 1922-чи илдә ГУС-ун (Дөвләт Элми Советинин) ибтидаи мәктәбләрә программа тәртиби үчүн схемасы нәшр эдилир. Бу схема программа материалыны темалар үзрә тәртиб эдир, бу темалар исә үч сүтун үзрә бөлүшдүрүлмүшдү: тәбиәт, әмәк, чәмиййәт.

Бу сүтунларын һәр бири үзрә предметләрин систематиклийи позулараг дағыныг, гырыг, парча мә'луматлар верилмә-

ли иди. Мәсәлән: биринчи сүтун (тәбиәт) үзрә тәбиийятдан, кимядан, физикадан, икинчи сүтун (әмәк) үзрә мухтәлиф истеһсалат саһәсиндән, үчүнчү сүтун (чәмиййәт) үзрә исә ичтимаийят вә тарихдән дағыныг, парча мә'луматлар вермәли иди. 1923-чү илдә бу схема үзрә тәртиб олунмуш комплекс программалары нәшр эдилирләр.

Комплекс программалар ади тәдрис предметләрини рәдд эдәрәк комплексләр вә я темалары әсас тутурду.

Бир комплекс—тема әтрафында топлашдырылмыш системасыз, дағыныг материаллар ушагларын лазыми биликләрлә силаһландыра билмирди, ушаглара лазыми вәрдишләр вермәк мүмкүн дейилди. 1927-чи илдә бу программалара енидән бахылыр ки, бурада комплекс—тема программасына бир вә вәрдишләр программасы әлавә эдилир, Маариф Комиссарлығынын бу дәйишиклийи дә лазыми нәтичәни вермәди.

1929-чу илдә ени программалар тәртиб эдилирләр ки, әввәлчә бурахылмыш сәһвләр даһа да дәринләшдирилир. Бу программалар комплекслә проект методуну бирләшдирирләр. Бу заман комплекс темаларынын дейил, истеһсал һәятынын, фабриканын, заводун, колхозун вә совхозун өйрәнилмәси мәсәләси ирәли атылырды. Комплекс—проект программалары әсас вәзифә олараг «цехин промфинпланыны еринә етирмәйә көмәк», «колхозун планыны еринә етирмәкдә иштирак» вә н. а. кими мәһсулдар әмәк ҝөтүрүрдү. Белә бир иш үчүн ушагларын мәктәбдә отурмалары исә һеч дә лазым дейилди,—истеһсалата кетмәк, она көмәк этмәк ишинә мәктәбин тәдрис иши тамамилә табе эдилирди. Бу һал 1931-чи илә гәдәр давам эдир. ҮИК(б)П МК-нын 5/IX—1931-чи ил гәрары бу кобуд сәһвләрә өлдүрүчү зәрбә вурараг совет мәктәбинин инкишаф йолларыны там айдынлығы илә көстәрир. Бу гәрар комплекс вә комплекс-проект программаларынын лазыми билик һәчми вермәдикләрини гейд эдәрәк Халг Маариф Комиссариатына тез бир заманда (1932-чи илин әввәлинә гәдәр) мәктәбләри ени программаларла тә'мин этмәйи бир вәзифә олараг тапшырыр. 1932-чи илин әввәлиндә нәшр эдилмиш программалар комплекс вә проектләри атараг, предметләр системасыны әсас көтүрүр. Шүбһәсиз бу программалар әввәлкиләрә нисбәтән ирәлийә доғру бөйүк бир аддым иди, лакин булар да һәлә бир чох сәһвләрдән азад ола билмәмишләрди. ҮИК(б)П МК-нын 25/VIII—1932-чи ил тарихли гәрары бу сәһвләри вә онларын арадан галдырылмасы йолларыны көстәрди.

Бу гәрарлар совет мәктәбинин бүтүн ишләрини енидән гурараг, онун тәрбийә-тәһсил ишинин көкүндән яхшылашдырылмасына бөйүк бир дөнүш яратды вә эләчә дә программа тәртиби мәсәләсини ени принципләр үзрә гойдулар. Партиянын көстәришләри әсасында совет мәктәбинин программалары бу ашағыдакы тәләбләрә чаваб вермәлидирләр:

1. Программа тәртибиндә совет мәктәбинин әсас мәгсәди Маркс-Ленин дүнякөрүшүнүн вә коммунист әхлагы сифәтләринин ярадылмасы нәзәрдә тутулмалыдыр. Бу мәгсәдлә программанын элмилийи, методоложи дүзкүнлүйү ән мүһүм шәртдир. Программая дахил эдилән биликләр вә вәрдишләри мәчмуи бу әсас мәгсәдә хидмәт этмәлидирләр.

2. Программа материалынын элми олмасилә бәрабәр, онун ушаг яшына вә билик сәвиййәсинә уйғун олмасы лазымдыр.

Бу тәләб тәдрис материалынын һәм һәчм вә кәмиййәтинә һәм дә характери вә хүсусиййәтләринә аиддир. Партия өзүнүн 25/VIII—32-чи ил тарихли гәрарында 1932-чи ил программаларынын һәддиндән артыг йүкләнмәк кими бөйүк сәһвини көстәрмишди. Программа материалынын белә йүкләнмәси онун мәнимсәмә кейфиййәтини олдугча ашағы салыр. Программанын яш сәвиййәсинә уйғунлуғу һеч дә онун элмилийини садәләшдирмәк, таһриф этмәк дейилдир. Программанын мәзмуну вә изаһ формасы (терминләр, тә'рифләр вә и. а.) һәман элмин мүасир сәвиййәсинә тамамилә уйғун олмалыдыр.

3. Программа дәгиг мүәййәнләшдирилмиш систематик билик вә вәрдишләр һәчмини вермәлидир. Бу исә программаларын анчаг предмет системасында тәртибилә әлдә эдилә биләр. Предмет исә бу систематиклийи өз дахили мәнтиглийи илә тә'мин этмәлидир. Бунлардан башга систематиклик тәдрис материалынын элә дүзүлмәсини тәләб эдир ки, ушаглар садәдән мүрәккәбә, яхындан узаға, конкретдән абстракта кедәрәк ону даһа яхшы мәнимсәйә билсинләр.

4. Программада теория вә практиканын бирлийини әлдә этмәк лазымдыр. Программа мүәййән һәят һадисәләрини өйрәтмәклә бәрабәр шакирдләри әшя.lар, фактларла таныш этмәли вә үмумиләшдирмәләрә сөвг этмәлидир. Дикәр тәрәфдән шакирдләр бу биликләри практикада тәтбиг этмәйи бачармалыдырлар. Хүсусилә йолдаш Молотовун XVIII партия гурултайында орта мәктәби гуртаранларын практики ишә һазырланмасы һаггындакы көстәриши илә элагәдар олараг бу мәсәлә әһәммиййәтә маликдир. Комплекс тәрәфдарлары элмин мәнтиглийини дейил, бу вә я башга комплекс темада әкс этдирилмиш «һәят парчасыны» әсас көтүрәрәк тә'лими һәмишә практикадан, кичик практики бир ишин көрүлмәсиндән башламағы тәклиф эдирләрди. Мәсәлән: бир шейин һазырланмасы, бостанда иш, културмаариф вә я санитар-гиги-

ена иши. «Проектләр» белә мейдана чыхырлар. Ушаглар исә һаман бу иши (проекти) еринә етирмәкдә лазым олачаг биликләри алмалы идиләр. Бу исә теоретик биликләрин азалдылмасына, онларын дар практики бир ишә табе эдилмәсинә сәбәб олурду. Программа билик вә вәрдишләрин һәятилийини, практиклийини тә'мин этмәлидир. Демәк биз программа материалында дар практики бир иши тә'гиб этмәк дейил, анчаг онун һәятдан, практикадан айрылмамасыны тә'мин этмәлийик. Һәтта бу күн һәятла, даһа доғрусу практики бир ишлә билаваситә бағланмаян бир чох биликләр белә һәртәрәфли инкишаф үчүн лазым олдугларындан программая салынырса бу һәятилийи һеч дә рәдд этмир.

5. Мүхтәлиф программаларын арасында рабитә олмалыдыр. Мүмкүн олан вә әлверишли ерләрдә айры-айры предмет программаларынын әлагәдар олмасы онларын даһа яхшы мәнимсәнмәсинә көмәк эдир. Лакин бу әлагә хатирәсинә һеч дә предметләрин систематиклийини позмамалыдыр.

6. Программаларда тарихилик принципини көзләмәк лазымдыр.

Бу принцип бир чох мәсәләләрин изаһында фактик материалла иллюстрацияны, тарихи экскурсиялары, кечмишлә мүгайисәләри вә башгаларыны нәзәрдә тутур.

7. Бә'зи предметләр (мәсәлән дил, география, тарих) үзрә ССРИ халгларынын милли култура, әдәбийят, инчәсәнәт вә тарихи инкишафларына аид олан әсас мә'луматлар дахил эдилмәлидир.

Программанын тәртибиндә бу тәхмини структурая риайәт эдилмәлидир: программая изаһат, программа өзү, лазыми дәрслик вә әдәбийятын сияһиси, лаборатория ишләри, экскурсиялар вә онларын тәхмини тематикасы дахил эдилмәлидир. Совет мәктәбинин тәдрис планына дахил эдилмиш һәр бир предмет шакирдләри мүәййән биликләрлә силаһландырмалы, онлара бачарыг вә вәрдишләр вермәлидир. Бу предметләр вә онларын мәгсәд вә вәзифәләри нәдән ибарәтдир:

А н а д и л и в ә ә д ә б и й я т шакирдләрә ана дилинин ганунлары вә мүхтәлиф һаллары һаггында систематик биликләр вермәли, шүурлу оху габилиййәтләрини, савадлы язы вә дүзкүн шифаһи нитг бачарығыны вермәлидир. Ана дилинин бөйүк тәрбийәви вә тәһсил әһәммиййәти вардыр. Инсан инкишафында вә онун шүурунун артмасында дил чох бөйүк рол ойнайыр. Дил башга предметләрин даһа яхшы өйрәнилмәси үчүн лазыми шәраит ярадыр. Белә ки, ушагларда сөз эһтиятынын артырылмасы, онларын шифаһи вә тәһрири нитгләринин инкишафы, элмләр әсасыны мәнимсәмәк

үчүн мүһүмм шәртдир. Ана дилиндән башга бизим мәктәбләримиздә Бөйүк Октябр Революциясынын Ленин—Сталинин дили олан рус дилинин кечирилмәси бөйүк әһәммиййәтә маликдир. Рус дили бөйүк рус халгынын йүксәк културасына етишмәкдә, онун зәнкинликләринә саһиб олмагда бөйүк рол ойнайыр. Рус дили һәм дә интернационал тәрбийә үчүн әһәммиййәтлидир.

Әдәбийят дәрсләринин бөйүк тәрбийә-тәһсил әһәммиййәти вардыр. Әдәбийят дүня әдәбийятынын ән көркәмли нүмайәндәләри илә таныш эдәрәк шакирдләрин билик даирәләрини кенишләндирир. Совет әдәбийяты революцияны, зәһмәткешләрин социализм гурулушу уғрунда гәһрәман мүбаризәсини, социалист әмәйинин пафосуну (руһ йүксәклийини) бәдии формада көстәрәрәк бизим кәнчләримизи өлкәнин икит патриотлары кими тәрбийә этмәкдә бөйүк рол ойнайыр. Әдәбийят гитидин, интернационал, патриотизм руһунун ярадылмасында, әмәйә, социалист әмлакына коммунист мүнасибәтынын тәрбийә эдилмәсиндә, өлкәмизин, халгымызын дүшмәнләринә гаршы нифрәт һисси вә мүбаризә чәнинин доғулмасында вә еләчә дә совет һуманизминин тәрбийә эдилмәсиндә үммидли силаһдыр.

М а т е м а т и к а—математиканын бөйүк тәрбийә-тәһсил әһәммиййәти вардыр. Математика һәр шейдән әввәл һәятын бүтүн саһәләриндә лазымдыр. Бундан башга математика мәнтиги абстракт тәфәккүрү, ирадә вә характери инкишаф этдирир, ушаглары дәгиглийә, айдын нитгә, чидди сүбутлара өйрәдир ки, бунлар да диалектик тәфәккүрүн инкишафында чох бөйүк рол ойнайырлар. Математика тәбиәтин гүввәләринә һаким олмагда, политехнизм илә әлагәдар олараг истеһсалаты өйрәнмәкдә дә оллугча мүһүммдүр.

Т а р и х—тарихин өйрәнилмәси Маркс—Ленин дүнякөрүшүнүн ярадылмасында хүсуси әһәммиййәтә маликдир. Бунун үчүн дә Маркс, Энгелс, Ленин Сталин тарих элмләринин кечилмәсинә бөйүк гиймәт вермишләр. Тарих дәрсләри айры-айры дөврләрдә, айры-айры халгларын өз истисмарчылары әлейһинә апардыглары азадлыг мүбаризәләрини көстәрир, чәмиййәтин инкишаф ганунларыны, пролетариатын тарихи вәзифәләрини өйрәдир вә пролетар диктатурасы васитәсилә коммунизм чәмиййәтинин зәрурилийини исбат эдәрәк шакирдләри коммунизм чәмиййәтинин актив иштиракчылары олмаг үчүн даһа мөһкәм ирадә вә инадла силаһландырыр, онларда башга халгларын азадлыг уғрунда мүбаризә апаран зәһмәткешләринә гаршы симпатия вә интернационал бир руһ тәрбийә эдир, етишән нәслдә халгымыза, вәтәнимизә, совет

дөвләтимизә, партиямыза, бөйүк Сталинә гаршы һәдсиз мәһәббәт, халгымызын, вәтәнимизин дүшмәнләринә гаршы барышылмаз нифрәт оядыр. Тарих дәрсләринин яхшы мәнимсәнилмәси башга предметләри даһа яхшы анламаг үчүн лазыми шәраит ярадыр.

ССРИ ХКС вә ҮИК(б)П МК-нын тарих дәрсләри һаггында 16/V—1934-чү ил тарихли гәрары, Сталин йолдашын тарих дәрслийи һаггындаки көстәришләри вә әләчә дә ССРИ тарихи вә ени тарих дәрслийинин конспектләринә йолдаш Сталин, Киров вә Ждановун гейдләри тарихин бу әсас мәгсәдә хидмәт этмәси үчүн олдугча мүһүммдүр.

Тарих дәрсләри шакирдләрин билик даирәсини кенишләндирир вә онлары практики ишдә даһа бачарыглы, даһа сайыг олмаг үчүн һазырлайыр.

Конститутсия—ССРИ Конститутсиясынын өйрәнилмәси бөйүк тәрбийәви вә тәһсил әһәммиййәтинә маликдир. Дөврүмүзүн бу бөйүк вә гиймәтли документи шакирдләри ССРИ-дә сосиализм гурулушунун бөйүк гәләбәләри, ССРИ-дә дөвләт гурулушунун әсаслары илә таныш эдир вә онлары коммунизм гурулушунун пропагандистләри вә актив гуручулары олараг һазырламаға көмәк эдир.

География—Маркс—Ленин дүнякөрүшүнүн ярадылмасында, ушагларда интернасионализм вә патриотизм руһу ярадылмасында географиянын бөйүк әһәммиййәти вардыр. География шакирдләри бизим социалист вәтәнимизи, онун учсуз бучагсыз сәһәләрини, бөйүк вә гуртармаз тәбии сәрвәтини өйрәдәрәк бизим күч вә гүдрәтимизи көстәрир. География саһәсиндә элементар вәрдишләрин алынмасы, карта илә рәфтар этмәк бачарығы, ушагларын өлкә мүдафиәси биликләрини артырыр вә бунун үчүндүр ки, партия вә һөкумәт бу предметин мәктәбдә дүзкүн апарылмасына бөйүк диггәт верирләр. ССРИ ХКС вә ҮИК(б)П МК географиянын тәдриси һаггындаки 16/V—1934-чү ил гәрары география тәдрисинин яхшылашдырмасыны халг маариф органларындан тәләб эдир. Бөйүк тәдгигатчы вә сәяһәтчиләр олан Миклуха-Маклай, Пржевалски, Козлов, Седов, папанинчиләрлә танышлыг географияны ән мараглы предметләрдән эдир.

Тәбиййят—тәбиййят элмләри (ботаника, зоология, инсан анатомия вә физиологиясы, дарвинизм) ушагларын билик даирәсини кенишләндирмәклә бәрабәр онларда диалектик-материалист дүнякөрүшү ярадылмасында вә ушаглары атеизм руһунда тәрбийә этмәкдә дә бөйүк рол ойнайырлар. Бу элмләр ер үзүндәки чанлылары, онларын һәятыны вә инкишафындаки ганунлары өйрәдәрәк социализм гурулушунда

биткичилик, һейвандарлыг вә балыгчылыг ишинин даһа йүксәлдилмәси вә сәмәрәләшдирилмәси ишинә хидмәт эдир. Тәбиййят шакирдләри кәнд тәсәррүфатынын элми әсаслары илә таныш эдир ки, бу политехники тә'лим үчүн чох гиймәтлидир.

Физика вә кимя—физика вә кимянын үмуми вә политехники тә'лимдә чох бөйүк ролу вардыр. Бүтүн истеһсалат саһәләриндәки ениликләр вә инкишаф бу элмләрин инкишафилә чох яхындан бағлыдыр.

Физика вә кимя шакирдләри Маркс—Ленин дүнякөрүшү илә силаһландырараг дин әлейһинә мүбаризә апармаг үчүн һазырлайыр. Бунлардан башга физика вә кимя шакирдләри совет вәтәнинин мүдафиәси үчүн лазым олан һәрби техника илә таныш эдир.

Харичи дилләр—харичи дилләр үмуми тәһсил вә билик даирәсинин кенишләндирилмәси үчүн олдугча мүһүмдүрләр. Марксизм вә ленинизм баниләри бу дилләрин өйрәнилмәсинә бөйүк әһәммиййәт вермишләр. Чүнки бу дилләр һәм элми иш вә һәм дә революцион фәалиййәт үчүн чох мүһүмдүрләр. Маркса көрә «башга дил һәят мүбаризәсиндә силаһдыр». Макрс бүтүн Европа дилләрини, вә о чүмләдән рус дилини билирди. Энгелс дә бүтүн Европа дилләрини билирди.

Ленин немец, франсыз инкилис, поляк, чех вә швед дилләрини билирди. Бунлардан башга марксизм вә ленинизм баниләри классик дилләри—йә'ни латын вә грек дилләрини дә билирләрди.

Бүтүн дүнянын алимләри тәрәфиндән ярадылмыш култур сәрвәти өйрәнмәк вә интернационал бирлийи мөһкәмләндирмәк нөгтейи-нәзәриндән харичи дилләри өйрәнмәнин олдугча бөйүк әһәммиййәти вардыр.

Рәсм вә рәсмхәтт—тәсвири сәнәт вә график вәрдишләрә саһиб олмаг һәртәрәфли инкишаф этмиш адамлар тәрбийәсиндә лазыми чәһәтләрдән бирисидир, вә бунун политехники тә'лим үчүн дә әһәммиййәти бөйүкдүр.

Рәсм шакирдләри инчәсәнәтләрин мүһүмм әсәрләри илә таныш эдәрәк вә онлара бу саһәдә мүәййән бачарыглары верәрәк онларын үмуми култураcыны йүксәлдир, көрүш даирәләрини кенишләндирир вә дүнякөрүшләрини формалашдырыр. Рәсм тә'лим-тәрбийә ишинин эффектини йүксәлтмәк ишиндә мүһүмм васитәләрдән биридир. Рәсм вә рәсмхәтт шакирдләрин ярадычылыг габилиййәтләрини артырыр вә башга предметләрин мәнимсәнилмәсиндә бөйүк рол ойнайырлар.

Мусиги, нәғмә вә ритмика—бунлар тәһсилдә муәййән рол ойнамагла бәрабәр шакирдләрин естетик тәрбийәләри үчүн дә олдугча мүһүмдүрләр. Мусиги, нәғмә шакирдләрин мусиги бачарығыны, һафизәсини, зөвгини инкишаф етдирәрәк онлары даһа күләр вә шад бөйүдүрләр. Белә естетик тәрбийә шакирдләрин хошбахт вәтәнимизин шән һәятындан ләззәт алмаға өйрәдир.

Физкултура—шакирдләри сағлам бөйүтмәк, онлары әмәк фәалиййәтинә вә өлкә мудафиәсинә тамамилә һазырлыглы тәрбийә етмәкдә физкултура бөйүк ер тутур. Физкултура шакирдләрин сағламлығыны мөһкәмләндирир, фәрди вә ичтимаи гигиена вәрдишләри верир вә онлары социализм гурулушу үчүн даһа мәрд вә даһа икит инкишаф етдирир.

Һәрби иш—өлкәмизин кәнч патриотларыны һәрби-мудафиә ишләрилә таныш етмәк вә онлара бу саһәдә елементар билик вә вәрдишләрин верилмәси һәрби дәрсләрин бөйүк әһәммиййәтини көстәрир.

СОВЕТ МӘКТӘБИНИН ДӘРСЛИКЛӘРИ

Програмларын муәййәнләшдирдийи билникләр өз мәзмунунун конкрет ифадәсини дәрсликдә тапыр. Дәрслик программая вә дидактиканын тәләбләринә уйғун тәртиб эдилмиш дәрс китабыдыр.

Бурадан тамамилә айдындыр ки, дәрслик илә программа арасында сыхы әлагә вардыр. Бөйүк Октябр Социалист Революциясындан сонра мәктәбләрин иш мәзмуну бүтүнлүклә дәйишдийиндән вә мөвчуд дәрсликләр бизи һеч чүр тә'мин едә билмәдийиндән, онлар ләғв эдилдиләр. Лакин мәктәбләр һәлә лазыми дәрсликләрлә тә'мин эдилә билмәмишләрди. Хүсусилә 1923-чү илә гәдәр муәййән дөвләт програмларынын йохлдығы дәрсликләр тәртиби ишини дә сахлайырды. Бундан башга маариф комиссарлығынын дәрслик мәсәләсиндә үмумиййәтлә сәһв установка көтүрдүйүнү дә гейд етмәк лазымдыр. 1923-чү илдә ГУС-ун комплекс програмларынын нәшр эдилмәсилә бу програмлара уйғун муәййән дәрсликләрин ярадылмасы да бир мәсәлә олараг ортая атылмышды.

Шүбһәсиз дәрслийин програмая уйғунлуғу принципи дәрсликләрин предметләр үзрә дейил комплекс темалары үзрә тәртиб эдилмәсини тәләб эдирди. Дикәр тәрәфдән комплекс темалары әсас э'тибарилә ерли материал үзәриндә гурулдуғундан бүтүн мәктәбләр үчүн мәркәздә дәрслик тәртиб етмәк вә айры-айры районларын хүсусиййәтләрини көзләмәк мүмкүн олмаян чәтин бир мәсәлә иди. Бунлардан башга дәрсликләр ән чох шакирдләрин мүстәгилл ишинә әсасланмалы идиләр. Одур ки, бу дөврдәки дәрсликләр «ишчи-китаблары» адланырларды.

Мәктәбин юхары синифләриндә бу китабләр һәр бир предмет үзрә айрыча тәртиб эдилмишдисә дә тәдрис материалы систематик дейил, үмум мәктәб комплекс темалары әтрафында топлашдырылырды. 1929-чу илдә комплекс проект програмларынын нәшри илә әлагәдар олараг дәрсликләр өз диггәтини ән чох чари мәсәләләрә вермәли олурлар, онун үчүн дә стабил дәрсликләр нәинки мүмкүн олмур, һәтта зәрәрли һесаб олунурлар. Стабил дәрслик әвәзинә комплекс—проектләрин кечичи, һәр күн дәйишән конкрет мәзмунуну учота ала биләчәк «журнал дәрсликләр», «гәзетә дәрсликләр» ярадылырлар. Һәлә 1918-чи илдә вә тәкрар олараг 1930-чу илдә Маариф Комиссарнаты, дәрслийин үмумиййәтлә, стабил дәрслийин исә хүсусилә лазым олмадығына даир муәййән сәһв гәрарлар гәбул етмишди. Дәрслик тәртибиндәки бу башсызлыг, бу мәс'улиййәтсизлик 1933-чү илә гәдәр давам етмишди. Маариф комиссариатлары, ҮИК(б)П МК-нын 1933-чү илә гәдәр олан гәрарларындан дәрслийин лазым олмасы һаггында нәтичә чыхара билмәмишләрди. Һалбуки 5/IX—1931-чи ил вә 25/VIII—1932-чи ил гәрарлары програм тәртиби һаггында айдынча көстәришләр вермишдиләр ки, бунлара әсасән дәрсликләр тәртиб эдилмәси демәк олар ки, күнүн актуал мәсәләси олараг мейдана гоюлмалы иди... Нәһайәт ҮИК(б)П МК-и өзүнүн стабил дәрс китаблары һаггында 12/II—1933-чү ил тарихли гәрарилә Маариф Комиссарнатына көстәрир ки, партиянын 5/IX—1931 вә 25/VIII—1932-чи ил тарихли гәрарларыны һәята кечирмәк үчүн мәктәбләри стабил дәрсликлә тә'мин етмәк ән мүһүмм шәртдир. Бу гәрарда партия дәрслик тәртиби ишиндәки әсас ногсанлары гейд етмәклә бәрабәр дәрсликләрин нечә тәртиб эдилмәсини тамамилә һәлл эдәчәк көстәришләр дә верир. Бу гәрар тезликлә һәр синиф үчүн айры-айры предметләр үзрә дәрсликләр тәртибинә башламағы бир вәзифә олараг Маариф Комиссариатына тапшырыр.

Дәрслик шакирдләр үчүн ән мүһүмм билик мәнбәидир. Дәрслик муәллимин чанлы сөзү илә бирләшәрәк вә онунла тамамланараг шакирдләрин билийини дәринләшдирмәкдә вә мөһкәмләндирмәкдә олдугча бөйүк рол ойнайыр.

Дәрслийин стабиллийи онун ән мүһүмм кейфиййәтидир. Ленин һәтта популяр әдәбийятын да гиймәтини онун стабиллийиндә, онун он илләрлә хидмәт етмәсиндә көстәрирди. Совет мәктәби үчүн тәртиб олуначаг дәрсликләр гаршысында

онларын мәзмуну, методики дүзкүнлүйү вә харичи формалашмасы е'тибарилә бир чох шәртләр дурурлар. Бу тәләбләр әсас е'тибарилә бунлардыр:

1. Дәрслик һәр шейдән әввәл өз мәзмуну е'тибарилә сияси нөгтейи-нәзәрдән дүзкүн вә коммунист истигамәтли олмалыдыр. Дәрслик принципиал, ардычыл вә марксизм консепсиясына садиг олмалыдыр. Биликләр догматик, сүбутсуз дейил, характеристикалар, сүбутлу изаһларла верилмәлидирләр.

2. Дәрслик материалы һаман предметин мүәййәнләшмиш системасына уйғун олараг верилмәлидир.

3. Дәрслик элми, дүзкүн олмагла бәрабәр тәдрис материалыны программа системасына уйғун олараг гыса изаһатла вермәлидир. Ленин йолдаш Богдановун «Економик элмин гыса курсу» адлы китабына язмыш олдуғу рецензиясында (Ленин, Әсәрләри, II чилд, сәһ. 371—373) дәрслийи гыса рәһбәрлик адландырыр, онун үчүн дә дәрслийи чох шишдирмәк, ону чох һәчмли этмәк лазым дейил. Бу һәм мүәллимин вә һәм дә шакирдләрин ишини сәмәрәләшдирир.

4. Дәрсликдә социализм гурулушу материалы лазыми гәдәр экс этдирилмәлидир.

5. Дәрсликдә үмумиләшдирмәләр, нәтичәләр гыса вә айдын олараг формалашдырылмыш гайда, ганун вә тә'рифләр формасында верилмәлидир. Ленин Богдановун һаман китабына язмыш олдуғу рецензиясында көстәрирди ки, бу ганунлара, тә'рифләрә, онларын дүзкүнлүйүнә вә айдынлығына хүсуси диггәт верилмәлидир. Дәрслик йүз минләрлә вә милйонларла адамлары өйрәдир. Ялныз бир тә'рифин вә я бир ганунун сәһв верилмәси милйонларла охучулары сәһв өйрәтмәк демәкдир.

6. Дәрслийә онун дили нөгтейи-нәзәриндән дә фикир верилмәлидир. Дәрслийин дили чанлы, элми вә һаман синиф шакирдләринин анлама габилиййәти чәрчивәсиндә олмалыдыр. Шүбһәсиз дәрслик шакирдләрин дилини ени сөз вә анлайышлар васитәсилә зәнкинләшдирмәлидир вә бу мәгсәдлә дилин тәдричән мүрәккәбләшмәсини вә мә'лум олмаян сөзләр үчүн дәрсликдә лүғәтин верилмәси нәзәрдә тутулмалыдыр.

7. Дәрслийин харичи формалашмасы дидактики, гигиеник вә эстетик тәләбләрә чаваб вермәлидир. Дәрслик кағызы, чилди, шәкилләри, шрифти е'тибарилә йүксәк кейфиййәтли олмалыдыр.

Белә тәртиб эдилмиш дәрслик тәдрис программалары үзрә мүәййәнләшдирилмиш биликләрлә шакирдләри силаһландырмаг үчүн мүһүм бир шәртдир.

XVII ФӘСЛ

ТӘ'ЛИМ МЕТОДЛАРЫ

I. ТӘ'ЛИМ МЕТОДЛАРЫ ҺАГГЫНДА АНЛАЙЫШ.

Метод—грекчә, үсул, гайда, йол демәкдир. Бу сөз мүхтәлиф мә'наларда ишләдилир: элмин методлары, тә'лим методлары, социализм әмәк методлары вә һ. б.

Элмин методларына, башга сөзлә билиш методлары дейирләр. Бу, тәбиәт вә чәмиййәтә даир һадисәләри, предмет вә фактлары тәдгиг этмәк, инсанлыға бәлли олмаян ени һәгигәтләр ахтармаг вә тапмаг йолларындан ибарәтдир.

Тә'лим методлары исә, мүәллимин шакирдләрә билик вермәси, онларда бачарыг вә вәрдишләр яратмасы, мөһкәмләндирмәси, еләчә дә шакирдләрин бу биликләри шүурлу олараг, мүәллимин рәһбәрлийи алтында мәнимсәмәләри үчүн истифадә олунан гайда вә йоллардан ибарәтдир. Педагожи әдәбиййатда методдан башга «прийом» сөзү дә ишләдилир. Методларын әмәлә кәлдийи айры-айры моментләрә прийом дейилир.

Тә'лим методлары совет мәктәбләриндә, педагожи процессинин хүсусиййәтини көзләмәк шәртилә диалектик анлайыш методларына сөйкәнир.

II. ТӘ'ЛИМ МЕТОДЛАРЫНА ВЕРИЛӘН ТӘЛӘБЛӘР

Совет мәктәбләриндә, тә'лим методларынын сечилмәсинә вә онлардан дүзкүн истифадә эдилмәсинә чох бөйүк әһәмиййәт верилир. Һәлә өзүнүн мәктәб һаггында чыхардығы 1931-чи ил 5 сентябр тарихли гәрарында ҮИК(б)П тәләб этмишдир ки: «Совет мәктәбиндә, социализм гурулушунун тәшәббүслү вә чалышган иштиракчыларыны тәрбийә этмәйә көмәк вермәйи бачаран мүхтәлиф вә ени тә'лим методлары тәтбиг эдәрәк» һәр бир методик прожекторчулуға гаршы гәт'и мүбаризәни кенишләндирмәлидир. ҮИК(б)П МК өз гәрарында әввәлчәдән практикада сынанмамыш методларын совет мәктәбләринә бурахылмамасыны тәләб этмишдир. МК-нын белә бир тәләби мәктәбләримиздә истифадә эдилән методла-

рын характерини, онлара верилән тәләбләри мүәййән эдир. Тә'лим методлары һәр шейдән әввәл совет мәктәбләринин дидактик принципләринә чаваб вермәлидир.

Тә'лим методларынын сечилмәси вә тәтбиг эдилмәси тәдрис предметләринин мәзмунундан вә еләчә дә шакирдләрин яш хүсусиййәтләриндән асылыдыр. Айдын мәсәләдир ки, мүәллим математика дәрсиндә бир методдан, тарих дәрсиндә башга методдан, физика вә я кимя дәрсләри үзрә апарылан тәчрүбәләрдә үчүнчү бир методдан истифадә этмәлидир.

Дикәр тәрәфдән мәктәбин орта яшлы шакирдләринин тәфәккүр вә нитгләри юхары яшлара нисбәтән аз инкишаф этдийиндән онларын зеһни габилиййәтләринин инкишафында да фәрг вардыр. Беләликлә мүхтәлиф синифләрдә мәнимсәмә имканларынын фәргли олмасы, тә'лим методларынын да айры-айры синифләрдә хүсусиййәти олачағыны ирәли сүрүр. Тә'лим методларынын сечилмәси вә тәтбиги һәм дә шакирдләрин һазырлығындан вә мәктәбин тәчһиз олунмасындан асылыдыр. Дедикләримиздән белә бир нәтичә чыхармаг олмаз ки, куя «һәр предметин бир методу вә һәр синфин дә өзүнә мәхсус методлары олмалыдыр».

Белә ки, мүәлим бир методу, мүхтәлиф предмет вә мүхтәлиф синифләрдә ишләдә биләр. Лакин мүәллим һәр бир һалда, һәм предметин вә һәм дә синифләрин хүсусиййәтләрини нәзәрә алмалыдыр. Бүтүн дедикләримиздән чыхарачағымыз башлыча нәтичә будур ки, совет мәктәбләринин мәгсәд вә вәзифәләринә уйғун олан мүхтәлиф тә'лим методларындан истифадә эдилмәси бу вә я башга методун универсаллашдырылмасына йол верилмәмәлидир. Тә'лим методларынын мүхтәлифлийи, һеч дә бир сыра методларын механики тәтбиги демәк дейилдир. Методларын мүхтәлифлийи, онларын дахилән вәһдәт тәшкил этмәләрини нәзәрдә тутур ки, бу да һәгигәти билмәйин диалектики йолуна әсасландығы заман мүмкүн олар.

Тә'лим методлары һаггында МК өзүнүн 25/VIII—1932-чи ил тарихли гәрарында көстәрмишдир ки:

Мүәллим өйрәтдийи предмети систематик, ардычыл ифадә этмәлидир; ушаглары дәрслик вә китабла ишләмәйә, мүхтәлиф мүстәгилл язы мәшғәләләринә, кабинет, лабораторияда ишә өйрәтмәлидир. Бу әсас методларла бирликдә, мүхтәлиф тәчрүбәләр, демонстрацияләр вә экскурсиялардан истифадә этмәйи МК мүәллимләрә тапшырмышдыр. Ушаглара мүәййән билик һәчми илә әлагәдар һәм дә тапшырыгларын верилмәси мүәллимин, рәһбәрлийи алтында шакирдләрин мүстәгилл ишә өйрәдилмәси тәләби дә партиянын гәрарындан доғур.

Һәмин гәрарә әсасән, мәктәбләримизин практикасында сынанмыш ашағыдакы тә'лим методлары вә гайдаларындан истифадә эдилмәлидир:

1. Мүәллимин шифаһи шәрһи.
2. Мүәллимин мүсаһибәси.
3. Дәрслик вә китаб үзәриндә иш.
4. Лаборатор мәшғәләләри.
5. Иллюстрация вә демонстрация.
6. Чалышмалар вә тәкрар.
7. Экскурсиялар.
8. Эв тапшырыглары.

III. ТӘ'ЛИМ МЕТОДЛАРЫ ВӘ ИШ НӨВЛӘРИНИН ХАРАКТЕРИСТИКАСЫ

1. Мүәллимин шифаһи шәрһи.

МК-нын 25 август 1932-чи ил гәрарына әсасән мүәллим тә'лим материалыны шифаһи, систематик вә ардычыл сурәтдә шакирдләрә етирмәлидир.

Бир заман бә'зи «теоретик»ләр мүәллимин шифаһи шәрһини гиймәтләндирмәйәрәк писләмәйә чалышырдылар. Онлара көрә шифаһи ифадә «пассив методдур», одур ки, буну атараг онлар совет мәктәбинин мәгсәд вә вәзифәләринә һеч дә уйғун олмаян лаборатор-бригада методуну ирәли сүрүрдүләр.

Бу метод, шакирдләрин систематик билихләрлә силаһланмасына мане олдуғу кими мүәллимин дә педпроцессдәки ролуну олдугча ашағы салыр.

Бу тәһриф 1932-чи ил 25/VIII тарихли гәрарында партиянын МК-си тәрәфиндән писләнмиш вә мәктәб ишләри практикасындан говулмушдур.

Мүәллимин шифаһи шәрһи (ифадәси) нәинки анчаг шакирдләрин активлийини (диггәтлә динләмәк, фикирләшмәк, нәтичә чыхармаға чалышмаг вә һ. б.) эйни заманда мүәллимин рәһбәрлик ролуну, билийин система илә вә ардычыл верилмәсини, вахта экономия эдилмәсини дә тә'мин эдир. Она көрә дә мүәллимин шифаһи ифадәсинә совет мәктәбләриндә кениш ер верилмәлидир. Лакин шифаһи шәрһ өз мәгсәдинә етишмәк үчүн бу әсас тәләбләрә чаваб вермәлидир:

а) шифаһи шәрһи идеоложи чәһәтдән мөһкәм вә сағлам, элми чәһәтдән дүзкүн вә мүндәрәчәли билихләрин верилмәсини тә'мин этмәлидир;

б) билийи гырыг-гырыг дейил, программа әсасында, тәләб олунан система вә ардычыллыгла вермәсини тә'мин этмәлидир;

в) верилән биликләрин шакирдләр тәрәфиндән баша дүшүлмәсини тә'мин этмәлидир ки, бу мәгсәдлә дә мүәллимин шифаһи ифадәси шакирдләрин яш хүсусиййәтләрилә һесаблашмалы, мүхтәлиф синифләрин билик сәвиййәләринә, предметин мүндәрәчәсинә уйғун олмалыдыр.

Мүәллимин шифаһи ифадәси, дүзкүн нитг техникасы илә апарылмазса көзләнилән нәтичәни вермәз. Мүәллимин дили, нитги инандырычы, тә'сирли олмалыдыр. Шакирдләрә тәрбийәви тә'сир этмәк, билийин мөһкәм мәнимсәнилмәсини тә'мин этмәк мәгсәдилә нитг онларда шадлыг, мә'юслуг, мәһәббәт, нифрәт, рәғбәт, гәзәб кими эмоционал һаллар ярада билмәлидир. Ифадәнин инандырычы, дәйәрли вә тә'сирли олмасы нәинки анчаг материалын мүндәрәчәсиндән, һәм дә дилин техникасындан чох асылыдыр.

Шәрһ этмәнин тә'сирли олмасынын мүһүмм шәртләри: әввәлән, паузалара (фасиләләрә) ер вермәкдән ибарәтдир. Белә олдуғу заман, шакирд үчүн эшитдикләринин үзәриндә фикирләшмәйә вә ону яхшы дәрк этмәйә имкан ярадылыр.

Икинчи, интонацияларын ериндә ишләдилмәсиндән ибарәтдир. Бу йолла мүәллим шадлыг вә я мә'юслуг, мәһәббәт вә я нифрәт, рәһм вә я гәзәб, тәәччүб вә я тәәссүф вә һ. б. билдирир ки, бу да ушагларда эмоционал һал әмәлә кәтирмәйә хидмәт эдир.

Үчүнчү, жестикуляциялардан—(әл-баш һәрәкәтләриндән) вә мимикалардан (үз-көз һәрәкәтләриндән) лазым олан ериндә истифадә этмәкдән ибарәтдир, белә олдугда ифадә эдилән мәфһум, фикирләр даһа да айдын олар.

Дөрдүнчү, мүһүмм фикирләри, чыхарылан нәтичәләри гейд этмәкдир. Белә олдугда ени мәфһумлара даир алдыглары биликләр даһа да айдын олар. Мүһүмм фикир вә нәтичәләрин гейд эдилмәси исә ашағыдаки гайдалар үзрә апарыла биләр:

Сәс вә нитгинин темпини дәйишмәли (сәсин күчләндирилмә вә я алчалдылмасы) нитгин темпини артырма вә я азалтмасы «беләликлә», «бунун үчүн дә», «демәк», «она көрәдир ки» һ. б. гейд эдичи сөзләр ишләтмәк, тәкрар этмәк, суаллар гоймаг вә дәрһал она чаваб вермәк йолилә дә мүһүмм фикирләри хүсуси гейд этмәк мүмкүндүр.

Белә тәдбирләр мүһүмм фикир вә нәтичәләр әтрафында шакирдләрин диггәтини күчләндирир вә она көрә дә онлар гейд эдиләни даһа яхшы мәнимсәйирләр.

Бешинчи, нитгин темпини низама салмагдыр. Нитг чох сүр'әтли олдугда шакирдләр эшитдикләри фикирләри бирбиринә бағлая билмәдикләри кими, чох яваш олан нитг дә онлары «дарыхдырыр» вә диггәтин азалмасына сәбәб олур.

Алтынчы, сәсин һүндүрлүйүнү низама салмагдан ибарәтдир.

Сәсин һүндүрлүйү синфин һәчми вә шакирдләрин мигдарилә һесаблашмалыдыр. Чох һүндүрдән данышмаг ушагларын тез йорулмасына вә диггәтсиз данышдыгда да бә'зи шакирдләрин эшитмәмәләринә сәбәб ола биләр. Мүәллимин нитги синфин һәр бир тәрәфиндә эшидилмәлидир. Нитгин монотонлуғу да диггәтсизлик әмәлә кәтирир.

Еддинчи, мүәллим өз нитгиндә гыса чүмләләр ишләтмәклә бәрабәр һәр сөзүн, хүсусилә ени терминләринин айдын ифадә эдилмәсинә чалышмалыдыр. Чәтин сөзләр тахтада язылмалы вә изаһ эдилмәлидирләр. Мүәллим өз данышығында ағыр, узун вә долашыг чүмләләр ишләтмәкдән чәкинмәлидир. Нитгдә «паразит» дейилән сөзләрә ер верилмәмәлидир («һансы ки» «бахыб көрүрүк ки»).

Лазым олан ердә шифаһи ифадә, әяни васитә вә тәчрүбәләрин көстәрилмәсилә апарылмалыдыр ки, материалын шакирдләр тәрәфиндән яхшы баша дүшүлмәсинә олдугча көмәк эдир.

Нәһайәт шифаһи ифадәнин мәнтиги план үзрә гурулмасыны көстәрмәк лазымдыр. Шифаһи ифадә фикирләрин бир-биринә бағлы олмасыны, ардычыл вә системлә инкишафыны тә'мин этдийи кими, мүәййән мүндәрәчәни тамамламасы да шәртдир.

Мүәллимин үмуммиййәтлә шифаһи ифадәсинә верилән тәләбләри, изаһ этдикдән сонра, онун айры-айры нөвләринин характеристикасына кечә биләрик. Әлавә этмәлийик ки, юхарыда сөйләнилән тәләбләр шифаһи ифадәнин бүтүн нөвләринә аиддирләр.

Инди шифаһи шәрһин айры-айры нөвләринин тәһлилинә кечәк. Шифаһи шәрһ ибтидаи вә орта мәктәбләрдә бир нечә нөвә айрылыр: 1. Нағыл (һекайә), 2. Изаһ этмәк, баша салмаг, 3. Тәсвир, 4. Исбат вә мүһакимә, 5. Мәктәб лекциясы.

Мүәллимин нағылы—һекайәси. Тә'лим материалыны нағыл этмәк йолилә ифадә олунмасына бизим мәктәбләримиздә кениш ер верилир. Тарих вә әдәбийят дәрсләриндә бу гайда чох әлверишлидир. Бурада әсас элемент һадисәләрин гаршылыглы заман әлагәләридир. Тарих эпизодлары, әдәби һекайәләри шакирдләрә сөйләмәк үчүн бу йолун әһәммиййәти бөйүкдүр. Чүнки бурада һадисәләрин динамиклийи, сәһнәләрин бир-бирилә әвәз эдилмәси, шакирдләрдә йүксәк диггәт ояланмасына сәбәб олур. Она көрә дә мүәллимин нағылындан мәктәбин нәинки анчаг орта вә юхары синифләриндә, һәтта

ашағы синифләриндә дә бөйүк мүвәффәгиййәтлә истифадә этмәк олар.

Һекайә, мүәллимин шифаһи шәрһинә верилән үмуми тәләбләрә уйғун олмагдан башга бир сыра хүсуси тәләбләрә дә чаваб вермәлидир ки, онлар да бу ашағыдакылардан ибарәтдирләр:

1. Һекайә шакирдләри йормамалыдыр. Она көрә дә ону ән чох, юхары синифләрдә белә, 20—25 дәгигәдән артыг узатмаг мәсләһәт дейил; ашағы синифләрдә, һекайәнин мүддәти 5—10—15 дәгигәдән артыг олмамалыдыр.

2. Һекайә шакирдләрин билик эһтиятына сөйкәнмәли, әввәлләрдә кечилмиш материалла бағланмалыдыр.

3. Һекайәнин шакирдләрдә интерес оятмасы үчүн онун мүәййән дәрәчәдә сәһнәләшдирилмәсинә ер верилмәлидир. Тарихи һадисә, эпизод вә әһвалатлары мүәллим элә нағыл этмәлидир ки, шакирд данышыланлары тәсәввүрүнә кәтирсин, көзләри гаршысында чанландыра билсин.

4. Һекайәнин сюжети олмалыдыр. Бурада, мүәййән заман ичәрисиндә инкишаф эдән һәрәкәт көстәрилмәлидир. Узун мүтайисәләрә, мүфәссәл тәсвирләрә, дәлил вә сүбутлара ер вермәк лазым дейил.

Мүәллим һекайә сөйләйә билмәк усталығына йийәләнмәлидир. Бу усталыг исә мүәллимин һәр күнки нағылына диггәтли һазырланмасы вә нағылын һәр инчә мәсәләсини әввәлчәдән һесаба алмаг васитәсилә әлдә эдилә биләр.

Мүәллимин изаһы. Мүәллимин изаһы да шифаһи ифадәнин бир нөвүдүр. Бир мәфһуму, сөзүн мә'насыны, бир гайданы шакирдләрә баша салмаг үчүн, мүәллим ону айдынлашдырмалы, изаһ этмәлидир.

Мәс: чох рәгәмли бир әдәдин квадрат дәрәчәдән көкүнү алмағын гайдасы (алгебра), «дүз» сөзүнүн нечә мә'нада ишләдилмәсини (дил), су вә һаванын тәзйигини өлчмәйин гайдасыны (физика) вә һ. б. шакирдләрә баша салмаг үчүн мүәллим изаһдан истифадә этмәлидир.

Мүәллимин изаһы бүтүн дәрсләрдә вә бүтүн синифләрдә аз вә я чох мигдарда ер тутур.

Мүәллимин белә айдынлашдырмасы, шакирдләрин көһнә билийинә сөйкәнмәлидир. Бир мәфһуму айдынлашдырмагдан өтрү мүәллим мүхтәлиф мисаллар, нүмунәләр вә фактлардан истифадә этмәлидир.

Ени сөз, мәфһум вә терминләрин изаһы да мүхтәлиф шәкилләрдә апарыла биләр. Әкәр, ени сөз вә терминин мә'насы изаһ эдилмәйинчә нитгин мүндәрәчәси баша дүшүлмүрсә, о заман, онлары әввәлчә изаһ этмәк лазымдыр. Мә'насы бәлли олмаян бир сыра башга сөзләр исә ифадәнин процессиндә айдынлашдырыла биләр.

Мүәллимин тәсвири. Мүәллимин тәсвири предмет вә һадисәләрин әсас э'тибарилә мәкан мүнасибәтләрини ачмаг үчүндүр. Тәсвир йолилә предметләрин һиссәләри, кейфиййәтләри, һадисәләрин нөвләри, хассәләри сайылыр вә характеризә эдилир. Мүәллимин тәсвиринә аз-чох бүтүн предметләрдә ер верилир. Лакин хүсусилә география, тәбиийят вә әдәбийят дәрсләриндә бу гайдадан даһа чох истифадә эдилир.

Мүәллимин тәсвири, ушагларда сабит диггәт олмасыны тәләб эдир. Тәсвир заманы шакирдләрин диггәти тез азала билир. Онун үчүн дә, онларда мараг ва диггәти күчләндирмәк мәгсәдилә тәсвир заманы бир нечә әлавә тәдбирләрин дә ишләдилмәси зәрури һесаб олунур. Онлардан:

биринчиси, об'ектин, тәсвирилә әлагәдар олараг, тәсвир эдилән предметин көстәрилмәсиндән ибарәтдир;

икинчиси, тәсвир эдилән предмети, об'екти көстәрмәк мүмкүн олмадыгда, ону шакирдләрин көрдүкләри вә таныдыгларилә мүгайисә этмәк лазымдыр;

үчүнчүсү, тәсвирә динамиклик, йә'ни һәрәкәт элементи салынарса шакирдләрин диггәти даһа чох артыр вә сабитләшир.

Тәсвир мәктәбин орта вә юхары синифләриндә даһа чох ер тутмалыдыр. Тәсвирин ашағы синифләрдә ишләдилмәси зәрури олдугда шакирдләрин диггәтини артыран белә әлавә тәдбирләр мүтләг чох тәтбиг эдилмәлидирләр.

Исбат—мүһакимә. Бу да мүәллимин шифаһи ифадәсинин бир нөвүдүр.

Мүәллимин мүһакимәси бир чох дәрсләрдә ер тутур. Теоремалары исбат этмәк, мәсәлән, тарихи вә әдәби һадисәләри тәһлил эдиб бу вә я башга нәтичәйә доғру мүәййән бир фикри инкишаф этдирмәк зәрурийиәти дәрсдә тез-тез мейдана чыхыр ки, бунун үчүн дә мүәллим исбат вә мүһакимәләрдән истифадә эдир.

Мүәллимин мүһакимәси шакирдләрдән кениш тәфәккүр габилиййәти тәләб эдир. Она көрә дә мүһакимә мәктәбин ән чох юхары синифләриндә тәтбиг олунмалыдыр.

Мүәллимин мүһакимәси шакирдләрин әввәлчәдән әлдә этмиш олдуглары биликләрә сөйкәнмәлидир. Мүһакимә эдилән заман фикрин инкишафыны тәдричән вә ардычыл апармаг лазымдыр. Кәмиййәтләр арасында тапылан мүнасибәтләр бир-биринә бағлы олмалыдыр. Тарихи вә әдәби һадисәләрин тәһлили дә белә олмалыдыр.

Мәктәб лекциясы. Мәктәб лекциясы гайда үзрә мәктәбин юхары синифләриндә апарылмалыдыр. Чүнки мәктәб лекциясыны эшитмәк вә ону гаврайыб билмәк үчүн шакирдләрин лазыми мигдарда кәлмә вә мәфһумлар эһтиятына малик олмалары, онларда сабит диггәт вә инкишаф этмиш тәфәккүрүн олмасы лазымдыр. Мәктәб лекциясы шифаһи ифадәнин юхарыда көстәрилән бүтүн нөвләрини өзүндә экс эдә билир. Она көрә дә лекцияларын мүхтәлиф типләрдә олдуғуну гейд этмәлийик. Лекциянын үч типини көстәрмәк олар.

а) һекайәви лекция, б) тәсвири лекция, в) мүһакимәви лекция. Мәктәб лекциясы тәк-тәк, мүәллимин һәм һекайәсиндән, һәм изаһындан, тәсвириндән вә һәм дә мүһакимәсиндән фәргләнир. Мәктәб лекциясы васитәсилә мүәллим тә'лим материалыны программа әсасында ардычыл вә система илә изаһ эдир, шакирдләри мүстәгилл чалышмалара вә практики ишләрә һазырлашдырыр. Лекциянын ардынча шакирдләрин көстәрилән әдәбийяты мүстәгилл охумалары тәшкил эдилмәсә, истәнилән нәтичә әлдә олунмаз. Мүәллимин мәктәб лекциясы мүхтәлиф предметләрдә тәтбиг эдиләрәк 30—35—40 дәгигә мүддәтиндә давам эдә биләр.

Мүәллимин шифаһи ифадәсинә верилән тәләбләр, лекциянын да гаршысында дурурлар, лакин лекциянын тәшкили вә апарылмасына аид бир сыра әлавә тәләбләр дә вардыр.

1. Лекциянын планыны мүәллим диггәтлә фикирләшмәли вә изаһ олуначаг материалын конспектини дүзәлтмәлидир. фикирләрин гыса ифадәси, цитата вә арайыш материаллары конспектә салыныр. Лекция охудуғу заман мүәллим конспектиндән истифадә эдә биләр.

2. Мүәллим лекциянын планыны фикирләшиб вә конспектини дүзәлдәркән материалы һиссәләрә айырмалыдыр. Лекция заманы, мүәллим һәр бир һиссәни тамамламалы, нәтичәләр чыхармалы вә анчаг сонра, ени һиссәйә кечмәлидир. Һиссәләр арасында тәбии рабитә дүзәлдилмәлидир.

3. Лекция вахт э'тибарилә дә дүзкүн планлашдырылмалыдыр. Шакирдләрин баша дүшмәләрини айдынлашдырмаг, онларын суалларына чаваб вермәк вә мүстәгилл охумалары үчүн әдәбийят көстәрмәк үчүн лекциянын ахырында 5—8 дәгигә вахт сахланмалыдыр.

4. Лекцияя башламаздан габаг лекциянын темасы вә онун планы илә шакирдләри таныш этмәк лазымдыр. Лекция методу тәзә тәтбиг олунан синифләрдә онун планыны яздырмаг мәгсәдә мүвафиг һесаб олунур. Белә бир тәдбир мүәллимин фикирләрини изләмәкдә шакирдләрә даһа артыг көмәк эдир.

5. Лекцияя башламагдан әввәл, мүәллим, бу күнки лекциянын сөйкәнәчәйи көһнә мә'луматлары шакирдләрин ядына салыр, әкәр лазым оларса сорушур. Мүәллим буну мүсаһибә васитәсилә апара биләр.

6. Лекциянын мүндәрәчәсини яхшы баша салмаг үчүн шакирдләрин мараг вә сабит диггәтлә эшитмәләрини тә'мин этмәк лазымдыр. Бунун үчүн дә усталыгла, лекция процессиндә әяни васитәләрдән, фактлар вә мисаллардан истифадә эдилмәлидир. Бундан башга мүәллим лекция процессиндә цитаталар кәтирир, бәдии әдәбийятдан да парчалар охуюр.

7. Лекция популяр олмалыдыр. Бу о демәкдир ки, онун мүндәрәчәси, нәтичә э'тибарилә һәр бир шакирдә айдын олсун, вә ону баша дүшсүнләр. Лекциянын популяр эдилмәсини мүндәрәчәнин элми маһиййәтини «садәләшдирмәк» кими баша дүшмәк олмаз.

8. Лекция дахилән әянилийи тә'мин этмәлидир. Немец педагогу Һербарт демишдир ки: «лекция элә тә'сир этмәлидир ки, тәсвир вә нағыл эдиләнләри шакирдләр көзләри вә гулаглары илә билавасит дәрк эдир кими олсунлар. Бу принципин тарих, география вә әдәбийят дәрсләриндә хүсуси әһәммиййәти вардыр.

Данышылан эпизоду, тәсвир эдилән бир һадисәни схематик шәкилдә йох, чанлы бир формада вермәк вә һадисәни ушагларын көзләри гаршысында чанландырмаг лазымдыр. Онун үчүн дә мүгайисәләр, охшатмалар, мүбалиғәләрдән белә истифадә эдилмәлидир.

9. Лекция шакирдләрин мүстәгилл ярадычылыгларыны активләшдирмәлидир. Лекция процессиндә мүәллим ушаглары нәтичә чыхармага һазырлашдырмалыдыр. Мәс.: йолдаш Ленинин дөвләт һаггындаки лекциялары (Ленин күл. XXIV т.) һансики анчаг мүндәрәчә һәм дә гурулуш э'тибарилә чох нүмунәвидир. Ленин лекциясында дөвләт һаггында тарихдән бир чох фактлары мисал чәкир, ону таһлил эдир вә беләликлә тәләбәләри мүстәгилл нәтичә чыхармаға һазырлайырды.

10. Лекция заманы шакирдләрин ону гейд этмәләри чох мәсләһәтдир. Лекциялары гейд этмәкдән өтрү һәр предмет үчүн хүсуси дәфтәр сахламаг лазымдыр. Гейд анчаг мүрәккәблә апарылмалы. Шакирдләр лекциянын һамысыны дейил, әһәммиййәтли һиссәсини, әсас гайдалар, онларын исбаты, әсас факт вә мисаллар, нәтичәләр, формулалар, мүстәгилл чалышмаг үчүн көстәрилән әсәрләрин адлары вә и. а. язылыр. Нәтичә вә формулалар бүтүн һалда вә олдуглары кими гейд эдилмәли, тарихләри вә адлары дүзкүн язмалыдырлар. Әсас нәтичәләрин әлавә олараг алтыны чызмаг да мәсләһәтдир.

Марксизм-ленинизм классикләринин маһиранә лекция демәләри, бизә олдугча чох шейләр өйрәдир.

Маркс һаггындакы хатирәләриндә В. Либкинехт, онун лекцияларыны характеризә эдиб языр ки:

«Маркс методики чәһәтдән дүзкүн дәрс верирди; о, чүмләләри мүмкүн гәдәр гыса тәләффүз эдир, сонра ону аз вә я чох кенишликлә изаһ эдир, вә фәһләләрә айдын олмаян бүтүн ифадәләрдән чәкинирди. Сонра она суал верилмәсини фәһләләрә тәклиф эдирди. Әкәр суаллар олмасайды о өзү имтаһан этмәйә башларды вә ону да элә бир педагожи сәнәткарлыг илә апарырды ки, һеч бир сәһв, һеч бир ногсан көздән гачырылмасын. Һәр һалда о, чох яхшы бир мүәллимин бүтүн мә'луматларына сәһиб иди. Мәшғәлә вахты, о вә гара язы тахтасындан истифадә эдәр, она формулалар язарды...»

Йолдаш Сталинин лекциялары да өйрәнмәк үчүн парлаг нүмунәләрдир.

Йолдаш Сталин өз лекцияларында һәмишә садә чүмләләр ишләдир. Суаллар гоймаг йолилә эшидәнләрин фикрини өзүнә чәлб этмәк, данышдыгларыны фактлар вә мисаллар үзәриндә гурмаг, хүсусилә тарихдән, бәдии әдәбийятдан әлагәдар парлаг мисаллар чәкмәк, бир мәсәләни анализ этдикдән сонра нәтичәләр чыхармаг, бөйүк бир фикри үзви парчалара бөлмәк вә һ. б. Сталин йолдашын лекциялары үчүн олдугча характерикдирләр. Шифаһи шәрһин бу нөвләри бир-бирини инкар этмәмәклә бәрабәр бир чох дәрсләрдә комбинә эдилирләр.

2. Мүсаһибә методу.

Мүсаһибә мәктәбдә ән чох истифадә эдилән методлардан биридир. Педагогика тарихиндә онун биринчи дәфә бир метод кими ирәли сүрүлмәсини, мәшһур грек алими Сократын (ени эрадан габаг, 469—399 илләр) ады илә бағлайырлар. Она көрә буна «Сократ методу» да дейилир. Мүсаһибәнин процесси суал вә чавабларла апарылдығындан буна «суал-чаваб» методу ады да верилир. Мүсаһибәнин ики шәклини бир-бириндән сечмәк лазымдыр. Онлардан бири катехизис, икинчиси эвристик мүсаһибә адилә мәшһурдур. Вахтилә орта әсрләрин схоластик мәктәбләриндә мүсаһибәнин катехизис формасы кениш тәтбиг эдилирди. Дәрсликләр, хүсусилә дин дәрсликләри бу формая әсасән язылырды. Әввәлчәдән суаллар вә онларын чаваблары дәрсликләрдә гейд олунурду. Мүәллимин шакирдләрлә апардығы мүсаһибә дә, һаман әввәлчәдән һазыр эдилмиш суал вә чаваблар үзрә гурулурду.

һәм суаллар вә һәм дә чаваблар шакирдләр тәрәфиндән әзбәрләнирди. Лакин әзбәрләдикләринин мә'насыны нәинки шакирдләр, чох вахт һәтта мүәллимләр өзләри дә баша дүшмүрдүләр.

Мүсаһибәнин бу формасы көһнә чар мәктәбләриндә ер тутдуғу кими, онә буржуа мәктәбләриндә инди дә раст кәлмәк олар.

Биликләрин активликлә вә шүурла мәнимсәнилмәсини тәләб эдән совет мәктәби үчүн характерик олан, мүсаһибәнин эвристик (грекчә эврико—тапырам демәкдир) формасыдыр. Лакин онун ногсанларыны да унутмаг олмаз.

Евристик мүсаһибәнин мәгсәди вә маһиййәти бундан ибарәтдир ки, мүәллим шакирдләри ени биликләр ахтармаға вә тапмаға вадар эдир.

А. Мүсаһибәнин әһәммиййәти. Дүзкүн тәшкил эдилмиш мүсаһибәнин мәктәбдә әһәммиййәти чох бөйүкдүр. Мүсаһибә васитәсилә мүәллим шакирдләрә даһа яхындан янаша билир. Онларын предмет вә һадисәләр һаггындакы анлайыш вә тәсәввүрләрилә таныш олур. Материалы нә шәкилдә мәнимсәдикләрини тез мүәййән эдир. Бундан башга мүәллимин узун давам эдән нитгиндән шакирдләр тез йорулур вә диггәтсиз ола биләрләрсә мүәллим мүсаһибә васитәсилә дәрси даһа чанландырыр вә шакирдләрдә енидән диггәт әмәлә кәтирир, һәм дә ки, мүсаһибә мүәллимин рәһбәрлийи алтында ени билик һаггында нәтичәләр чыхармаг үчүн шакирдләрә имкан ярадыр. Мүсаһибә васитәсилә, мүәллим, бу вә я башга иши яхшы ичра этмәк үчүн шакирдләри һазырлайыр, онлары сәфәрбәрлийә алыр.

Б. Мүсаһибәнин мәгсәди. Мүсаһибәнин тәшкили гайдаларыны айдынлашдырмаға кечмәздән әввәл онун тә'лим процессиндә һансы мәгсәдләр үчүн тәтбиг олундуғуну айдын этмәк лазымдыр. Мүсаһибә ашағыдакы мәгсәдләр үчүн тәтбиг олуна билир:

а) ени билик вермәк үчүн;

б) билийин мәнимсәнилдийини йохламаг үчүн;

в) билийин мөһкәмләндирилмәси үчүн;

г) экскурсияя һазырлашмаг үчүн;

ғ) чалышмалр үзәриндә ишләтмәк үчүн вә һ. б.

Бүтүн бу мәгсәдләри яхшы тә'мин этмәк үчүн мүсаһибәнин тәшкили әсасына бир сыра тәләбләр гоюлмалыдырлар.

В. Мүсаһибәйә верилән тәләбләр. Мүсаһибә типләринин мүхтәлиф олмасына бахмаяраг онларын һәр бириси үчүн уму-

ми олан бир сыра тәләбләр вардыр ки, бүтүн мүсаһибә типләринин тәшкили әсасына гојулмалыдыр.

I тәләб. Мүсаһибә, шакирдләрин әввәлләрдә алмыш олдуглары билијә, онларын шәхси тәчрүбәләринә сөјкәнмәк имканы олдуғу заман апарылмалыдыр. Әкс тәгдирдә о, нәтичә вермәз. Шакирдләрдә әлагәдар билик вә шәхси тәчрүбә олмадыгда белә, бә'зи мүәллимләр сәһв олараг онлардан доғру чаваблар алмаға сә'ј эдирләр. Бу вә ја башга бир мәсәләјә даир һеч бир мә'луматы олмајан шакирдләрә бир-биринин далынча суаллар вермәклә сүн'и бир шәкилдә онлары мәгсәдин үзәринә «дартыб» кәтирмәк тәшәббүсләри мүсаһибәни мүндәрәчәсиз вә зәрәрли эдәр. Бу чүр «тәчрүбәләр» активлик принципини јанлыш дүшүнмәкдән ирәли кәлир.

II тәләб. Мүсаһибәнин мәгсәди вә мүндәрәчәси чидди мүәјјән эдилмәлидир. Она көрә дә әввәлчәдән мүсаһибә јолилә һансы нәтичәләр, гајдалар чыхарылачағы ајдын олмалыдыр. Бу аздыр. Һаман нәтичә вә гајдалары чыхармаг мәгсәдилә вериләчәк суаллара шакирдләрдән чаваб алмаг үчүн шакирдләрин һансы мә'лумата, тәчрүбәјә, мүшаһидәјә сөјкәнәчәкләрини дә мүәллим әввәлчәдән ајдын тәсәввүр етмәлидир.

III тәләб. Мүсаһибә, чидди мүәјјән эдилмиш план үзрә апарылмалыдыр. Плансыз мүсаһибә хасс һалыны алыр. Мәс.: мүсаһибә процессиндә бә'зән суала синиф чаваб верә билмәдикдә ону мүәллимин өзү ајдынлашдырыр. Бу изаһатда шакирдләр икинчи бир гаранлыг мәсәләјә раст кәлирләр, о да изаһ олунур, сонра бир-биринин ардынча доға биләчәк бир чох гаранлыг суаллар изаһ эдилир вә беләликлә мүсаһибәнин әсас мәгсәди кәнарда бурахылыр вә өз мәгсәдинә етишмир, буна исә јол верилмәмәлидир. Она көрә дә мүәллим мүсаһибәни нәдән башлајачағыны, сонра һансы мәсәләни ајдынлашдырачағыны вә һансы нәтичәни чыхарачағыны, әввәлчәдән мүәјјәнләшдирмәлидир. Мүсаһибә заманы шакирдләрин әсас фикирләри теманын мәркәзи идејасына чәлб эдилмәлидир.

IV тәләб. Мүсаһибәнин эффектли апарылмасы үчүн иллүстрасија эдилән мисаллара, фактлара хүсуси диггәт етирилмәлидир. Кәтириләчәк мисал вә фактлар нә гәдәр ерли, уйғун вә марагլы оларларса бир о гәдәр дә мүсаһибәнин активлијинә сәбәб олар. Мүсаһибә заманы әјани васитәләрдән дә кениш истифадә эдилмәлидир.

V тәләб. Мүсаһибәнин эффектли кетмәси, чох заман, мүәллимин суаллары усталыгла вә бачарыглы бир шәкилдә вермәсиндән асылыдыр. Мүәллимин шакирдләрә верәчәји суаллара садә бир мәсәлә кими бахмаг һеч дә доғру дејил. Суалларын методик чәһәтдән дүзкүн гојулушундан чох шеј

асылыдыр. Һәр шејдән әввәл дүзкүн суаллар шакирдләрин дүзкүн дә фикирләшмәләринә вә чаваб ахтармаларына имкан јарадыр. Суалларын гојулушуна вә шакирд чавабларынын гајдасына даир ә'лачы мүәллимләрин тәчрүбәләриндә сынанмыш бир нечә педагожи мәсләһәтләри көстәрмәк олар. Суалларын гурулушу ашағыдакы әсас тәләбләрә чаваб вермәлидир:

1. Суаллар гыса, ајдын, конкрет олмалы вә шакирдләри мәгсәдә доғру јөнәлтмәлидир. Суалларда гејри-мүәјјәнлик, анлашылмајан сөзләр ер тутмамалыдыр. Дил гајдаларына көрә дә дүз олмагла суаллар мүәјјән мүндәрәчәни әһатә етмәлидир.

2. «Һә» вә «јох» чавабларилә нәтичәләнән суаллар верилмәмәлидир. Суаллар чавабы көстәрән шәкилдә олмамалыдыр. «Инкилтәрәнин мәркәзи Лондон шәһәридирми»? «Экватор хәтти ер күрәсини ики јарым күрәјә бөлүрмү»? суаллары доғру һесаб эдилә билмәзләр.

3. Чох дәрәчәли суаллары хүсусилә ашағы синифләрдә чох да истифадә етмәк доғру дејил. «Чүмлә нејә дејилир вә онда һансы үзвләр вардыр»? Бу ики дәрәчәли суалдыр. Белә суаллар шакирдләри ејни заманда ики мәсәлә үзәриндә фикирләшмәјә вадар эдир ки, педагожи чәһәтдән дүзкүн һесаб эдилә билмәз.

4. «Казуистик» суаллар вермәк јарамаз. «1905-чи ил революцијасы нечәнчи илдә олмушдур»? кими суаллар шакирдләрин јанылмасына сәбәб ола билир. Суал, биләрәкдән шакирди чашдырмаг дејил, әксинә олараг ону дүзкүн чаваба јөнәлтмәлидир.

5. Суаллар алтернатив формада олмамалыдыр, «Газ чисмләр истидән шишир, ја јох»? «Каспи дәнизи Гара дәниздән бөјүкдүр, јохса кичикдир»? суаллары шакирдләри «ја бу чүрдүр», «ја да о чүр» чавабларына доғру апардығындан вә онларын әгли фәалијјәтини тәләб етмәдијиндән дүзкүн һесаб эдилә билмәзләр.

6. Шакирдләрдә фикир ојатмаг, онлары фикирләшмәјә вадар етмәк үчүн, суаллар дүзкүн вә мә'налы формада верилмәлидир. Белә суаллар формализм вә механики мәнимсәмә илә мүбаризә эдә биләрләр.

Суалларын верилишинә вә шакирдләрин чавабларына исә ашағыдакы тәләбләр верилир:

1. Суаллар тәк-тәк шакирдә дејил, бүтүн синфин гаршысында гојулмалыдыр. Суалы шакирдләрә адбаад вердикдә, ердә галан шакирдләрин чохусу суалын онлара аид олмадығыны нәзәрдә тутараг чидди фикирләшмир. Суал бүтүн си-

нифә гаршысында гоюлдуғу вә һамыя аид олдуғу заман бүтүн синфи чаваб һазырламаг үчүн фикирләшмәйә мәчбур эдир.

2. Суалы синиф гаршысына гойдугдан сонра шакирдләрин фикирләшмәләри үчүн мүәййән вахт верилмәли вә һамынын фикирләшмәси үчүн шәраит ярадылмалыдыр. Белә ки, бир гисим шакирдләрин дәрһал чаваб үчүн әл галдырмаларына йол верилмәмәлидир. Чүнки, бә'зи шакирдләр чаваб үзәриндә даһа чох фикирләшмәлидирләр. Бу һал белә ушагларын исте'дадсызлығына һеч дә дәлаләт этмир. Әксинә чох вахт белә чаваблар даһа мә'налы олурлар. Лакин синифдәки гайдасызлыг вә хүсусилә дәрһал галдырылан әлләр белә ушаглары руһдан сала биләр.

3. Шакирдләр чаваб верәркән синифдә сон дәрәчә сакит вәзиййәт ярадылмалыдыр. Хорла чаваб вермәйә мүәллим йол вермәмәлидир. Ағыр данышан шакирдләри тәләсдирмәк олмаз. Шакирдин бири данышыркән ердә галанлары она мане олмамалыдырлар. Шакирдин чавабыны ярымчыг даяндырмаг мәсләһәт дейил. Бир шакирддән узун мүддәт сорушмаг да ярамаз. Мүәллим шакирдин чавабларыны диггәт вә сәбрлә динләмәлидир.

4. Чаваб вермәкдә чәтинлик чәкән шакирдә мүәллим ярдымчы суаллар васитәсилә көмәк этмәлидир. Мүәллимин көмәйи суалы даһа яхшы айдынлашдырмагдан, суалда баша дүшүлмәйән кәлмәләрин мә'насыны изаһ этмәкдән, шакирдин чавабларына истигамәт вермәкдән вә һ. б. ибарәт олмалыдыр. Лакин мүәллим шакирдин чаваб верә билмәйәчәйини мүәййәнләшдирдийи заман нә чүр олур-олсун чаваб алмаға сә'й эдәрәк вахты итирмәмәли, чаваб үчүн башга шакирди чағырмалы вә дүзкүн чавабы һәман шакирдә тәкрар этдирмәлидир.

5. Шакирдләр тәрәфиндән верилән чавабларын кейфиййәтинә чох фикир верилмәлидир. Механики, гурама чавабларa ер верилмәмәлидир. Чаваблар инамлы олмалыдыр. Шакирдләр чаваблары, тәләсмәдән вә дүшүнәрәк вермәлидирләр. Билмәдикләрини ачыг э'тираф этмәйи шакирдләрә өйрәтмәк лазымдыр. Бошбоғазлыгла вә пычылтылара әсасән чаваб вермәк тәшәббүсләринә имкан вермәмәклә бу чүр практиканы писләмәк лазымдыр. Шакирдләрин чаваблары там олмалы вә суалын мүндәрәчәсини шәрһ этмәлидир.

6. Шакирдин сәһв чаваблары дүзәлдилмәли вә өзүнә тәкрар этдирилмәлидир. Сәһв чаваблар еринә көрә, я мүәллимин өзү тәрәфиндән вә яхуд да синифдә доғру чаваб верә биләчәйинә э'тибар эдилән башга бир шакирд тәрәфиндән дүзәлдилмәлидир. Бу тәсһиһләр нәинки анчаг сәһв бурахан ша-

кирдә, һәм дә бүтүн синифә бәлли олмалыдыр. Сәһвләр дил чәһәтиндән дә дүзәлдилмәлидирләр.

7. Суалларын бөлүнмәсинә кәлинчә бу да методик чәһәтдән дүзкүн апарылмалыдыр. Билик сәвиййәләри юхары олан шакирдләри нәзәрдән гачырмамаг шәртилә, чох данышмаг вә йохланмаға эһтиячы олан шакирдләрдән даһа чох сорушмаг лазымдыр.

8. Суалларын чаваблары чох вахт тәләб эдирсә, әяни васитә вә язы тахтасы илә әлагәдардырса, чаваб верәни синиф гаршысына чағырмалы. Өтәри (атма) суалларын чавабыны шакирдләр аяг үстә ерләриндән вермәлидирләр. Һәр ики һалда шакирдин чавабы, бүтүн синифдәкиләрин эшидәчәкләри дәрәчәдә бәркдән олмалыдыр.

Г. Мүсаһибәнин типләри. Мүсаһибәнин мүхтәлиф мәгсәдләр үчүн тәшкил эдилмәсини юхарыда көрдүк. Олур ки, мүсаһибә мәгсәдә көрә чүрбәчүр типләрдә апарылмалыдыр. Мәктәб ишләри практикасында истифадә олунан мүсаһибәләри әсасән дөрд типә бөлмәк олар ки, юхарыда сайылан тәләбләр бу типләрин һәр биринә аиддир. Мүсаһибә типләри ашағыдакиләрдир:

1. Кириш мүсаһибәси. Кириш мүсаһибәси һәр мәшғәләнин әввәлиндә тәшкил эдилир. Бу чүр мүсаһибәләр, шакирдләрин диггәтини гаршыдаки ишә чәлб этмәк, онларда һәвәс, мараг оятмаг вә шакирдләри бу иш үчүн һазыр этмәк мәгсәдини дашыйыр. Бундан башга кириш мүсаһибәләри гаршыдаки мәшғәләнин апарылмасы йолларыны айдын этмәк вәзифәсини дә өһдәсинә алыр. Мәшғәлә һаггында мүәллим әввәлчә өзү мүхтәсәр хәбәр верир, шакирдләрдә әмәлә кәлән суаллара чаваб верир вә һ. б.

2. Ени билик верән мүсаһибә. Буна чари, изаһ эдичи мүсаһибә дә дейилир. Белә мүсаһибә ән чох дил вә математика дәрсләриндә ер тутур. Башга предметләр үзрә дә ону тәтбиг этмәк мүмкүндүр. Бу чүр мүсаһибәнин мәгсәди, шакирдләрә бир сыра ардычыл суаллар вермәк йолилә онлары мүстәгил олараг нәтичә чыхармаға кәтирмәкдир ки, бу да онлара ени билик вермәклә нәтичәләнир. Бу чүр мүсаһибәләр һәмишә шакирдләрин көһнә биликләринә вә һәяти тәчрүбәләринә сөйкәнир. Она көрә дә белә мүсаһибә ән чох дил вә математика дәрсләриндә тәтбиг эдилир. Сөз йох, буну башга дәрсләрдә дә, юхарыдаки шәртә риайәт олунмасы шәртилә истифадә этмәк мүмкүндүр. Мәс.: кимяда (VII-с) «һаваны» кечәркән кениш мүсаһибә тәтбиг этмәк олар, чүнки шакирдләр һава һаггында һәм ибтидаи мәктәбдә, һәм дә V синифдә бә'зи мә'лумат алмышлар. Бу тип мүсаһибәни физи-

ка дәрсләриндә даһа чох тәтбиг этмәк олар. Ени билик верән мүсаһибә, гайда үзрә ики структурада апарылыр ки, биринчи—индуктив, икинчиси—дедуктив структурада олан мүсаһибәләрдир.

Мүсаһибәнин индуктив гурулушунда мүәллим шакирдләрә бәлли олан фактлары, мисаллары, һадисәләри анализ этдирир, мүгайисәләндирир вә нәһайәт нәтичә чыхартдырыр. Нәтичәни ени мисаллар үзәриндә тәтбиг эдәрсә, бу дедукция йолудур.

Мүсаһибәнин дедуктив гурулушунда да мүәллим шакирдләрә бәлли олан үмуми әсаслара, гайдалара истинад эдәрәк ени хүсуси гайдалар ганунийййәтләр вә һәгигәтләри ачдырыр. Мәс.: геометрияда дүзүчбучаглы призмаларын һәчмини тапмаг гайдасына сөйкәниб, һәр һансы бир бучаглы призманын һәчмини тапырлар вә һ. б. Индуктив вә дедуктив гурулушу бир-бириндән айырмаг олмаз. Бунларын бири о бирисилә нәтичәләнир. Мүсаһибәнин дедуктив гурулушу шакирдләрдән инкишаф этмиш тәфәккүр, мүһакимә бачарығы тәләб эдир. Она көрә дә буну орта мәктәбин юхары синифләриндә тәтбиг этмәк лазымдыр. Мүсаһибәнин ахырында чыхарылан нәтичәләри мүәллим өзү енидән дүзкүн ифадә эдир, шакирдләрә тәкрарладыр вә яздырыр.

3. Билийи мөһкәмләндирән мүсаһибә. Буна екун мүсаһибәси дә дейилир. Мүәллимин шифаһи ифадәсиндән сонра, билийин мәнимсәнилмәсини йохламаг, ону даһа мөһкәмләтмәк, тема гуртардыгдан сонра ону екунлашдырмаг, вә әләчә дә билийи тәкрар этмәк мәгсәдләри үчүн бу чүр мүсаһибә апарылыр. Бир сыра ардычыл суаллар васитәсилә курса аид мүхтәлиф фактлар, һадисәләр, эпизодлар, ганунлар енидән яда салыныр, мүгайисә эдилир, әлагәләри мүәййәнләшдирилир ки, бунун да әһәммиййәти олдугча бөйүкдүр.

4. Йохлама мүсаһибәси. Бу да шакирдләрин билийини һесаба алмаг вә она гиймәт вермәйи өзүнә мәгсәд гоюр. Ени дәрсә башламаздан көһнә дәрси йохламаг, йохлама имтаһанлары заманы һәр бир шакирдлә мүсаһибә тәшкил этмәк вә һ. б. буна мисал ола биләр.

Гейд этмәлийик ки, мүсаһибәнин бу мүхтәлиф типләри бир-бириндән айрылмыш һалда дейилләр. Бир мәгсәд үчүн тәтбиг олунан мүсаһибә башга мәгсәд үчүн дә ондан истифадә эдилмәси имканыны верир. Мәс.: билийи мөһкәмләндирмәк үчүн апарылан мүсаһибә һәм дә ону йохламаға хидмәт эдә билир вә һ. б.

Нәтичә э'тибарилә көстәрмәк лазымдыр ки, мүсаһибә юхарыда сайылан шәртләрә риайәт эдәрсә вә башга тә'лим ме-

тодлары илә әлагәләндириләрсә шакирдләри коммунистчәсинә тәрбийә этмәкдә бөйүк рол ойнаяр.

3. Дәрслик вә китаб үзәриндә иш.

ҮИК(б)П МК-нын мәктәб һаггында чыхардығы 25/VIII—1932-чи ил тарихли гәрарында шакирдләри һәр васитә илә дәрслик вә китаб үзәриндә ишләмәйә өйрәтмәйи бүтүн мүәллимләрә тапшырмышдыр. Чүнки дәрслик, китаб, гәзетә вә г. зәнкин билик мәнбәләридирләр. Она көрә дә шакирдләрин бу чүр чап материаллары үзәриндә, мүстәгилл ишләрини тәшкил этмәк тә'лимин методларындан бири һесаб эдилир. Буна әсасән дә мәктәбдә истифадә эдилән чап материалынын нөвләрини айдын эдәк.

Чап материалынын нөвләри. Мәктәбләримиздә шакирдләрин мүстәгилл оху ишләрини тәшкил этмәк үчүн ашағыдакы чап материалларындан истифадә эдилир:

а) дәрсликләр—бу әсас тә'лим васаитидир;

б) чалышмалар мәчмуәси (мәсәлә китаблары кими);

в) биринчи мәнбә материаллары (тарихдән марксизм-ленинизм классикләринин әсәрләри, әдәбийятдан, язычыларын әсәрләри—христоматиялар);

г) гәзет вә журналлар;

ғ) арайыш китаблары вә луғәтләр (логарифма чәдвәли, орфография луғәти кими).

д) әлавә оху материаллары.

Охунун мәгсәди. Дәрслик, китаб вә г. үзәриндә шакирдләрин иши, мүстәгилл оху, бир метод олмаг э'тибарилә өһдәсинә бөйүк вәзифәләр алыр вә мүһүм мәгсәд дашыйыр. Буна көрә дә, совет мәктәбләри буна сон дәрәчә бөйүк әһәммиййәт верирләр. Бу оху ашағыдакы мәгсәдләр үчүн тәшкил эдилә биләр:

а) баша дүшмәк вә ядда сахламаг мәгсәдилә олан оху,

б) мәнимсәнилмиш материалы ядда сахламаг үчүн олан оху,

в) дәринләшдирмә вә кенишләндирмә мәгсәдилә олан оху,

г) мүстәгилл чалышма мәгсәдилә верилән оху,

ғ) һәр һансы бир мәсәлә үчүн материал сечмәк үчүн олан оху,

д) әдәби анализ үчүн хүсуси оху.

Дәрслик, китаб вә г. үзәриндә ишин тәшкили

Дәрслик, китаб вә г. үзәриндә шакирдләрин иши, материалын мүәллим тәрәфиндән ифадә вә изаһ олунмасындан сонра башланмалыдыр. Оху иши әсас олараг синифдә вә си-

нифдән харич—евдә (ев тапшырыгларыны еринә етирмәк мәгсәдилә) апарылыр.

Ашағы синифләрдә, дәрслик үзәриндә ишин чох һиссәси синифдә апарылыр. Юхары синифләрдә, исә китаб үзәриндә мүстәгилл ишин ағырлығы кетдикчә синифдән харичә—евә кечүрүлүр.

Шакирдләрин синиф ичәрисиндә (V—X с.) китаб үзәриндәки мүстәгилл ишләри ашағыдакы бир нечә формада апарылмалыдыр.

а) *Әдәби оху*—орта мәктәбин орта синифләриндә (V—VII) буна чох ер верилир. Юхары синифләрдә (VIII—X) бундан тамамилә әл чәкмәк доғру дейил. Оху ишинин кедиши мүәллимин усталығындан, шакирдләрин һазырлығындан, оху материалынын характериндән вә с. асылы олараг мүхтәлиф гайдалар үзрә апарыла биләр. Ән чох тәтбиг олунан гайда беләдир: әдәби оху материалыны (шеир вә я һекайә) мүәллим өзү ифадәли шәкилдә охуюр, шакирдләр исә гулаг асыр вә сонра шакирдләрдән бир нечәси нөвбә илә һаман материалы охуюрлар. Белә охудан сонра материалын әдәби тәһлилинә кечилир (анлашылмаян сөзләр я оху процессиндә яхуд да әввәлчә айдынлашдырылыр). Нәһайәт һаман парча шакирдләрә шифаһи нағыл етдирилир. Шеир кичикдирсә әзбәр сөйләдилир. Сөз йох ки, бурада шакирдләрин сәссиз оху, сәһнәләшдирмәк кими прийомларына ер верилмәлидир.

Белә оху заманы ушагларын тексти баша дүшмәләринә, охунун ифадәли, сүр'әтли олмасына, охунулан һекайә шәклиндә ифадә олунмасына хүсуси фикир верилмәлидир. Әдәби оху материалы бөйүк олдугда ону парча-парча охутдурмалы, анализ едәрәк һәр парчанын планыны тутмалы, сонра бирликдә нағыл етдирмәли.

б) *Ени дәрсликләрлә танышлыг*—шакирдләри дәрсликләрә алышдырмаг мәгсәдилә мүхтәлиф гайдалар тәтбиг едилир. Мәс.: материалы мүәллим изаһ етдикдән сонра шакирдләрә китаблары ачдырыр, вә бир нечәсинә һәмин материалы охудур, вә яхуд да бүтүн синифә бир нечә дәгигә мүддәтиндә сәссиз охумағы тапшырыр, сонра исә шакирдләр охудугларыны ифадә едирләр.

Мүәллим суал верир, шакирдләр, дәрслийин көмәклийилә она чаваб һазырлайырлар.

Дәрсликләр үзәриндә бу чүр ишләмәк, мәктәбин ашағы вә орта синифләринә чох аиддир, шакирдләр дәрсликлә таныш олдугдан сонра белә иш гайдасындан яваш-яваш әл чәкмәк вә бу иши синиф харичинә кечүрмәк лазымдыр.

Мәсәлә вә башга чалышма китаблары үзәриндә дә синифдә иш тәшкил едилир. Китаб үзәриндә ушагларын (V—X с.), әсас мүстәгилл ишләри синиф харичиндә апарылдығы үчүн, онун дүзкүн тәшкил едилмәсинә даир дә бир нечә педагожи мәсләһәт етмәк лазымдыр.

а) *Китаб*—дәрслик үзәриндә чалышмаға башламагдан әввәл шакирд синифдә апардығы гейдләрини нәзәрдән кечирмәлидир. Бунун мәгсәди материалын ифадәсини, мүндәрәчәсини ядына салмагдан ибарәтдир.

б) *Китаб*—дәрслийи бәркдән дейил, өз-өзүнә сәссиз охумасы мәсләһәтдир. Сөз йох әдәби оху бурада мүстәсна едилмәлидир. Совет мәктәбләринин ә'лачы мүәллимләри бу гайданын мәгсәдә даһа мүвафиг олмасыны өз тәчрүбәләриндә дә исбат етмишләр. Ушаглар сәссиз охудугда һәм кеч йорулур, һәм дә текстә даһа диггәтлә янашыр вә яхшы да баша дүшүр—мәнимсәйирләр. Доғрудур, бә'зи ушагларда, ешитмә һафизәси даһа гүввәтли олдуғу үчүн, бәркдән охудугда даһа тез вә яхшы баша дүшүрләр. Белә шакирдләрин бәркдән охумаларына мане олмамагла бәрабәр онлары тәдричән сәссиз охуя алышдырмаг лазымдыр.

в) *Өйрәнәркән материалын бүтүнлүклә охунмасы мәсләһәтдир*—материалы өйрәнәркән шакирд ону нә чүр охумалыдыр? Һиссә-һиссәми, йохса бүтүнлүклә? Бу мәсәлә, һәм материалын характериндән, һәм дә шакирдин һазырлығындан, онун фәрди хүсусиййәтиндән, синифдә нә чүр баша дүшмәсиндән вә синифдән асылыдыр. Она көрә дә бурада гәт'и гайда гоймаг доғру дейил. Лакин, шакирдләрдә там фикир әмәлә кәтирмәк мәгсәдилә, материалын бүтүн охунмасыны вә мүндәрәчәсини бүтүнлүкдә алмасыны даһа чох мәсләһәт көрмәк олар. Сөз йох, әкәр материал мүхтәлиф нәтичәләр чыхармагла әлагәдардырса, ону бүтүнлүкдә әслини парча-парча өйрәнмәк лазымдыр.

г) *Өйрәнмәк үчүн нечә дәфә охумалы*—бу да юхарыда сайылдығы кими бир нечә мәсәләдән асылыдыр. Она көрә дә гәт'и мигдар көстәрмәк доғру дейил, лакин тәчрүбәнин көстәрмәси үзрә һәр һалда бир дәфә материалла үмум танышлыг үчүн охумаг лазымдыр. Ондан сонра шакирдин хүсусиййәтинә көрә бир-ики дәфә дә өйрәнмәк вә ядда сахламаг үчүн охунмалы.

д) *Китабдакы иллюстрациядан нә чүр истифадә етмәли*—тексти айдын етмәкдән өтрү дәрслик вә башга китабларда бир сыра схема, рәсмхәт, шәкил вә г. верилмишдир. Шакирд китаб үзәриндә

ишләйәркән бунлардан да оху процессиндә истифадә етмәлидир. Белә олдугу заман китабын текстини даһа яхшы баша дүшә биләчәклир.

е) Конспекти нә заман вә нә чүр тутмалы—ибтидаи мәктәбдә конспект тутмаг, шакирдләрин гүввәсинә мүвафиг олмадығы кими, орада буна эһтияч да йохдур.

Иш дәрслик үзәриндә апарылса орта мәктәбин орта вә юхары синифләриндә дә конспект тутмаға эһтияч көрүнмүр; чүнки дәрсликләр олдугча мүхтәсәр вә конспект формасында язылмышдыр. Она көрә дә дәрслик материалындан конспект чыхармаг я текстин бир гисмини бурахмаг вә я да бүтүн сурәтини көчүрмәклә нәтичәләнә биләр. Биринчи һал ярамадығы кими, икинчи һалын да мә'насы йохдур. Она көрә дә дәрслик үзәриндә ишләркән, әсас ад, термин, гайда, ганунлары вә г. язмағы мәсләһәт көрмәк лазымдыр.

Биринчи мәнбәләри (хрестоматия вә г.) вә я башга әдәбийяты охудуглары заман конспект тутмаг чох мәсләһәтдир. Бунун үчүн дә Ленинин конспект тутмаг гайдасындан чох шейләр өйрәнмәк лазымдыр.

Ленин сәһифәни ики ерә бөлүр, бир тәрәфиндә авторун фикирләрини, о бири тәрәфинә дә өзүнүн о фикирләрә олан мүнасибәтини гейд эдәрди.

Шакирдләр авторун әсас фикирләрини, чыхардығы нәтичәләри, характерик ерләрини (цитата шәклиндә) конспектә гейд этмәлидирләр.

Китаб үзәриндә ишин бә'зи гигиеник гайдалары һаггында

Шакирдләрин мүстәгилл ишләрини тәшкил эдәркән ашағыдаки гигиеник гайдалара рәайәт эдилмәлидир:

1. Китаб үзәриндә иши юху габағы даяндырмалыдыр. Бу тәдбир юхунун нормаллығы вә өйрәнилмиш материалын из бурахмасы үчүн чох мүһүмдүр.

2. Емәк заманы вә емәйи гуртаран кими китаб үзәриндә иш мәсләһәт дейил, чүнки бу, бәдәнә зәрәр олдуғу кими, мәнимсәмәнин дә кейфиййәтини ашағы салыр.

3. Узанмыш вәзиййәтдә китаб охумаг да мәсләһәт дейил, чүнки бу, көзә зәрәр олдуғу кими, эффект дә вермәз.

4. Оху заманы көзлә китаб арасындаки мәсафәйә диггәт етирмәли. Китаба чох яхындан бахмаг вә она чох узагдан бахмаг көз үчүн зәрәрлидир. Әләчә дә дөш гәфәсини зәдәләмәмәк вә азад тәнәффүсә имкан вермәк үчүн дөш гәфәсини стола даямамалыдыр.

5. Охуян заман вәзиййәти тез-тез дәйишдирмәли, ганын яхшы доланмасына мане олмамалы.

6. Ишығын сол тәрәфдән дүшмәсини тә'мин этмәли. Чох ишыглы олмаг көзү гамашдырдығы кими, аз ишыглы олмаг да көзү тез йорар. Ишыг шакирдин көзүнә дүшмәмәлидир.

7. Охуян заман диггәти дағыдан сәбәбләри (сәс, һәрәкәт, иш еринин сәлигәсизлийи вә һ. б) йох этмәли вә г.

Лаборатория мәшғәләләри

а) Мәгсәди вә әһәммиййәти—лаборатория мәшғәләләринин мәктәбдә әһәммиййәти бөйүкдүр. Бу, тәбиийят, кимя вә физика дәрсләриндә ер тутур. Лаборатория мәшғәләләринин башга методлара көрә хүсусиййәти ондан ибарәтдир ки, бурада шакирдләр предмет вә тәбиийят һадисәләрилә билаваситә таныш олур, онлары һәртәрәфли мүшаһидә эдир вә ганунауйғунлугларыны көрүрләр. Лаборатория мәшғәләләри алынан биликләрин даһа айдын баша дүшүлмәсинә вә мөһкәмлийинә хидмәт этдийи кими шакирдләрә инструментләрлә, чиһазларла, реактивләрлә ишләйә билмәк вәрдиши верир. Она көрә дә лаборатория мәшғәләләринин нәинки анчаг үмум тәһсил, һәм дә политехники тә'лим үчүн әһәммиййәти вардыр.

Лаборатория мәшғәләләри ики әсас мәгсәд үчүн апарылыр: I) демонстрация йолилә шакирдләрә үмуми шәкилдә бәлли олан һадисәләри даһа дәрин тәдгиг этдирмәк.

II) бу вә я башга гайданын доғрулуғуну практикада йохламаг мәгсәдилә апарылыр.

Чисимләрин истидән шишдикләрини мүәллим изаһ эдир вә демонстрация илә шакирдләрә көстәрдикдән сонра, лаборатория мәшғәләси йолилә шакирдләр буну өзләри дәриндән тәчрүбә эдиб өйрәнирләр, бу лаборатория мәшғәләләринин бир нөвүдүр.

Демонстрация йолилә мүәллим Архимед гануну һаггында су үзәриндә нәтичә чыхарыр. Бу ганунун доғру олмасыны вә башга чүр чисимләрдә дә мүмкүн олмасыны йохламаг үчүн лаборатория мәшғәләләри апарылыр. Бу да онун икинчи нөвүдүр.

Лаборатория мәшғәләләринин тәшкили

а) Һазырлыг иши. Һазырлығын ики чәһәти вардыр. Бири материал һиссәсини һазырламаг, икинчи исә тәшкилат-методики чәһәтдән һазырламагдыр.

Лаборатория мәшғәләләри бу иш үчүн хүсуси айрылмыш вә тәчһиз олунмуш лабораторияларда апарылмалыдыр. Мәк-

тәбдә хүсуси лабораториялар олмадыгда, мәшғәләләр синиф отагларында да апарыла биләр (гисмән).

Һәр ики һалда лазым олан инструмент, чиһаз вә башга васаит чидди һазырланмалыдыр. Мәшғәлә фронтал олмалыдыр. Йә'ни бүтүн синиф, эйни типли чиһазла бир характердә олан тәчрүбә үзәриндә чалышмалыдыр. Она көрә дә синиф шакирдләринин сайына көрә лабораторияда үстановкалары һазыр этмәк лазымдыр. Лазым олан мигдарда чиһаз тапылмадыгда шакирдләри звенолара бөлмәйә ичазә верилир вә яхуд да эйни характерли мүхтәлиф тәчрүбәләр апарылыр. Мәс.: чисимләрин истидән шишмәси тәчрүбә эдирләрсә кифайәт мигдарда чиһаз тапылмадыгда шакирдләри мүхтәлиф тәчрүбәләр үзрә бөлмәк олар (бәрк, дуру, газ чисимләр үзрә тәчрүбәләр), чүнки бурадакы тәчрүбәләрин характери эйнидир.

Мүәллим мәшғәләнин мәгсәди вә кедиши илә шакирдләри таныш эдир вә һаралларда эһтиятлы олмаг лазым кәлдийини чидди тапшырыр.

Ишин кедиши. Яхшы һазырлыг ишин йүксәк кейфиййәтлә апарылмасынын рәһнидир. Ишин кедишиндә мүәллим оператив рәһбәрлийи әввәлчә тә'мин этмәлидир. Бурада гаршыя бә'зи чәтинликләр чыхыр. Бириси: шакирдләрин вә я звеноларын бә'зиси сур'әтлә ишләйәрәк тапшырығы тез баша чатдырырлар. Онлары мәшғул этмәк лазымдыр. Она көрә дә о чүр шакирдләрә вермәк үчүн әлавә тапшырыглар һазырланмалыдыр. Икинчиси: шакирдләр звеноларла ишләдикләри заман тәчрүбәнин әсас операциясыны шакирдләрин бириси апардығы үчүн галанлары анчаг мүшаһидә эдирләр. Бу чәтинликдән чыхмаг үчүн дә мүмкүн гәдәр әсас операцияны нөвбә илә ушагларын һамысына ичра этдирмәк лазымдыр.

Шакирдләрин һәр биринә мәшғәләнин кедишини гейд этдирмәк лазымдыр. Бу да мүәллим тәрәфиндән йохланылыр вә гиймәтләндирилир. Ишин ахырында екун мүсаһибәси апарылмалыдыр.

Иллюстрация вә демонстрация

Иллюстрация вә демонстрация тә'лим процессини әяни этмәк мәгсәдилә тәтбиг эдилир. Белә олдугда, йә'ни иллюстрация вә демонстрациядан усталыгла истифадә эдилдикдә мүәллим, тә'лим материалынын даһа яхшы мәнимсәнмәсинә наил олур.

Иллюстрация алтында, дәрсдә шәкилләрә, схемаларын, чәдвәлләрин, диаграммаларын, язы тахтасында рәсмләрин көстә-

рилмәси дүшүнүлүр. Мисал чәкмәк вә факт көстәрмәк дә иллюстрациянын хүсуси һалларындан һесаб олунур.

Демонстрация исә, тәчрүбәләр, чиһазлар вә предметләрин көстәрилмәсидир. Демонстрация әсасән һадисәнин процессини көстәрир.

Иллюстрация вә демонстрация үчүн мәктәбдә мүхтәлиф әяни васитәләр вардыр.

Иллюстрация вә демонстрация мәктәбдә бир нечә формада апарылыр:

I. Әяни васитәләри көстәрмәк. Бурада һадисәләрин, предметләрин статик шәкли көстәрилир. География карталары, плакатлар, чәдвәлләр, диаграммалар вә һ. б. бу гайда илә көстәрилир.

II. Тәчрүбә гоймаг—бурада һадисәләрин динамикасы көстәрилир.

III. Язы тахтасында рәсм этмәк йолилә иллюстрация олунур. Мәктәбләрдә бу чох ер тутур. Бунун да әһәммиййәти һадисәнин динамикасыны көстәрмәкдир.

IV. Экранда демонстрация этмәкдир. Бунун үчүн мәктәбләрдә проекция фанары, эпидиоскоп вә кинолардан истифадә эдилир.

V. Иллюстрациянын бир гайдасы да пайланычы материал васитәсилә апарылыр. Мәс.: география дәрсләриндән атласлар, чап олунмуш башга васитәләр дәрс заманы шакирдләрин өзләринә пайланылыр; мүәллим изаһ эдәркән шакирдләр дә һәмин васитәләрә бахырлар.

VI. Мисал чәкмәк, фактлар көстәрмәк вә әдәби парчалар охумаг. Тә'лим материалыны айдынлашдырмаг мәгсәдилә мисал чәкмәк вә факт көстәрмәйин, әләчә дә әдәби парчалар охумағын әһәммиййәти бөйүкдүр, лакин буну элә бир усталыгла апармаг лазымдыр ки, ушаглар данышыланы көрүр вә я эшидир кими һисс этсинләр.

Чалышмалар вә тәкрар.

Чалышмалар. I. Әһәммиййәти. Мәктәбдә чалышмаларын әһәммиййәти чох бөйүкдүр. Чалышмалар васитәсилә шакирдләрдә бачарыг вә мөһкәм вәрдишләр ярадылыр. Чалышмалар билийин мөһкәмләнмәсинә дә бөйүк хидмәт көстәрирләр. Чалышмалар аз чох бүтүн дәрсләрдә вә бүтүн предметләр үзрә ер тутурлар, лакин дил вә математика предметләри үзрә буна програмда кәскин ер верилир ки, о да һәмин предметләрин хүсусиййәтиндән доғур.

II. Чалышмаларын нөвү. Чалышмалар тә'лим предметләринин мүндәрәчәсиндән асылы олдуғу үчүн

мүхтәлиф нөвләрдә апарылырлар. Бүтүн чалышма нөвләрини 4 гисмә бөлмәк мүмкүндүр; шифаһи, язылы, график вә техники чалышмалар.

1. Шифаһи чалышмалар. Бүтүн предметләрин тәдрисиндә шифаһи чалышма ер тутур. Дәрсин мүндәрәчәсини нағыл етмәк (тарих, әдәбийят), тәсвир этмәк (география, тәбиийят, кимя, физика), мүһакимә этмәк (математика) шифаһи чалышмадан ибарәтдир.

Дил вә математика дәрсләриндә хүсуси шифаһи чалышмалар да вардыр. Мәс: оху, грамматика чалышмалары (дил), шифаһи һесаблама, шифаһи әмәлийят (математика) вә г. кими.

Шифаһи чалышмаларын дил вә математика дәрсләриндә әһәммиййәти чох бөйүкдүр.

2) Язылы чалышмалар. Чалышмаларын ән бөйүк һиссәси бу нөвдән ибарәтдир. Бу да ән чох дил вә математика дәрсләринә аиддир.

а) Дилдә тәһрири чалышмалар. Дил предметләри үзрә язы дәрсләри вә эвә верилән язы тапшырыглары диггәт мәркәзинә гоюлмалыдырлар, чүнки мөһкәм, дүзкүн, тәмиз вә гәшәнк хәтлә олан язы вәрдишләрини әсасән бу йолла алмаг олар. Мәктәбдә дил үзрә язы дәрсләринин синифләрә көрә мүхтәлиф нөвләрини тәтбиг этмәк лазымдыр.

Биринчи—текстин үзүнү көчүрмәк. Бу, мәктәбин ашағы синифләриндә чох ер тутур. Язы техникасы вә дүз язмаг вәрдиши газанмагла әлагәдар олдуғу үчүн шакирдләрин шүурла көчүрмәләринә хүсуси фикир вермәк лазымдыр.

Икинчи—мүхтәлиф нөвдә диктантлар вар ки, бу да мәктәбин ашағы вә орта синифләриндә даһа чох тәтбиг эдилир.

Үчүнчү—чүмләдә бурахылан сөзләрин ерини долдурмаг.

Дөрдүнчү—суаллара чаваб язмаг.

Бешинчи—һекайәнин мүхтәсәр мәзмунуну язмаг.

Алтынчы—ше'ри нағыла чевириб язмаг.

Еддинчи—тема этрафында сәрбәст язылар вә һ. б.

Ахырынчы, язы ишләринин ән мүрәккәб нөвүдүр. Бу чүр сәрбәст языларын темасыны мүхтәлиф предметләрдән алмаг мүмкүн олдуғу кими, практики ишләрдән дә (мәктуб, протокол, арайыш язмаг, конспект, аннотация дүзәлтмәк вә һ. б). алмаг лазымдыр.

б) Математика үзрә тәһрири чалышмалар. Бунун да маһиййәти, әсасән, мисаллар вә мәсәләләр һәлли вә теоремалар исбат этдирмәкдир. Математика дәрсләриндә белә вәрдишләр газанмағын һәлл эдичи ролу вардыр. Бунсуз нәинки ма-

тематика дәрсинин өзүндә, һәм дә башга бир чох предметләрдә (физика, кимя) ирәли кетмәк мүмкүн дейил. Она көрә дә математикада да язы ишләринә көркәмли ер верилмәлидир.

Һәм дил вә һәм дә математика үзрә язы ишләри мүәллим тәрәфиндән чидди шәкилдә йохланмалы вә гиймәтләндирилмәлидир.

Язылы чалышмаларын бир гисми дә эвә верилән тапшырыглар йолилә һәлл эдилир.

3. График ишләр. Бу, рәсм вә рәсмхәтт чәкмәклә ифадә олунур. График ишләр васитәсилә предметләрин шәкли, фигурасы, схемасы, һадисәләрин инкишафы, кәмиййәт вә кейфиййәт мунасибәтләри вә һ. б. көстәрилир. График ишләрин мәктәбдә олдугча мүхтәлиф нөвләри вардыр. Физика, математика, тәбиийят, кимя дәрсләриндә мүхтәлиф моделләр, схемалар, фигуралар, чиһазлар вә с. рәсм этмәк олар.

Географияда—контр карталар чәкмәк; тарих, әдәбийят дәрсләриндә—диаграмма, схема, чәдвәл (мәс.: синхроник чәдвәл), плакатлар чәкмәк, хүсуси рәсм вә рәсмхәтт дәрсләри, график ишләринин мүхтәлифлийини көстәрир.

4. Техники чалышмалар. Әмәк бачарығы вә вәрдишләрини газанмаг үчүн бунун ролу бөйүкдүр. Физикадан—мүхтәлиф өлчү приборларыны истифадә этмәйи бачармаг.

Математикадан—эккер, һесаблама машыны вә чоткадан истифадә эдә билмәк бачарығы техники чалышмалар васитәсилә әлдә олунмалыдыр.

III. Чалышманын тәшкилинә верилән тәләбләр. Чалышмаларын йүксәк кейфиййәтли нәтичә вермәси үчүн онун дүзкүн методик әсаслара көрә тәшкил эдилмәси лазымдыр. Онун үчүн дә чалышмалар тәшкилинин әсасына бир нечә үмуми тәләбләр гоюлур.

Биринчи тәләб. Чалышма шүурлу вә иради установка үзәриндә гурулмалыдыр. Шакирдләр чалышманын мәгсәдини өзләринә айдын этмәлидирләр. Өйрәнмәк үчүн «охуюрам» принципи бурада һәмишә диггәт мәркәзиндә олмалыдыр. Белә олмадыгда, чалышмалар һәр нә гәдәр чох олса белә истәнилән нәтичәни вермәзләр.

Икинчи тәләб. Чалышмая башламаздан әввәл шакирдләрдә о барәдә теоретик һазырлыг олмалыдыр. Чалышма билийи мөһкәмләндирмәйә хидмәт эдир. Әкәр билийин өзү һәлә йохдурса о нәйи мөһкәмләндирәчәкдир? Чалышма, бачарыг вә вәрдишләр газандырыр, ахырынчылар да билийә сөйкәнирләр. Она көрә дә әввәлчә теоретик һазырлығын олмасы вачибдир. Доғрудан да $x^2 + 5x + 4$ типли чохһәдли ифадәни

вуругларына айырмаг үчүн əввəлчə онун гайдасыны билмəк лазымдыр.

Үчүнчү тəлəб. Чалышманын материаллары дүзкүн мүндəрəчə ифадə этмəлидир. Чалышманы ичра эдəркəн шакирдлəр, анчаг онун формал чəһəтинə (яза билмəк, һесаблая билмəк) дейил эйни заманда орадаки фикрə, мүндəрəчəйə дə бөйүк диггəт верирлəр. Она көрə дə чалышмаларын материалы (мəсəлəн, язы темасы, диаграммалар вə һ. б.) социализм гурулушу практикасындан, элм вə техникадан алынмыш доғру мə'луматлар үзрə гурулмалыдыр. Чүнки белə мүндəрəчə анчаг тəһсил дейил, һəм дə тəрбийəви əһəммиййəтə маликдир.

Дөрдүнчү тəлəб. Чалышмалар мүхтəлиф олдугча яхшы нəтичə верəрлəр. Əкəр мүəллим шакирдлəри эйни мүндəрəчə дашыян материал үзəриндə тəкрар олараг чох чалышдырарса онлар тез йорулар, марагдан дүшəрлəр вə чалышмая гаршы диггəтсиз оларлар.

Бешинчи тəлəб. Чалышмаларын гурулушунда ардычыллыға вə чəтинлийин яваш-яваш артмасына чидди риайəт этмəк лазымдыр. Илк əввəл бу тəлəб һамыя айдын көрүнүр. Чүнки, чохдан гəбул эдилмиш дидактик гайдадыр ки, һəмишə асандан чəтинə кетмəк лазымдыр. Һəр бир чалышма материалы шакирдлəрин гаршысына, онларын күчү харичиндə олан ени чəтинликлəр гойдугда ишə гаршы онларын һəвəслəрини дə азалдыр. Лакин, мүəййəн чəтинликлə əлагəдар олан бир тапшырығы ичра этдикдəн сонра, о типдə бир нечə иш үзəриндə чалышмалы вə мүвəффəгиййəти мөһкəмлəндирмəли, сонра исə ени чəтинликлə əлагəдар олан ени тапшырыглара кечмəк вə белəликлə чəтинликлəрин тəдричилийинə риайəт этмəк мəгсəдə даһа мувафигдир.

Алтынчы тəлəб. Чалышмалар һəчм э'тибарилə дə кифайəт мигдарда олмалыдырлар. Американ педагогу Торндайк бүтүн мəктəб вə синифлəр үчүн һəр чалышма нөвүндəн стандартлашдырылмыш мүəййəн мигдарын верилмəсини лазым билир. Бу доғру дейил. Шакирдлəрин бир гайданы яхшы мəнимсəмəси үчүн лазым олан чалышма мигдары бир тəрəфдəн мүəллимин усталығындан, о бири тəрəфдəн шакирдлəрин һазырлығындан вə элəчə дə материалын чəтинлийиндəн асылыдыр. Она көрə дə бу вə я башга гайданы яхшы мəнимсəтмəк үчүн лазым олан чалышма мигдарыны мүəллим өзү тə'йин этмəлидир.

Еддинчи тəлəб. Чалышмалар систематик вə арасыкəсилмəз олмалыдырлар. Бу о демəкдир ки: а) мүəййəн вəрдиш

əмəлə кəлинчəйə гəдəр чалышма давам этдирилмəлидир; б) периодик олараг көһнə чалышмалара мүрачиəт эдилмəли вə онлар яда салынмалыдырлар.

Сəккизинчи тəлəб. Чалышмаларын кедишиндə шакирдлəр өз мүвəффəгиййəтлəрини көрмəлидирлəр. Əкəр шакирд, чалышма заманы бу күн 8, сабаһ—10, о бири күн даһа чох сəһв бурахырса онун өз гүввəсинə олан э'тимады азалыр, руһдан вə һəвəсдəн дүшүр. Мəс.: шакирд мəсəлəни һəлл эдə билмəдикдə о гаш-габаглы, һəлл этдикдə исə күлəрүзлү вə шад олур.

Даими мүвəффəгиййəтсизлик ону руһдан салырса һəр күн артан мүвəффəгиййəт ону севиндирир вə даһа инадла ирəли кетмəйə чəлб эдир. Бир-биринин далынча мүвəффəгиййəтсизлийə раст кəлəн ушаглар ичəрисиндə дəрси тамамилə тулланлара раст кəлмəк олар. Мүəллим буну чалышма заманы нəзəрдə сахламалы, дəрсдə кери галанлара дүзкүн көмəк тəшкил этмəли вə онларда өз гүввəсинə э'тимад артырмалыдыр.

Доггузунчу тəлəб. Чалышмаларын тамамланмасы вə екунлашдырылмасы сəлигə илə вə тəмиз апарылмалыдыр. Иш нə гəдəр сəлигə илə апарылырса, нəтичəси дə бир о гəдəр яхшы олар.

Онунчу тəлəб. Чалышма элə тəшкил олунмалыдыр ки, шакирдлəрин һамысы əһатə олунсунлар. Чалышма һəм синифдə, һəм дə эвдə апарылыр. Синифдə апарылан чалышма ашағыдаки гайда үзрə кедир: əввəлчə шифаһи олараг гайда тəкрар эдилир (установка), онун далынча язы тахтасында мүəллимин иштиракилə чалышма апарылыр, нəһайəт мүəллимин контролу алтында мүстəгилл чалышмая кечилир. Бу йол əсас э'тибарилə доғрудур. Лакин практикада мүəллимлəр белə бир чəтинлийə раст кəлирлəр ки: шакирдин бирини язы тахтасына чыхарыб она тапшырыг вердикдə ердə галанларын бир гисми һеч чалышмыр, башга бир гисми исə, язы тахтасынын үзүнү көчүрмəклə мəшғул олур. Сөз йох ки, тапшырыг үзəриндə мүстəгилл олараг ишлəйəн дə олур.

Лакин бүтүн шакирдлəрин тапшырыг үзəриндə чалышмаларына наил олмаг лазымдыр. Бу вəзиййəтдəн чыхмаг үчүн язы тахтасына шакирди чағырмаздан габаг тапшырығы бүтүн синифə вермəли вə һəр биринин ишлəмəсини тəлəб этмəли. Арадан 2—3 дəгигə кечдикдəн сонра бир нəфəри язы тахтасында ишлəмəйə чағырмалы вə башгаларынын ишини контрол этмəли.

Белə олдугда бүтүн синиф чалышмада иштирак эдəр.

Мүəллим чалышманын кедишини һəмишə контрол алтын-

да сахламалы, вә ногсанлары ишин кедишиндә арадан көтүрмәлидир.

Тәкрар.

Тәкрарла, чалышмалар чох әлагәдардырлар. Әслиндә чалышма тәкрарын хүсуси бир нөвүндән ибарәтдир. Совет мәктәбләриндә тәкрара да бөйүк ер верилмәлидир. Тәкрар да алынмыш биликләрин мөһкәмләнмәсинә хидмәт этмәлидир. Билийин мөһкәмләндирилмәси исә ядда сахламагла әлагәдардыр. Ядда сахламанын исә үч йолу вардыр:

I. Мәнтиги ядда сахламаг. Бу өйрәнилән материалын мүхтәлиф элементләри арасында әмәлә кәлән мәнтиги әлавәләрә сөйкәнир.

II. Механики ядда сахлама. Бу да, гоншулуг вә охшаныш ассоциациясы адланан ганунa сөйкәнир. Мәс.: Амудәря дейәндә, Сырдәря чайы яда дүшүр.

III. Мнемотехник (вә я мнемоник) ядда сахлама. Бурада ядда сахлама механики олмагла бәрабәр ән чох сүн'и ассоциацияя әсасланыр. Мәс.: «Оляндр» (битки адыдыр) сөзү ядда галмадыгда, ону «әл-яндыр» сөзүнә бәнзәдәрәк ядда сахламаға чалышырлар.

Совет мәктәбләри үчүн характерик олан ядда сахлама йолу—мәнтиги йолдур.

Ени термин вә адлары ядда сахламаг үчүн механики йолдан да истифадә олунмалыдыр.

Мнемоник йол исә надир һалларда мәсләһәт көрүлмәлидир.

Билийин мөһкәмлийи бир нечә шейдән, метариалын мүәллим тәрәфиндән айдын изаһ эдилмәсиндән, дәрсин марагла вә диггәтлә кечилмәсиндән, тә'лимин әяниһлиндән, китаб үзәриндә ишләмәкдән вә с. асылыдыр. Лакин билийи мөһкәмләтмәк үчүн хүсуси бир ишә енә дә эһтияч вардыр ки, бу да тәкрардан ибарәтдир.

«Тәкрар—тә'лимин анасыдыр» мәсәли һеч дә ерсиз дейил.

Бу мәсәл, тәкрарын мәктәбдә дүзкүн тәшкил олундуғу заман тамамилә доғру һесаб олуна биләр.

Тәкрарын дүзкүн тәшкил олунмасына бир нечә тәләбләр верилмәлидир:

1. Тәкрар гаршысында ирадн установка, конкрет мәгсәд гоюлмалыдыр. «Охуюрам, өйрәнмәк үчүн» принципи бурада да ер тутмалыдыр. Белә олмадыгда тәкрар нәтичәсиз галар.

Тәкрарын пассив вә актив дейә ики методуну көстәрирләр.

Пассив тәкрарда—мүәллим яздыгдан, дедикдән сонрә, шакирдләр ону бир-биринин далынча тәкрар эдирләр.

Актив тәкрар—мүәллим ушаглары вадар эдир ки, гайдалары тәсәввүрүндә енидән чанландырсынлар. Мәс. географиядан: контурларын рәсми, контурлары долдурмаг, конфигурациялар кәсмәк вә һ. б. Математикадан мәсәлә һәлл этмәк. Белә график ишләр ушаглары активлийә һәвәсләндирир.

IV. Тәкрар үчүн материалын сечилмәси вә планлашдырылмасы лазымдыр.

Она көрә дә мүәллим нәйи вә нә заман тәкрар эдәчәйини билмәлидир. Курсун зәиф кечилмиш ерләрини, әсаслы маддәләрини тәкрар этдирсә шакирдләрдә ишә гаршы һәвәс оянар.

V. Тәкрар мүхтәлиф формаларда апарылмалыдыр.

Билийи мөһкәмләндирмәк үчүн тәкрарын мүхтәлиф формада олмасы чох файдалыдыр.

Ән чох инкишаф тапмыш тәкрар формалары исә үчдүр.

1. Ени материалын шәрһи процессиндә апарылан тәкрар формасы. Тәкрар, материалы изаһ вә ифадә эдән моментдән башламалыдыр. Ону бир нечә мүхтәлиф гайдаларда апармаг олар:

а) мүһүмм термин, ад, тарих, ифадә вә гейриләри мүәллим әввәлчә өзү тәкрар этмәлидир ки, шакирдләр даһа яхшы мәнимсәсинләр;

б) мүәллим ифадәсини бир нечә дәфә даяндырыб, шакирдләрә тәкрар этмәйи тапшырыр;

в) гүввәли шакирддән сонра зәифләрә тәкрар этдирир;

г) ени дәрсин изаһыны элә гурур ки, мүһүмм ерләр процессдә тәкрар эдилсинләр вә һ. б.

2. Ени материалы өйрәнмәклә тәбии әлагәдә көһнә материалы тәкрар этмәк формасы. Материал һәр нә гәдәр мөһкәмләнмиш олса да ону кәләчәкдә тәкрар этмәйә енә дә эһтияч вардыр. Бунун әлверишли йолу ону ени материалы кечмәклә әлагәләндирәрәк тәкрар этмәкдир. Бурада да тәчрүбәдә сынанмыш үч гайдадан истифадә этмәк лазымдыр:

а) ени материалы кечәркән көһнә тәчрүбәләр, көһнә биликләрдән истифадә эдилмәлидир;

б) иммонент тәкрар, йә'ни ени материалын ичәрисиндә көһнәнин иштирак этмәси; мәс.: геометриядан һәр теоремaнын өзүндән әввәлкиләрә сөйкәнмәси кими;

в) көһнә материалы ени материалла мүгайисә этмәклә; мәс.: 1812-чи ил Наполеон мүһарибәсини, 1612-чи ил Полша мүһарибәсилә мүгайисәси кими.

3. Мүстәгилл тәкрар формасы. Биринчи вә икинчи форма-

лар вә гәдәр чох ер тутса, мүстәгилл тәкрар формалары бир о гәдәр дә лазым олар. Бу чүр тәкрара мүәййән дәрсләр һәср этмәк лазымдыр.

Хүсуси тәкрарлар ики шәкилдә апарылмалыдыр:

а) садә тәкрар шәклиндә. Бундан мәгсәд, әввәлләрдә яхшы мәнимсәнилмәмиш материалы тәкрар этмәк, вә о йолла ону мөһкәмләндирмәйә чалышмагдыр;

б) үмумиләшдиричи тәкрар шәклиндә. Бурада исә кечилмиш материаллар бир-бирилә мүгайисә эдилир, онларын хүсусиййәтләри айдынлашдырылыр вә даһа яхшы мәнимсәндирилир.

Мәс. Сабирин ярадычылығыла Молла Нәсрәддинин ярадычылығыны мүгайисә этдирмәк кими. Бу чүр мүгайисәләр шакирдләрин билик сәвиййәләрини дәринләшдирир, көрүш даирәләрини кенишләндирир.

VI. Тәкрар тә'лим процессиндә вахт э'тибарилә дә дүзкүн бөлүнмәлидир.

Материалы мөһкәмләндирмәк үчүн нечә дәфә тәкрар этмәк лазым олмасына һеч бир үмуми норма вермәк доғру дейил. Чүнки бу, материалын чәтинлийиндән, шакирдләрин һазырлығындан, онларын фәрди хүсусиййәтләриндән вә с. асылыдыр. Анчаг ону билмәк лазымдыр ки, тәкрарын кифайәт дәрәчәдә олмамасындан билик мөһкәмләнмәдийи кими, һәддән артыг олмасы да шакирдләрдә йорғунлуг әмәлә кәтирир.

Психология ганунларына (Эббингауз) вә совет мәктәбләринин тәчрүбәләринә әсасән көстәрмәк лазымдыр ки:

1. Бир материалы гыса бир мүддәт ичәрисиндә өйрәнмәк үчүн ону чох мигдарда тәкрар этмәт лазымдыр, лакин мүддәт узандыгча өйрәнмәк үчүн лазым олан тәкрарын сайы да хейли азалыр. Она көрә материалын тәкрарыны рүбүн, илин ахырына сахламаг доғру дейил, ону мүхтәлиф вахтларда вә мүхтәлиф әлагәләрдә бүтүн дөвр арасында бөлмәк лазымдыр.

2. Яддан чыхарма сүр'әти өйрәнмә моментинин биринчи саат вә биринчи күнүндә даһа чох олур. Она көрә дә тәкрары материалы өйрәнән моментдән башламаг лазымдыр.

Экскурсия

I. **Әһәммиййәти.** Экскурсия тә'лим методларындан бирисидир. Бунун әһәммиййәти шакирдләри, өйрәнилән об'ект илә билаваситә таныш этмәк, предмет вә һадисәләри өз натураллығында көстәрмәкдир. Экскурсия методу шакирдләри мүшаһидәчилийә, тәбиәт вә чәмиййәт һадисәләри арасындаки

дүшүнүлмәси мүмкүн олан ганунауйғунлуглары дәрк этмәйә алышдырыр. Бу да тә'лимин шүурлу олмасына хидмәт эдир.

Экскурсияларын политехники тә'лим үчүн дә әһәммиййәтини көстәрмәк үчүн Ленинин бу барәдә Крупскаянын тезисләринә этдийи әлавә гейдләрини хатырламаг кифайәтдир. Экскурсиянын әһәммиййәти педагогика тарихиндә чохдан дүшүнүлмүшдүр. Бөйүк классик педагоглардан Руссо, Песталоцци, вә башгалары экскурсия методуна өз тәрбийә-тәһсил системаларында көркәмли ер вермишләр.

II. **Экскурсиянын нөвләри.** Экскурсия предметин мүндәрәчә вә хүсусиййәтиндән асылы олараг мүхтәлиф нөвләрдә ола биләр.

Экскурсиянын бизим мәктәбләримиздә ер тутан бу ашағыдаки үмуми нөвләрини кәстәрмәк олар:

а) Тәбиәтә эдилән экскурсиялар. Ботаника вә зоология дәрсләринин өйрәнилмәсилә әлагәдар олараг; битки, чүчү вә чөл һейванларынын тәбии шәраитиндә өзләрини вә яшайыш шәраитини өйрәнмәк мәгсәдилә мүәййән об'ектләрә, мешәйә, чичәклийә, дағa, чөлә, геология дәрсләриндә ярғанлара, ерин тәбәгәләринә бахмаг мәгсәдилә вә һ. б. экскурсия тәшкил этмәк лазымдыр.

б) Тарих вә әдәбиййат дәрсләри үзрә, тарихи музейләрә, абидәләрә кетмәк енә дә әһәммиййәтлидир.

в) География дәрси үзрә, ерин рел'ефини, һоризонт, чәһәтләри мүәййән этмәк мәгсәдилә вә с.

г) Политехники тә'лим вә физика, кимя дәрсләри илә әлагәдар олараг заводлара, фабрикалара, кәнд тәсәррүфатына, электрик станцияларына, телефон, телеграф станцияларына, радио станцияларына, кино установкаларына вә г. экскурсияларын тәшкили сон дәрәчә йүксәк тәһсил вә тәрбийә әһәммиййәтинә маликдирләр.

Экскурсия мүхтәлиф предметләр үзрә мәгсәдә көрә ики чүр олмалыдыр.

1. Кириш экскурсиялары: бунун мәгсәди тә'лим материалынын тәдрисинә кечмәдән, мүшаһидә йолилә о хүсусда шакирдләрдә мүәййән тәсәввүр әмәлә кәтирмәкдир ки, бунсуз материалын кечилмәси чәтинләшә биләр.

2. Екун экскурсиялары: бунун да мәгсәди, теманын кечирилмәсиндән сонра, алынмышササ биликләри мөһкәмләндирмәк, дәринләшдирмәкдән ибарәтдир. Мәктәбдә экскурсиянын һәр ики нөвү ер тутмалыдыр.

III. Экскурсияларын тәшкилинә верилән үмуми тәләбләр:

а) Экскурсиялар планлашдырылмалыдырлар. Һәр бир синифин вахт бүдчәси чидди мүәййән эдилмишдир. Она көрә

дә синиф шакирдләринин экскурсиясы, мүәллимин календар планында әввәлчәдән элә планлашдырылмалыдыр ки, башга дәрсләрин кечилмәсинә мане олмасын.

б) Мүәллим экскурсия об'екти илә өзү әввәлчәдән танып олмалы вә экскурсиянын планыны тутмалыдыр.

в) Экскурсияя һазырлыг апарылмалыдыр. Бунун үчүн дә әввәлчә шакирдләри экскурсиянын мәгсәд вә вәзифәләрилә, планла таныш этмәли, шакирдләри тәшкил эдиб оларын арасында вәзифәләри—тапшырыглары бөлмәли, көрүләчәк иш һаггында инструктаж вермәли, лазым олан васаити һазырламалы вә һ. б.

г) Экскурсиянын кедиши интизамла вә план үзрә олмалыдыр. Бурада әввәлчә ушагларын об'ект үзәриндә диггәтлә мүшаһидә апармаларыны вә материал топламаларыны тәшкил этмәк лазымдыр. Онун үчүн дә ушагларын мүтәшәккил вә интизамлы олмаларына чидди диггәт вермәк лазымдыр ки, бу да мүәллимин конкрет рәһбәрлийи алтында тә'мин олунар.

ғ) Нәһайәт экскурсияя диггәтлә екун вурмаг лазымдыр. Бунун үчүн топланылмыш материал э'мал эдилир вә системләшдирилир. Мүшаһидә олунан об'ект һаггында да екун олараг мүсаһибә йолилә үмуми нәтичәләр чыхарылыр, гейдләр эдилир, рәсмләр чәкилир вә һ. б.

Шакирдләрин эв ишләри.

Тә'лим ишинин бу чәһәтинә дә бөйүк диггәт верилмәсини МК өз тарихи гәрарында (1932-чи ил 25 авг.) мәктәбдән тәләб этмишдир. Тәдрис иши синифдә һәр нә гәдәр яхшы гурулса белә, шакирдләр эвә верилән тапшырыг үзәриндә чалышмасалар, алынан мүвәффәгиййәтләри мөһкәмләндирмәк олмаз. Эвә верилән тапшырыгларын низама салынмасы үчүн, ашағыдакы ишләр көрүлмәлидир:

I. Тапшырыг верилиркән, шакирдләрә раст кәлә биләчәк чәтинликләр әввәлчәдән айдынлашдырылмалыдыр. Лазым кәлирсә тапшырығы ичра этмәк гайдалары илә дә онлары таныш этмәк лазымдыр.

II. Тапшырығын ифасы процессиндә, лазым көрүлдүйү вә мүмкүн олдуғу тәгдирдә шакирдләрә көмәк тәшкил эдилмәлидир.

III. Эв тапшырыгларынын мигдары э'тибарилә шакирдләрин күчү дахилиндә, систематик вә мүнтәзәм олмасына хүсуси диггәт вермәк лазымдыр. Даһа доғрусу шакирдләрин эв тапшырығы һәр күн вә лазыми дозада олмалыдыр.

IV. Тапшырыг һәр күн шакирдләрин күндәликләринә гейд олунмалы вә

V. Йохланылыб гиймәт верилмәлидир. Эв ишләринин шакирдләр тәрәфиндән еринә етирилмәсини исә мүәллим мүхтәлиф формаларда йохлая биләр. Ән чох истифадә олунан йол беләдир: дәрсин башланғычында мүәллим шакирдләрә эв дәфтәрләрини чыхартдырыр. Әкәр тапшырыг мәсәлә һәллинә аиддирсә, шакирдин бириси бир нөмрәли, икинчи о бири нөмрәли мәсәләни вә һ. б. охуюр, доғру олуб олмамасыны айдынлашдырырлар. Ердә галан ушаглар да өз ишләринин нәтичәләрини онларынки илә мүгайисә эдир вә дүзәлдирләр. Гиймәт вермәк үчүн сонра, мүәллим онларын эв дәфтәрләрини топлайыр. Дил дәрсләри үзрә олан тапшырыглары да белә йохламаг олар.

Бә'зи тапшырыглары мүәллим эвә апармагла да йохлая биләр вә һ. б.

XVIII ФӘСЛ

ШАКИРДЛӘРИН МҮВӘФФӘГИЙЙӘТЛӘРИНИ ЙОХЛАМАГ ВӘ ГИЙМӘТЛӘНДИРМӘК (учот)

1. ШАКИРДЛӘРИН МҮВӘФФӘГИЙЙӘТЛӘРИНИ УЧОТА АЛМАҒЫН ӘҺӘММИЙЙӘТИ.

Билийин учота алынмасы мәктәбдә ән әһәммиййәтли мәсәләләрдән бириси вә бүтүн тәрбийә-тә'лим процессинин органик һиссәсидир. Чүнки бу васитә илә шакирдләри өз ишләринин кейфиййәтини йүксәлтмәйә тәһрик этмәк олур. Мүәллим учот васитәсилә, шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләриндә вә һәм дә давранышларында олан зәиф тәрәфләри тапыр, вә онларын гаршысыны алмаг үчүн йоллар ахтарыр. Лакин шакирдләри чалышдырмаг вә я онлара тәрбийәви тә'сир көстәрмәк мәгсәдилә билийә гиймәт вермәк ишиндән янлыш истифадә этмәйи һеч кәсә ичазә вермәк олмаз. Бә'зи мүәллимләр «тәрбийәви» тәдбир кими, чалышган шакирдләри даһа артыг ишләтмәк мәгсәдилә онларын гиймәтләрини сүн'и олараг азалтмаг, тәнбәлләри «руһландырмаг», онлары ишә гошмаг мәгсәдилә гиймәтләрини артырмағы тәчрүбә эдирләр. Бунларын һәр икиси зәрәрлидир. Бу чүр «тәдбирләрин» нәтичәсиндә чалышган шакирдләр гәзәбләнир, ишдән сојуюр, аз чалышан вә чалышмаянлар исә тәләбин азалдығыны һисс эдәрәк демобилизә эдилирләр.

Шакирдләрин билийини дүзкүн гиймәтләндирмәк вә онларын зәиф чәһәтләрини өзләринә баша салмаг вә бунлар һаггында вахтында практики көстәриш вермәк, вә тәдбирләр көтүрмәклә иш кейфиййәтини даһа артырмаг олар. «Әкәр мән, аз билдийими билирәмсә, чалышыб чох билмәйә наил оларам».*

Учотун икинчи әһәммиййәти, бурасындадыр ки, бунун нәтичәсиндә мүәллим бүтүн синфин тәһсил-тәрбийә ишләриндәки кәсир вә ногсанлары үзә чыхардыр, онларын сәбәбләрини айдынлашдырыр вә бу сәбәбләрин ортадан галдырылмасы үчүн әлавә тәдбирләр сечир. Учот нәтичәсиндә вәрдишләрин мөһкәм олмадығы мә'лум оларса мүәллим чалышмала-

*) Ленин, Әсәрләри XXX ч. сәһ. 407.

ры күчләндирир, биликләрин мөһкәм олмадығыны көрүнчә, тә'лим методларыны бир даһа нәзәрдән кечирир, тәкрардан ериндә истифадә этмәйә чалышыр вә с.

Үчүнчү әһәммиййәти: мәктәбләрдә билийин учоту дөвләт тәдбиридир. Чүнки учот дөвләтин тәһсил-тәрбийә саһәсиндә вермиш олдуғу планын һәята нечә кечдийини айдынлашдырыр.

Учотун бөйүк тәрбийәви әһәммиййәти дә вардыр. Учот ушагларда, өз ишинә гаршы тәләбкар олмаг, өзүнү контрол, сә'йли олмаг вә и. а. кими кейфиййәтләрин яранмасына көмәк эдир.

Учот шакирдләрлә мүәллим арасындакы мүнасибәтә дә тә'сир эдир. Билийә дүзкүн гиймәт верилдийи заман шакирдләр мүәллими даһа чох гиймәтләндирир вә она гаршы даһа сәмими олурлар, лакин учотда бурахылан һәр һансы бир ногсан мүәллимин һөрмәтини азалдыр вә шакирдләри гәзәбләндирир.

Дедикләримиздән айдынлашдығы үзрә, совет мәктәбләриндә учот өз-өзүнә дейил, тәһсил-тәрбийә ишләринин йүксәк кейфиййәтини әлдә этмәк үчүн ән мүһүм бир васитәдир.

II. БИЛИЙИН УЧОТА АЛЫНМАСЫНА ВЕРИЛӘН ӘСАС ТӘЛӘБЛӘР.

Тәдрис вә тәрбийә процессиндә һәр бир шакирдин мүвәффәгиййәтләри систематик сурәтдә этрафлы вә диггәтлә өйрәнилмәлидир. ҮИК(б)П МК өзүнүн 25/VIII—32-чи ил тарихли гәрарында языр ки, «Мәктәб ишләринин учоту әсасына шакирдләрин билийинин чари, индивидуал, систематик апарылан учоту гоюлмалыдыр. Мүәллим, һәр бир шакирди тәдрис ишләри процессиндә диггәтлә өйрәнмәйә борчлудур». Бурадан тамамилә айдындыр ки, шакирдин билийини дүзкүн гиймәтләндирмәк үчүн ону диггәтлә өйрәнмәк лазымдыр. Шакирди өйрәнмәйи рүбүн вә я илин ахырына сахламаг дейил, ону систематик олараг арасыкәсилмәдән, мүттәсил өйрәнмәк лазымдыр. Шакирдин мүвәффәгиййәтлә вердийи бир чаваба вә я бурахдығы бир ногсана әсасланараг бирдән-бирә онун һаггында яхшы вә я пис рә'йдә олмаг доғру дейил. Шакирди, онун тәсадүфи чаваблары илә дейил, бүтүн ишләринин нәтичәси илә өйрәнмәк лазымдыр.

Учот индивидуал олараг апарылмалыдыр. Учотун индивидуал олараг апарылмасы кими айдын мәсәләни бә'зи мүәллимләр янлыш баша дүшүрләр. Онлар учотун фәрди апарылмасыны, тәләбләрин шакирдләрә көрә мүхтәлиф вә фәрди

олмасында көрүрдүләр; һәр шакирддән гүввәсинә көрә, йә'ни зәифдән «йүнкүл», гүввәлиләрдән «ағыр» сорушулмасыны лазым билирләр ки, бу да партия директивасыны тәһриф этмәкдән башга бир шей дейил.

Учотун фәрди (индивидуал) апарылмасы һәр шейдән әввәл тәк-тәк шакирдләрин билийини айрыча йохламаг, онларын һәм мәктәбдәки вә һәм дә мәктәб харичиндәки ишләрини өйрәнмәк демәкдир.

Дикәр тәрәфдән шакирдин яш вә фәрди хусусиййәтләри дә һесаба алынмалыдырлар.

Учот дүзкүн тәшкил эдилмәлидир (документация), бунсуз лазыми педагожи нәтичәләри әлдә этмәк олмаз. Учотун дүзкүн тәшкил эдилмәси исә: шакирдләрә гиймәт критерияларынын изаһ эдилмәсиндән, сорғу заманы бир-биринә әл алтындан «пычылдамаларына», башгасындан үзүнү көчүрмәйә вә с. йол верилмәмәсиндән, верилән гиймәтләрин синиф журналы вә күндәликләрә көчүрүлмәсиндән, бу гиймәтләр һаггында ата-аналара вахтында хәбәр верилмәсиндән вә бүтүн буларын мәктәб рәһбәрлийи тәрәфиндән контрол эдилмәсиндән ибарәтдир.

Программанын мүхтәлиф һиссәләринә даир шакирдләрин йохланылмасы тә'мин эдилмәлидир.

Бир чох мәктәбләрин синиф журналларына диггәт этдикдә ашағыдаки үмуми ногсанлара тәсадүф олунур: я бүтүн рүбүн мүддәтиндә, бир предметдән шакирдә верилән гиймәтләрин мигдары орта һесабла 1—2-дән юхары олмур (һәтта бә'зән, рүб мүддәтиндә бир дәфә дә олсун белә гиймәтләндирилмәйән шакирдә дә раст кәлмәк олур) вә яхуд да бә'зи мүәллимләр гиймәт вермәк кими мүһүм бир вәзифәни унударaг бүтүн рүбүн әрзиндә һеч дә сорушмаяраг бу иши анчаг рүбүн ахырына сахлайыр ки, бу да рүбүн ахырынчы һәфтәсини бир нөв имтаһан сессиясына чевирмәклә нәтичәләнир. Бир сыра мүәллимләр исә «Мән онсуз да һәр шакирди яхшы таныйырам» дейәрәк, рүб мүддәтиндә һеч кәсә гиймәт вермир. Рүбүн ахырында шакирдләрин мүвәффәгиййәтләрини «ядына салараг» тәхмини гиймәтләндирирләр.

Белә «тәчрүбәләр» дүзкүн олмадыглары кими мәктәбә зәрәрдән башга айры шей дә вермирләр. Чүнки белә «учот» шакирдләрин билийини бүтүн программа материалынын дейил, онун анчаг мүәййән һиссәсинин мәнимсәнмәси әсасында гиймәтләндирир, һалбуки программа материалынын күндәлик ичрасыны йохламаг лазымдыр.

«Гәт'и сурәтдә демәк олар ки, ногсан вә кәсирләримизин онда доггуз һиссәси ичрачын дүзкүн гурулмуш йохланмасынын олмамасы нәтичәсидир. Шүбһә ола билмәз ки, ичранын белә йохланмасы олсайды, ногсанлар вә кәсирләрин гаршысы йәгинән алынмыш оларды»*.

Сталин йолдашын бу көстәриши билавасите мәктәб саһәсинә дә аиддир.

III. УЧОТУН НӨВЛӘРИ ВӘ МЕТОДЛАРЫ

А. Учотун нөвләри. Мәктәбләримиздә мүвәффәгиййәти учота алманын дөрд нөвү вардыр:

1. Кириш учотудур ки, бу шакирдләрин тәдрис илинин әввәлиндәки үмуми һазырлығыны мүәййән эдир.

2. Чари учотдур ки, бу тә'лимин процессиндә, шакирдләрин күндәлик ишләринин нәтичәләрини өйрәдир.

3. Периодик учотдур ки, бу да рүблүк чари учотун нәтичәләрини екунлашдырыр.

4. Екун учотдур ки, бу да, тәдрис илинин ахырында, йохлама имтаһанлары формасында апарылыр.

Б. Учотун методлары. Шакирдләрин мүвәффәгиййәтләрини дүзкүн учота алмаг үчүн мүхтәлиф методлардан истифадә эдилмәлидир. Учотун бүтүн нөвләри үчүн тәчрүбәдә сынанмыш ашағыдаки методлардан истифадә эдилмәлидир.

1. Чари мүшаһидә йолилә апарылан учот. Шакирдин билийинә гиймәт вермәк үчүн ону өйрәнмәйин мүһүм олмасыны көрдүк. Шакирди өйрәнмәк вә мүвәффәгиййәтинин дәрәчәсини мүәййән этмәк үчүн, онун ишләрини мүшаһидә алтына алмаг лазымдыр.

Бу мүшаһидә һәртәрәфли олмалыдыр. Мүәллим ени дәрси изаһ вә ифадә эдәркән, шакирдин диггәт вә марагла динләмәсини, йолдашларынын чавабларына олан мүнасибәтини, мүстәгилл ишләйә билмәсини; йолдашларынын сәһвини дүзәлтмәсини, эвә верилән тапшырыгларын ичрасыны, шакирдин мүәллимә вердийи суалларыны вә саирәни мүшаһидә этмәлидир.

Булар, шакирдин мүвәффәгиййәтини гиймәтләндирмәк үчүн илк материалдыр.

2. Шифаһи сорғу. Учотун ән чох интишар тапмыш методу шифаһи сорғудур. Бу методу универсаллашдырмаг олмаз. Белә ки, билийи ялныз шифаһи сорғу васитәсилә һесаба алмаға чалышмаг вә башга формалары рәдд этмәк яхшы нәтичә вермәз.

Шифаһи сорғу методунун әһәммиййәти бөйүкдүр. Белә ки, шифаһи сорғу васитәсилә һәр бир шакирдә айры-айры янаш-

---

* Сталин. Ленинизм мәсәләләри, сәһ. 551. Азәрнәшр, 1939 ил.

маг, шакирдин вердийи чаваблары вә онларын нәтичәләрини бу чавабларын нә дәрәчәдә инамлы олдуғуну, өз билийини ифадә этмәк бачарығыны, әяни васитәләрдән истифадә эдә билмәсини вә саирәни мүәййән этмәк олур.

Шифаһи сорғу методунун мүхтәлиф формалары вардыр:

а) Шакирд мүәллимин суалларына өз скамиясы янында (аяг үстә) чаваб верә биләр. Суаллар кәзичи, гыса олдугда бу формадан истифадә эдилмәси мәсләһәтдир.

б) Чаваб верән шакирди синиф гаршысына чағырмаг олар. Чаваблар узун, әяни васитәләрлә әлагәдар олдугда, бу форма даһа файдалыдыр.

Айры-айры һалларда бөйүк бир суалын чавабыны һиссә-һиссә мүхтәлиф шакирдләрдән алмаг да олар, лакин һәр һалда шакирдин чавабы я мүстәгилл бир суалын вә яхуд да бөйүк суалын бир һиссәсини тамамламалыдыр.

Чаваб верәркән, шакирди тәләсдирмәк, шүбһәйә салмаг вә данышығына мүдахилә этмәк лазым дейил. Онун өз фикирләрини сәрбәст шәрһ этмәсинә имкан яратмаг, доғру чавабыны ишарә илә вә яхуд—«доғрудур», «чох яхшы» сөзләрилә тәсдиг этмәк даһа мәсләһәтдир.

3. **Тәһрири учот.** Тәһрири (язы) йолла шакирдләрин билийини һесаба алмаг анчаг математика, әдәбийят вә дил дәрсләриндә дейил, эйни заманда тарих, география, тәбиийят физика, кимя кими дәрсләрдә дә тәтбиг эдилмәлидир.

Бу методун, бир чох үстүнлүкләри дә вардыр.

а) Тәһрири учот, шифаһи сорғуя нисбәтән олдугча аз вахт тәләб эдир. Язы иши васитәсилә бир синифин 35—40 шакирдини бир дәрс мүддәтиндә (йә'ни 40—45 дәгигә) йохламаг мүмкүн олур ки, бу да һәр бир дәрсдә бир нечә шакирди анчаг 5—10 дәгигә йохламагдан олдугча сәмәрәлидир.

б) Һәр бир контрол иш мүәллимин әлагәдар изаһатындан сонра башландығы үчүн мүәллим язы ишләриндә бурахылан сәһвләрин тәсһиһ эдилмәсилә даһа чох ушаг әһатә эдә билир.

в) Тәһрири учот заманы шакирдләрин һамысы чалышыр, һамысы йохланыр вә онлар өз йолдашларынын чавабына дейил өз мүстәгилл ишләринә әсасланырлар.

г) Язы ишиндә шакирдләр өз биликләрини даһа систематик вә мүтәшәккил ифадә эдә билирләр. Бу, сорғунун стенограммасилә язы ишинин мүгайисә эдилмәси йолилә исбат эдилмишдир.

ғ) Шакирдләрин язы ишләрини анализ этмәк вә гиймәтләндирмәк даһа асандыр.

д) Язы контрол ишләри, документләшдирилмиш учотдур

ки, мәктәб рәһбәрлийи мүәллимин учот ишләрини контрол этмәк үчүн бундан истифадә эдә биләр.

е) Әкәр шифаһи сорғуда шакирдләрин бирисинә асан, о бирисинә чәтин суал дүшә биләрсә, язы учотунда бүтүн шакирдләр эйни чүр вәзифәни һәлл этмәлидирләр.

ә) язы ишләри васитәсилә апарылан йохламаһын нәтичәләрини чәдвәл шәклиндә дә ифадә этмәк олар.

Тәһрири учотун тәшкилиндә дә өзбашына ахына йол вермәк олмаз. Тәһрири учоту тәсадүфи һалларда дейил, планла апармаг лазымдыр. Тәһрири учот программанын мүәййән һиссәси, темасы битдикдән сонра апарылмалыдыр ки, буна да предмет мүәллими рүблүк календар планында ер вермәлидир.

Мүхтәлиф учот методларынын тәтбиги синифләрдән вә предметләрдән чох асылыдыр.

Беләликлә, мүәллим һәм систематик апарылан мүшаһидәдән, һәм шифаһи сорғудан вә һәм дә тәһрири учотдан бачарыглы бир шәкилдә истифадә эдәрсә, шакирдләрин мүвәффәгиййәтләрини даһа дүзкүн һесаба алмыш олар.

IV. ШАКИРДЛӘРИН МҮВӘФФӘГИЙЙӘТЛӘРИНИ ГИЙМӘТЛӘНДИРМӘК

Билийә гиймәт вермәк педагогикада ән мүһүмм мәсәләләрдән бирисидир. Чох заман шакирдләрә верилән гиймәтләрин дәрәчәси мүәллимин шәхси рә'йи илә тә'йин эдилир вә бә'зән дә синифин шакирдләри бир-бирилә мүгайисә эдилирләр. Бу чүр «тәчрүбәләр» гәт'и сурәтдә дүзкүн һесаб олуна билмәзләр. Гиймәтләрә верилән тәләбләр эйни олмагла бәрабәр һәр бир предмет үчүн гиймәт критериялары ишләнилмәлидир.

«ССРИ мәктәбләринин һамысы үчүн мәчбури олан, шакирдләрин мүвәффәгиййәт гиймәтләри нормаларыны ишләмәли, белә ки, бир вә эйни билик сәвиййәси, бүтүн мәктәбләрдә эйни дәрәчә илә гиймәтләндирилсин».*

Белә бир мүһүмм директиванын олмасына бахмаяраг, предметләр үзрә гиймәт нормаларынын ишләнмәси һәлә дә ахыра чатдырылмамышдыр.

Һәр предмет үзрә айрыча гиймәтләр критериясына эһтияч олдуғу кими, бүтүн предметләр үчүн үмуми олан критериялар да ишләнмәлидирләр.

Гиймәт вермәк үчүн, әсас тәләб айры-айры предметләр үзә-

* ҮИК(б)П МК вә ССРИ ХКС-нин 3/IX—1935-чи ил тарихли гәрарындан.

рә олан программалардан доғур. Лакин шакирдләрин биликләринә гиймәт вермәк үчүн, билийин, учот об'екти кими бир чох башга тәрәфләрини дә һесаба алмаг лазымдыр ки, бу да бүтүн предметләр үзрә ашағыдакылардан ибарәтдир:

а) Гиймәт вермәк үчүн һәр шейдән әввәл шакирдләрин билик һәчми мүәййән эдилмәлидир. Шакирд «аз билир» вә я, «чох билир» дедикдә билийин һәчминә ишарә олунур. Предмет вә я һадисәләрин мүхтәлиф хассәләрини сая билмәк, гайдалар, ганунлар, формулалары ифадә вә я изаһ эдә билмәк, ичтимаи һадисәләри характеризә эдән эпизодлары—фактлары ифадә вә анализ эдә билмәк вә с. билийин һәчмини көстәрирләр. Билийин һәчми ялныз кәмиййәт э'тибарилә дейил, һәм дә кейфиййәтчә һесаба алынмалыдыр. Белә ки, шакирд предметин хассәләрини өйрәндийи кими бу хассәләрин әһәммиййәтини дә билмәлидир.

б) Гиймәт вермәк үчүн билийин анчаг һәчмини йохламаг кифайәт дейил. Шакирдләрин билийи нә дәрәчәдә мәнимсәдикләрини, баша дүшдүкләрини мәнимсәдикләринин сәтһи вә я дәрин олмасыны да мүәййән этмәк лазымдыр.

Билийин сәтһи я дәринлийини, шакирдин билийини өз сөзләрилә ифадә эдә билмәси, тә'лим материалыны енидән тәшкил эдә билмәси, мүгайисә бачарығы, материалдаки әһәммиййәтли һиссәни икинчи дәрәчәлисиндән айыра билмәси вә башгалары илә мүәййән эдилир.

в) Гиймәт вериркән билийин практикая тәтбиг эдилә билмәси вә шакирдләрин әлдә этмиш олдуглары биликләри ени биликләр газанма ишиндә истифадә эдә билмәси бачарыглары да һесаба алынмалыдыр.

Гиймәт вериркән билийин мөһкәмлийини нәзәрдә тутмаг лазымдыр.

Билийин мөһкәмлийи, мүәллимин көмәйи олмадан, көһнә биликләрин яда салынмасы вә истифадә эдилмәсидир.

Дикәр тәрәфдән бу биликләрин ифадә эдилмәсиндәки сәрбәстлик, мүәллимин сигналы («даһа нәләр», «яхшы фикирләш», «сонра» вә һ. б) олмадан дүзкүн ифадә эдә билмәси, ерсиз паузаларын йохлуғу, терминләрин йүнкүл тәләффүз эдилмәси, инамла чаваб вермәси вә с. билийин мөһкәмлийинә ишарәдир.

Шакирдин билийинә гиймәт верилмәсиндә мүһүм бир чәһәт дә бурахылан сәһвләрин характерини мүәййән этмәкдир: сәһв, мәсәләнин маһиййәтинә аид оларса кобуд, әлавә материала аид оларса кичик хәта кими характеризә эдилмәлидир.

Шакирдин сәһвини янылмасындан, дәгиг олмаян чавабла-

рындан да сечмәк лазымдыр. Сәһв-доғру дүшүнмәмәйин, мәсәләнин маһиййәтини анламамағын, биликдә шүбһәли олмағын нәтичәсидир. Янылма исә, диггәтсизлийин, мәсәләнин инчәликләринә фикир верә билмәмәйин нәтичәсидир.

Сәһв, дәгиг олмаян чавабдан онунла фәргләнир ки, сәһв чаваб маһиййәт э'тибарилә дүз олмур, дәгиг олмаян чаваб исә, маһиййәт э'тибарилә дүз олурса да лакин форма э'тибарилә ялныш олур.

Юхарыда көстәрилмиш тәләбләр бүтүн предметләр үзрә ер тутурлар. Лакин мүхтәлиф предметләрин хүсусиййәтиндән доған тәләбләр дә бунларын үзәринә әлавә эдилмәлидирләр.

Партия вә һөкумәтин 3 сентябр 1935-чи ил тарихли гәрарында көстәрилдийинә көрә шакирдләрин билийи 5 дәрәчә илә гиймәтләндирилир. Чох пис, пис, орта, яхшы, ә'ла гиймәт критериясы техники олараг бу ашағыдакыларә әсаслана биләр.

«Чох пис» гиймәти тәдрис материалыны тамамилә вә я, она яхын бир дәрәчәдә билмәйән, фикирләрини изаһ этмәйи бачармаян, язысында һәм дил вә һәм дә мәзмун э'тибарилә чох мигдарда кобуд сәһвләр бурахан шакирдә верилир.

«Пис» гиймәти—тәдрис материалынын хейли һиссәсини билмәйән, биликләри сәтһи олан, онлары ән садә практики тапшырыгларда тәтбиг этмәйи бачармаян, анчаг ярдымчы суаллар васитәсилә чаваб верә билән, языларында тез-тез вә кобуд сәһвләр бурахан шакирдә верилир.

«Орта» гиймәти—тәдрис материалынын ән әсас һиссәсини билән, өз билийини садә практики тапшырыгларда тәтбиг этмәйи бачаран шакирдә верилир. Белә шакирдләр дәйишдирилмиш суаллара чаваб вермәкдә чәтинлик чәкирләр. Әсас тә'лим материалында кобуд олмаян тәк-тәк дә сәһвләр бурахырлар, лакин бунлары мүәллимин ярдымы илә дүзәлдә билирләр. Бунларын чаваблары элементар вә бә'зән дә олдугча садәләшдирилмиш олурлар. Бунлар языларында да сәһв бурахырлар.

«Яхшы»—программа үзрә әсас материалын һамысыны вә әлавә материалын бир һиссәсини билән, билийини чох һалларда практикая тәтбиг этмәйи бачаран шакирдә верилир. Белә шакирдләр, әсас материала даир тәк-тәк хәталар бурахырлар ки, буну да мүәллимин сигналы илә дүзәлдирләр. Билийини дүзкүн ифадә этмәйи бачарыр, дәйишик суаллара чаваб верә билир, лакин айры-айры һалларда, шифаһи олан ифадәләриндә тәм мүстәгилл олмаяраг мүәллимин сигналларына («сонра»?, «даһа һансы сәбәбләр»? вә с.) мөһтач олурлар. Языла-

рында диггәтсизлик нәтичәси олараг бә'зи сәһвләр дә бурахырлар (һәрф бурахмаг, дурғу ишарәсини унутмаг вә с.).

«Ә'ла» гиймәти—һәм әсас вә һәм дә әлавә материалы билән, билийини мүхтәлиф тәдрис вә практики тапшырыгларда тәтбиг этмәйи бачаран, тә'лим материалыны дәрин баша дүшмүш,—дәйишик суаллара даянмадан чаваб верән, суаллары инамла, дурухмадан, өз сөзләрилә изаһ этмәйи бачаран, языларында һеч бир сәһвә йол вермәйән шакирдә верилир. Ә'лачы шакирдләр айры-айры һалларда анчаг әлавә материала даир кичик хәталар бураха биләрләр. Бунлардан башга шакирдин мәктәбдәки давранышына әсасән она бу вә я башга гиймәтләр верилир.

V. МӘКТӘБДӘ ЙОХЛАМА ИМТАҺАНЛАРЫ

Екун учоту йохлама имтаһанларында ифадә олунур ки, бунлар да бизим мәктәбләримиздә ҮИМ(б)П МК-нын 1932-чи ил 25 август тарихли гәрарындан сонра тәтбиг эдилмәйә башламышдыр.

Совет мәктәбләриндә йохлама имтаһанларынын вәзифәләри, бир тәрәфдән шакирдләрин ил бою әлдә этдикләри мүвәффәгиййәтләрә екун вурмаг вә дөвләтин мәктәб програмларынын шакирдләр тәрәфиндән мәнимсәнмә дәрәчәсини йохламагдыр.

Икинчи тәрәфдән исә дөвләт контролу формасында мүәллимин ишләрини йохламагдыр. Имтаһанларын йүксәк кейфиййәтлә нәтичәләнмәси үчүн она вахтында диггәтлә һазырлашмаг лазымдыр. Бу һазырлыг ашағыдаки мәсәләләри әһатә эдир.

1. Тә'лим материалыны мөһкәмләндирмәк вә шакирдләри имтаһана һазырламаг мәгсәдилә, планлы вә систематик сурәтдә тәкрар ишләрини тәшкил этмәк лазымдыр. Тәдрис илинин ахырына яхын тәкрарлара даһа чох ер верилмәлидир.

2. Программанын бүтүн һәчмини әһатә эдән 2—3 суаллы имтаһан билетләри тәртиб эдилмәлидир.

3. Математика, дилләр вә әдәбийят дәрсләри үзрә тәһрири имтаһанлар үчүн лазым олан текстләр, мәсәлә—мисаллар әввәлчәдән һазырланмалы вә директор тәрәфиндән тәсдиг эдилмәлидир. 10-чу синифләрин бу предметләр үзрә имтаһан материаллары ХМК—тәрәфиндән көндәрилир. Имтаһана гәдәр шакирдләр бу материалларла таныш олмамалыдырлар.

4. Физика, кимя, тәбиийят, тарих, география кими предметләрин имтаһаны үчүн лазым олан әяни васитәләр сечилмәли вә һазырланмалыдырлар.

5. Шакирдләрин имтаһана һазырлығыны сәмәрәләшдирмәк

үчүн тә'лим вә әяни васитәләрлә тәчһиз эдилмиш хүсуси отаг айырмалы, консултациялар тәшкил эдилмәли, ата-аналар арасында күтләви-изаһат ишләри апармалы вә шакирдләр үчүн аиләдә әлверишли шәраит ярадылмалыдыр. Имтаһанлара яхшы һазырлашмаг әтрафында социализм ярышы тәшкил этмәли, кери галанлара, әлавә көмәк көстәрилмәлидир.

6. Вахтлы-вахтында имтаһан чәдвәли тәртиб эдиб ону шакирдләрә чатдырмалы, бу чәдвәлдә һәр бир предметә һазырлашмаг вә шакирдләри йормамаг үчүн имтаһанлар арасында фасиләләр олмалы, чәтин вә асан предметләр чәдвәлә нөвбә илә салынмалыдыр.

Дил, әдәбийят вә математика үзрә тәһрири имтаһанлар чәдвәлә шифаһидән әввәл салынмалыдырлар.

Имтаһанын кедиши процессиндә нәзәрә алынмалыдыр ки, 10-чудан башга бүтүн галан синифләрдә имтаһаны предмет мүәллими ассистентлә бирликдә апармалыдыр. Ассистентлик исә, һәмин предмет үзрә икинчи мүәллимә вә я, она яхын предмет мүәллиминә тапшырылыр.

10-чу синифләрдә имтаһан комиссия васитәсилә апарылыр. Предмет мүәллимләри вә директордан башга комиссияда район маариф шө'бәси нүмайәндәси дә иштирак этмәлидир. Комиссияя директор сәдрлик эдир. Имтаһаны апаран предмет мүәллиминин өзү олур.

Ушаглары чох көзләтмәмәк мәгсәдилә бөйүк синифләри ики ерә бөлүб күнүн бир һиссәсиндә бирисини, башга һиссәсиндә исә икинчисини имтаһан этмәк лазымдыр.

Имтаһан заманы йохланыласы шакирдләрин һамысы синифдә отурмалы вә 3 нәфәри чағырараг билетләр тәклиф этмәли, сонра исә чавабларыны планлашдырмаг үчүн имкан вермәли, тәк-тәк чавабларыны алдыгдан сонра азад эдиләнин әвәзинә башгасыны чағырмалы. Шакирдин бурахдығы сәһвләри анчаг мүәллим дүзәлтмәлидир.

Тәнәффүсләр үмуми мәктәб зәнки васитәсилә ә'лан эдилир.

Бүтүн предметләр үзрә иллик орта вә я ортадан юхары гиймәтләр алдыгда шакирд юхары синифә кечирилир вә я мәктәби битирмиш һесаб олунур.

Рәсм, нәғмә вә физкултурадан алынан гиймәтләр бурада нәзәрә алынмырлар. Иллик пис гиймәт аланлара пайыз имтаһаны тәшкил эдилир.

Дәрс илини ә'ла гиймәтлә битирәнләрә тә'рифнамә, 10-чу синифи ә'ла гиймәтлә гуртаранлара исә ә'лачы аттестаты верилир ки, бу да бүтүн али мәктәбләрә имтаһансыз кирмәк һүгугуну тә'мин эдир.

VI. УЧОТУН ДОКУМЕНТАЦИЯСЫ.

Мәктәбләрдә учотун документациясы ашағыдакы гайда үзрә апарылыр.

1. Тә'лим ишләринин күндәлик, чари учоту синиф журналлары васитәсилә апарылыр.

Журнал сәһифәләринин бир тәрәфиндә шакирдләрин ад вә фамилиялары, алдыглары гиймәтләр вә дәрсә давамлары, икинчи тәрәфиндә исә верилән дәрсләрин тә'лим материалы вә эв тапшырыглары гейд эдилирләр. Синиф журналларына рүбләр ахырындакы гиймәтләр, йохлама имтаһанлары вә иллик гиймәтләр дә гейд эдилмәлидир.

2. Учотун икинчи документи, шакирдләрә мәхсус олан гиймәт табелләриндән ибарәтдир. Бу табелләрдә рүблик гиймәтләрә, йохлама имтаһанлары нәтичәләринә вә иллик гиймәтләрә аид графалар вардыр. Табелләрә шакирдин билийинә вә һәм дә эхлагына верилән гиймәтләр, онун бурахдығы дәрсләрин мигдары да гейд эдилирләр. Табелләр синиф рәһбәрләри тәрәфиндән долдурулур вә имзаланыб ата-аная көстәрмәк үчүн шакирдләрә верилирләр.

3. Үчүнчү документ шакирдләрин күндәлийидир. Күндәлийә шакирдләр мүхтәлиф предметләр үзрә һәр күн эв тапшырыгларыны язырлар. Мүәллимләр шакирдләрин чари учот үзрә алдыглары гиймәтләри бу күндәликләрдә гейд эдирләр, аиләләр исә күндәлийә имза этмәлидирләр ки, бу васитә илә эв тапшырыгларыны низама салмаг иши олдугча яхшылашыр.

VII. КЕРИ ГАЛМАНЫН СӘБӘБЛӘРИ. КЕРИ ГАЛМА ВӘ ИКИ ИЛ БИР СИНИФДӘ ГАЛМА ИЛӘ МҮБАРИЗӘ

Әкәр учот дүзкүн апарылырса, кери галан шакирдләр вә бу кери галманын сәбәбләри вахтында бәлли олурса, онлара көмәк тәшкил этмәк иши дә олдугча асанлашыр. Педологлара көрә шакирдин кери галмасы ирсиййәт вә «дәйишилмәз» мүһитдән асылы, зәрури бир шейдир. Онлар кери галманы гануни бир һадисә э'лан эдәрәк, совет мүәллимләрини ики ил бир синифдә галма илә һәр һансы мүбаризәдән союдур вә бунунла да мәктәбә бөйүк зиян вурурдулар.

ССРИ-дә йүзләрлә мәктәбләрин вә ә'лачы мүәллимләрин тәчрүбәси көстәрир ки, икинчи илә галма мәктәбин вә мүәллимин пис ишләмәсинин нәтичәсидир вә онун көкүнү тамамилә кәсмәк мүәллимин әлиндәдир. Бу мәгсәдлә керийә галманын әсас сәбәбләрини диггәтлә өйрәнмәли вә онун әлейһинә лазыми өлчүләр көтүрүлмәлидир. Шакирдләрин кери галмасынын мүхтәлиф сәбәбләри ола биләр ки, онлар да әсас э'тибарилә бунлардыр.

Бунун сәбәби һәр шейдән әввәл мүәллимин өз ишиндә ахтарылмалыдыр.

Шакирдин эв шәраити, она гүввәсиндән кәнар тапшырыг вермәк, эвдә исә бунун үчүн шәраитин олмамасы, тә'лим васитәләринин йохлуғу, шакирдин хәстәләнмәси вә яхуд бир ишлә даһа чох һәвәсләнәрәк вахтынын чохуну она сәрф этмәси вә әсас дәрс ишләрини яддан чыхармасы онун кери галмасына сәбәб ола биләр.

Одур ки, мүәллим һәр конкрет тәсадүфдә кери галманын сәбәбләрини мүәййәнләшдирмәли вә онун габағыны алмаг үчүн әлагәдар өлчүләр көтүрмәлидир. Лакин бунунла бәрабәр кери галан шакирдләрә ирәлиләмәк үчүн билавасите көмәк көстәрилмәлидир. Бу көмәк биринчи невбәдә шакирдә дәрсин процессиндә хүсуси диггәт вермәк, ондан тез-тез сорушмаг, консултациялар тәшкил этмәк вә айры-айры һалларда гыса мүддәтли (10—15 дәгигәлик) әлавә мәшғәләләр тәшкил этмәк, йолдашлыг ярдымы,—социрыш ишләрини чанландырмагдан ибарәтдир.

Муасир Америка мәктәбләриндә учот мәсәләсилә әлагәдар оларағ чох интишар тапмыш тест* методу совет мәктәбләри үчүн гәт'и сурәтдә ярамаз. Тест методунун маһиййәти шакирдләрә ичра этмәк үчүн бир-бирилә әлагәси олмаян, чох заман мә'насыз олан тапшырыглар вермәк, бу тапшырыгларын чавабларыны статистик гайда илә э'мал этмәк вә шакирдин билийинин нәтичәләрини, «орта норма»—стандартларилә мүгайисә этмәкдән ибарәтдир.

Бу методун ярамазлығы орасындадыр ки, шакирд өз билийини ифадә этмәк имканындан мәһрум эдилир. Бурада шакирдин анчаг сәһвләринин мигдары һесаба алыныр, бу сәһвләрин кейфиййәти исә тамамилә нәзәрдән гачырылыр. Учот тәһсил-тәрбийә ишләриндән айрылыр. Совет мәктәбләринин практикасында да педологлар учотун белә методларыны тәтбиг этмәйә чалышырлармды, ҮИК(б)П МК-нын 1932 ил 25 август вә 1936 ил 4 июл тарихли гәрарлары белә зиянлы методларын тәһсил-тәрбийә иши саһәсиндән говулмасыны тә'мин этди.

---

* Тест—инкилисчә: мәсәлә, йохлама демәкдир

1610—13

XIX ФӘСЛ

МӘКТӘБДӘ ТӘ'ЛИМ ИШЛӘРИНИН ТӘШКИЛАТ ФОРМАЛАРЫ.

Сталин йолдаш өзүнүн XVIII партия гурултайындакы тарихи мә'рузәсиндә тәшкилат ишинин чох мүһүмм бир мәсәлә олдуғуну ирәли атараг көстәрмишдир ки, дүзкүн хәтт вә мәсәләнин дүзкүн һәлли бәлли эдилдикдән сонра мүвәффәгиййәт һәм дә тәшкилат ишиндән асылыдыр. Рәһбәрин бу көстәришләри, мәктәбдә тә'лимин тәшкилат ишинә дә билаваситә аиддир. Тә'лим ишләринин дүзкүн мәзмун вә методларыны билдикдән сонра онун дүзкүн вә мөһкәм тәшкил эдилмәси даһа йүксәк кейфиййәт әлдә этмәк имканыны ярадыр.

Тә'лимин тәшкил ишләри исә, тәдрис илинин тәшкилини, синфин комплектләшдирилмәсини, мөһкәм чәдвәл тәртибини, мәктәбин режим вә дахили иш гайдаларыны, мәктәбә гәбул вә тә'лимин тәшкилат формаларыны әһатә эдир.

Тәдрис илинин тәшкили вә мәктәбин режими, ҮИК(б)П МҚ вә ССРИ ХҚС-нин 3/IX—1935-чи ил тарихли гәрарына әсасән мүәййән эдилир.

ССРИ-нин бүтүн мәктәбләриндә тәдрис мәшғәләләри сентябр айынын 1-дән башлайыр вә
1—3 синифләрдә 1/VI
4—7 » 10/VI
8—10 » 20/VI гәдәр давам эдир.

1. Тәдрис или.

Тәдрис или дөрд рүбә бөлүнүр:

I рүб 1/IX-дән — 6/XI гәдәр
II рүб 9/XI-дән — 30/XII тәдәр
III рүб 11/I-дән — 23/III гәдәр
IV рүб 1/VI-дән — 20/VI гәдәр давам эдир.

Мәктәбдә: гыш каникуллары—30/XII-дән 11/I гәдәр.
яз " 24/III " 31/IV "
яй 1—3 синифләр үчүн 1/VI-дән 31/VIII гәдәр
4—7 " " 10/VI " " "
8—9 " " 20/VI " " "

Бундан башга революцион байрам күнләриндә (Октябр революциясы, Бир май, конституция күнү) 22 январ Ленин вәфаты күнүндә мәктәбләрдә мәшғәлә олмур.

Беләликлә тәдрис илинин узунлуғу:

1—3 синифләрдә 196—күн һесаб олунур. 4-дән юхары синифләрдә исә йохлама имтаһанларына сәрф олунан вахт да бу рәгәмин үзәринә әлавә эдилир.

2. Мәктәбә ени шакирдләр гәбулу вә синифләрин комплектләшдирилмәси.

Мәктәбә ени шакирдләр гәбул этмәкдән өтрү партиянын МҚ вә ХКС-и ашағыдаки гайдалары гоюрлар.

Бир гайда олараг ени шакирдләр, мәктәб яхынлығында яшаян аиләләрдән гәбул эдилмәлидирләр.

Мәктәбә кирән шакирдләрин эризәләри июн айынын 1-дән август айынын 1-нә гәдәр верилмәлидир, онларын мәктәбә гейди исә августун 10-у илә 25-и арасында олмалыдыр. Тәдрис или башландыгдан сонра мәктәбә ени шакирд гәбулуна анчаг мүстәсна һалларда (аиләнин бир шәһәрдән о биринә көчмәси кими) ичазә верилмәлидир.

Мәктәб директорлары (мүдирләри) һәм ени гәбул олунан ушаға вә һәм дә онун ата-анасына гаршы һәссас вә диггәтли олмалыдыр.

Ушағын мәктәбә гәбулу үчүн анчаг ашағыдаки документләри истәмәли:

а) яшы һаггында,
б) чичәк дөйдүрмәси һаггында,
в) вә эризә.

Мәктәб һәмин сәнәдләри ушағын ата-анасындан истәмәлидир.

Мәктәбдә синифләрин комплектләшдирилмәсинә кәлинчә ашағыдакиләри гейд этмәлийик.

Шакирдләрин тәһсил-тәрбийә ишләри әсасән синифләр үзрә апарылдығы үчүн мәктәб шакирдләри синифләрә бөлүнүрләр. Синифләрдә олан шакирдләрин тәркиби мөһкәм олмалыдыр, йә'ни синифдә шакирд ахынына, тез-тез дәйишмәсинә ичазә верилмәмәлидир. Бир вә эйни синифдә олан шакирдләрин билик сәвиййәләри бәрабәр олмалыдыр. Йә'ни эйни программалар үзрә олан тә'лим материалыны һәр бир шакирдин мәнимсәмәйә мүәййән һазырлығы олмалыдыр. ССРИ-дә үмуми мәчбури тәһсил тәтбиг эдилдийиндән бир синиф шакирдләринин яшлары да әсас э'тибарилә бәрабәр олур (вә яхуд бир-биринә чох яхын олур).

3. Мәктәбин режими вә дахили иш гайдалары.

Мәктәбин элми-педагожи әсасда дүзкүн гурулмуш режим вә дахили иш гайдаларынын шүурлу интизам тәрбийәсиндә вә тә'лим кейфиййәтинин йүксәлмәсиндә бөйүк ролу вардыр. Она көрә дә МК вә ХКС 3/IX—1935-чи ил гәрарында буна даир конкрет көстәришләр вермишдир. Һәмин гәрарә әсасән мәктәбин күндәлик режими ашағыдакы гайда үзрә тә'йин эдилир:

а) Дәрсләрин, бир синифдә мигдары.

1—4 синифләрдә күндә 4 дәрс, һәфтәнин ики күнү исә 4-чү синифләрдә күндә 5 дәрс кечилмәсинә ичазә верилир.

5—10 синифләрдә күндә 5 дәрс, һәфтәнин ики күнү исә алты дәрс кечилмәсинә ичазә верилир.

РСФСР-дән башга мүттәфиг республикаларда вә РСФСР-ин автоном республикаларында рус дилини өйрәнмәк мәгсәдилә, 5-дән юхары һәр синифдә һәфтәдә әлавә бир дәрс кечилмәсинә ичазә верилир.

б) Бүтүн мәктәбләрдә бир дәрсин мүддәти 45 дәгигә тә'йин эдилир. Тәнәффүсләрә кәлинчә биринчи, үчүнчү вә дөрдүнчү тәнәффүсләрин һәр биринә 10 дәгигә, икинчийә—30 дәгигә вахт верилир. Айры-айры һалларда икинчи вә үчүнчү тәнәффүсләрин һәр бирини 20 дәгигә этмәйә ичазә верилир.

в) Мөһкәм режим әсасында мәктәбдә мүәллим вә шакирдләрин вәзифәләринә даир дахили интизам гайдалары дүзәлдилир. Дахили иш гайдалары шакирдләрин вә мүәллимин вәзифә вә ихтиярларыны мүәййән эдир. Онун синиф ичәрисиндә, тәнәффүс заманы өзүнү апармасыны көстәрир, мүәллимә гаршы дүзкүн мүнасибәтләрини тә'йин эдир вә һ. б.

Мәктәбин һәм режими вә һәм дә дахили иш гайдалары һәр бир шакирдә чатдырылмалыдыр.

4. Дәрс чәдвәли

Әһәммиййәти. Педагожи әсаслара әсасән дүзүлмүш мөһкәм дәрс чәдвәли, тә'лим ишләринин тәшкилиндә бөйүк рол ойнайыр. Партия вә һөкумәт, мәктәб һаггында чыхардығы гәрарларында (5/IX—1931 вә 3/IX—1935-чи илләр) мәктәбдә тә'лим мәшғәләләринин мөһкәм чәдвәл үзрә апарылмасыны гәт'и тәләб эдирләр. Һәмин гәрарларда тез-тез дәйишилән вә «сәрбәст» чәдвәл практикасына гәт'и сон гоюлмасы мәктәбләрә тапшырылыр, чүнки белә чәдвәлләр мүәллим вә шакирдләрин әмәйини дүзкүн тәшкил этмәдийи кими, шакирдләрин тә'лим материалыны мәнимсәмәләри кейфиййәтини дә ашағы салырлар. Дүзкүн гурулмуш дәрс чәдвәли бир нечә педагожи әсаслара сөйкәнмәлидир.

Дәрс чәдвәлинә верилән тәләбләр:

1. Дәрс чәдвәли мөһкәм вә бүтүн бир тәдрис или мүддәтинә дүзәлмәлидир.

2. Мүхтәлиф предметләр арасында күн вә саатлар бөлүндүйү заман, оларын хүсусиййәтини нәзәрә алмалы вә һәр предметин кечирилмәси үчүн әлверишли шәраит дүзәлдилмәли.

3. Предметләр һәфтәнин күнләри вә күнүн саатлары арасында элә бөлүнмәлидир ки, шакирдләрин һәр күн иши нормал олсун. Чәдвәл онларын кәркин әгли әмәкләрини физкултура вә бәдии тәрбийә предметләрилә, дәгиг предметләри һуманитар предметләр илә нөвбәйә салараг шакирдләрин күндәлик мәшғәләләринин мигдарыны дүзкүн бөлмәлидир. Чәдвәл шакирдләрин эв тапшырыгларыны низама салмалыдыр.

4. Дәрс чәдвәли мәктәбин әяни васитәләриндән, физика, кимя, тәбиййят кабинетләри, физкултура залындан вә башгаларындан рационал истифадә этмәйә имкан яратмалыдыр.

5. Дәрс чәдвәли мүәллим гүввәсиндән дүзкүн вә рационал истифадә этмәйи тә'мин этмәлидир.

6. Дәрс чәдвәли техники чәһәтдән сәлигә илә дүзәлдилмәлидир.

Дәрс чәдвәлинә верилән үмуми тәләбләрин һәр бирини айдынлашдыраг.

П р е д м е т л ә р и һ ә ф т ә н и н к ү н л ә р и а р а с ы н д а н ә ч ү р б ө л м ә л и? Мүхтәлиф предметләр үзрә ишин сәмәрәли апарылмасы, бу предметләри һәфтәнин күнләри арасында дүзкүн бөлмәдән чох асылыдыр. Онун үчүн дә бу ашағыдакыларә риайәт олунмалыдыр:

1. Мәктәб ишләринин практикасындан көрүндүйү үзрә, һәфтәнин биринчи күнләриндә шакирдләрин мәнимсәмә дәрәчәләри, ахырынчы күнләринә нисбәтән даһа йүксәк олдуғундан чох кәркин әмәк тәләб эдән дәрсләри (математика, дилләр вә һ. б) һәфтәнин ахыр күнләринә, рәсм, нәғмә кими дәрсләри исә әввәл күнләринә салмаг доғру дейилдир.

2. Мигдарча һәфтәдә 2—3 сааты олан предметләри, һәфтәнин бир тәрәфиндә (ахыр вә я әввәлиндә) далбадал чәдвәлә салмаг да доғру һесаб эдилә билмәз.

3. Систематик олараг чалышмалар тәләб эдән предметләри дә (математика, дилләр) һәфтәнин бир тәрәфинә топламаг доғру дейил. О чүр предметләр һәфтә боюн давам этмәлидирләр.

4. Һәфтә күнләринин биринә дәгиг предметләри (алгебра, геометрия, физика, кимя), о бирисинә һуманитар предметләр

(Азәрбайчан дили, рус дили, әдәбиййат, тарих, харичи дил) топламаг да доғру һесаб эдилә билмәз.

5. Кечилишиндә тәчрүбә вә лаборатория мәшғәләләри тәләб эдән дәрсләри дә (физика, кимя, тәбиәт) күнүн биринә топламаг олмаз.

Бүтүн бу дедикләримизә әмәл олунмадыгда шакирдләрин ишләри һәфтәнин күнләри үзрә мүхтәлиф олур; күнүн бириндә йорулур, о бирисиндә исә, лазыми гәдәр ишләмирләр. Мәшғәләләрдә алынан биликләрин характери эйни олдугда шакирдләрдә диггәтсизлик әмәлә кәлир вә һ. б.

Бир күнүн ичәрисиндә предметләри нә чүр бөлмәли? Предметләр күн ичәрисиндә элә бөлүнмәлидир ки, ушаглар йорулмасынлар вә иш габилиййәтләрини күнүн ахырына гәдәр сахлая билсинләр. Йорғунлуг һаггында олан элми мә'луматлара көрә биринчи саатда һәм шакирдләрдә вә һәм дә мүәллимләрдә иш габилиййәти о гәдәр дә йүксәк олмур. Иш габилиййәти тәдричән, вә 2—3 дәрсдә даһа йүксәк дәрәчәйә чатыр. Бөйүк тәнәффүсдән сонра шакирдләрин йорғунлуглары чыхараг гүввәләри бәрпа эдилир. Одур ки, 4-чү дәрс дә кифайәт дәрәчәдә иш габилиййәти үзрә кечирилир. Анчаг 5-чи вә хүсусән 6-чы дәрсләрдә йорғунлуг даһа йүксәк олдуғундан чәдвәл дүзәлтдикдә буну нәзәрә алмаг лазымдыр.

Физкултура, нәғмә, рәсм мүстәсна олмаг шәртилә һансы предметин даһа чәтин олмасы нисби бир шейдир. Һәр предметин өзүнә көрә чәтинлийи вардыр. Мүндәрәчәдән асылы олараг предметин һәм асан вә һәм дә чәтин дәрсләри вардыр. Бундан башга ушағын бири үчүн асан олан предмет о бири үчүн чәтин ола биләр. Она көрә дә предметләри дәгиг бир шәкилдә «асанлар» вә «чәтинләр» дейә бөлмәк олмаз. Партия 3/IX—1935-чи ил гәрарында 7—8—9-чу синифләрдә 6-чы дәрсләрә физкултура вә рәсмхәтт салынмасыны тапшырмышдыр. Дил вә математика дәрсләринин биринчи дөрд саатда кечилмәси даһа мәсләһәтдир. Дедикләримиздән башга предметләри күнүн ичәрисиндә бөлмәк ишиндә ашағыдакиләри дә унутмамалыдыр;

1. Һуманитар вә я дәгиг предметләри чәдвәлдә бир-биринин далынча салмаг олмаз.

2. Эйни дәрәчә мүрәккәб методлар тәләб эдән дәрсләр (физика, кимя) чәдвәлдә гоншу олмамалыдырлар.

3. Бир күнүн ичәрисиндә ики дәфә гоша дәрс салмаг дүзкүн олмаз, үмумиййәтлә гоша дәрсләрә анчаг мәшғәләнин формасыны дәйишдирмәк мүмкүн олдуғу заман ичазә вери-

лир. Мәсәлән: ана дилиндән вә еләчә дә һесабдан гоша дәрсләр верилирсә, онларын бири язы ишинә верилмәлидир; кимядан, физикадан гоша дәрс верилирсә, онларын бири лаборатория мәшғәләләринә һәср эдилмәлидир.

Ҹәдвәл дүзәлдәркән әяни васитәләрдән вә мәктәбин хүсуси биналарындан рационал истифадә эдилмәсини нәзәрдә сахламалыдыр. Тә'лимдә йүксәк кейфиййәт әлдә этмәк үчүн әяни васитәләрдән вә хүсуси мәктәб кабинетләриндән сәмәрәли истифадә эдилмәлидир. Чох заман чәдвәл дүзәлдәркән әяни васитәләрдән нечә комплект олмасы илә һесаблашмырлар. Нәтичәдә ики мүхтәлиф мүәллимин эйни заманда бир вә эйни әяни васитәйә мөһтач олдуғу бәлли олур ки, бунлардан да бириси истәр-истәмәз мәһрум галачагдыр.

Ҹәдвәл дүзәлдәркән мүәллим гүввәсиндән дүзкүн истифадә эдилмәсинә чалышылмалыдыр. Мә'лумдур ки, мүәллим мәктәбдә мәркәзи фигурадыр. Ахыр нәтичәдә мүәллимин кейфиййәти һәр шейи һәлл эдир. Она көрә дә мәктәб мүәллимин ишини тәшкил этмәйә бөйүк әһәммиййәт вермәлидир.

Мүәллимләри чәдвәлә саларкән мәктәб онларын яшайыш шәраитини, сағламлыгларынын вәзиййәтини, һазырлығынын дәрәчәсини, ишинин мигдарыны нәзәрдә сахламалыдыр. Лакин бу һеч дә мүәллимин һәр бир педагожи әһәммиййәти олмаян тәләбләринә әмәл этмәк демәк дейил. Бу о демәкдир ки, мүәллимин әсасландырылмыш тәләбләри ишә зәрәр вермәдикдә, биләкс мәнфәәт кәтирдикдә һесаба алынмалыдыр. Мәсәлән: мүхтәлиф параллел синифләр үзрә ишләйән мүәллимләрин бир күндә анчаг бир параллел үзрә чалышмасы даһа мәсләһәтдир; чүнки белә бир өлчү онун яхшы һазырланмасына шәраит һазырлайыр. Әкәр мүәллим һазырлашмаға даһа чох мөһтачдырса, она дәрс бөлкүсүндә анчаг бир параллел үзрә дәрсләр тапшырылмалыдыр.

Дәрс чәдвәлини ким вә нә мүддәтә тәртиб эдир? Көстәрдийимиз педагожи тәләбләрә уйғун дәрс чәдвәли тәртиб этмәк, мәктәбин ән мүһүм тәшкилат ишидир. Она көрә дә ону техники бир иш һесаб эдәрәк һәр адама э'тибар эдиб тапшырмаг олмаз. Дәрс чәдвәли мәктәбин директору вә я онун тәдрис ишләри үзрә муавини тәрәфиндән дүзәлдилмәлидир. Дәрс чәдвәли МК-нын 1932-чи ил 25 август тарихли гәрарынын тәләби үзрә бир тәдрис или мүддәтинә дүзәлир. Һеч бир «мүвәггәти» вә «сүрүшкән» чәдвәлләрә йол верилмәмәлидир. Әкәр дәрс или ичәрисиндә чәдвәлдә дәйишиклик апармаг зәрури оларса (мүәллимин дәйишилмәси кими) бу дәйишикликләр, чәдвәлин педагожи принципләрини позмамалыдырлар.

5. Дәрс мәктәбдә тәдрис-тәрбийә ишләринин әсас формасыдыр.

Мәктәбдә тәдрис-тәрбийә ишләринин мүвәффәгиййәти тәдрис планы, программа, дәрсликләрдән тә'лим методлары вә һәм дә мәгсәдә мүвафиг вә дүзкүн тәшкилат формасындан асылыдыр.

Тәдрис-тәрбийә ишләринин тәшкилат формасы алтында шакирдләрин тәдрис процессиндә мүәййән шәкилдә группалашмасы, тәдрис материалларынын вахт үзрә бөлүнмәси, мәшғәләләрин бир-бирини әвәз этмәк гайдасы вә с. дүшүнүлүр.

Педагогика тарихиндә тәдрис-тәрбийә ишләринин мүхтәлиф тәшкилат формалары олмушдур. Бу формалар һәр дөврдәки тәдрис-тәрбийә ишинин мәзмунундан асылы олмушлар. Орта әср мәктәбләринин тәшкилат формасы тәдрис ишинин сон дәрәчә индивидуализациясы үзәриндә гурулмушду. Белә ки, мүәллим шакирдләрин һәр бирилә айры-айры мәшғул олмалы иди. Мүәллим нөвбә илә шакирдин бириндән дәрсини сорушур, она ени дәрс верир, сонра икинчи, үчүнчү вә и. а. илә мәшғул олурду. Онун үчүн дә о, күндә 10—15-дән артыг шакирд илә дәрс апара билмәзди.

Әмәлә кәлән ени буржуазия синфи тәһсил ишләрини өз мәнафеинә уйғунлашдырмасыны вә бундан асылы олараг тәһсилин бир гәдәр кенишләндирилмәсини лазым билди. Тәдрисин көһнә тәшкилат формасы ени вәзифәләрин тәтбигини тә'мин эдә билмәдийиндән әлверишли ени форма ахтармаг лазым иди. Тә'лимин бу ени әлверишли тәшкилат формасы 17-чи әсрин бөйүк педагогу Ян Амос Коменски тәрәфиндән тапылды вә мүәййән шәклә салынды. Бу исә педагогика тарихиндә синиф-дәрс формасы адилә мәшһурдур.

Бу тә'лим формасынын маһиййәти ондан ибарәтдир ки, шакирдләр билик сәвиййәләринә көрә синифләрә бөлүнүр, мүәллим һәр синифлә айрыча мәшғул олур, мүәллим синифдә отуран шакирдләрин һамысына эйни тә'лим материалыны, эйни заманда өйрәдир, иш мүәййән чәдвәл үзрә апарылыр, тәдрис материаллары мүхтәлиф предметләрә бөлүнүр, мүәллимин рәһбәрлик ролуну тә'мин эдир вә һ. б.

Синиф-дәрс формасы мәктәб ишләрини сәмәрәләшдирмәйә вә тә'лими күтләви һала салмаға олдугча көмәк этмишдир. Бу форма буржуа мәктәбиндә узун мүддәт сынанмыш вә өзүнә вәтәндашлыг һүгугу газана билмишдир. Буна бахмайараг буржуа педагогикасы тарихиндә хүсусилә 20-чи әсрин әввәлиндә, синиф-дәрс формасыны тәфтиш эдән вә она гаршы гоюлан ени формалара раст кәлмәк олур. Онлардан

далтон-план иш формасыны көстәрмәк олар. Бу форма 1913-чү илдә Американын Далтон шәһәриндә Елена Паркхерст адлы бир мүәллимә тәрәфиндән ирәли сүрүлмүшдүр.

Далтон-план формасынын маһиййәти тә'лими индивидуаллашдырмаг, һәр шакирдин өз башына «тапшырыглар» үзәриндә ишләйәрәк ирәлиләмәсини тә'мин этмәйә чалышмагдан ибарәтдир.

Далтон-план, «лаборатор бригада» методу адилә 1932-чи илә гәдәр совет мәктәбләриндә кениш яйылмышды. Бу «метод» (тә'лим формасы) тә'лим ишләри процессиндә мүәллимин ролуну ашағы салдығындан, билийин шакирдләрә системлә вә шүурлу верилмәсини тә'мин эдә билмәдийиндән вә беләликлә совет мәктәбинин гаршысындакы вәзифәләрин еринә етирилмәсинә мане олдуғундан МК-нын 25/VIII—32-чи ил тарихли гәрарына әсасән совет мәктәбләри практикасындан рәдд эдилди.

МК, һәмин гәрарында, совет мәктәбләриндә тәдрис-тәрбийә ишләринин әсас тәшкилат формасына даир гәт'и вә айдын көстәришләр вермиш вә синиф-дәрс формасыны, совет мәктәби практикасында сынанмыш, әлверишли бир форма олдуғундан өз һүгугунда бәрпа этмишдир. МК көстәрмишдир ки, ибтидаи вә орта мәктәбләрдә тәдрис-тәрбийә ишләри тәшкилинин әсас формасы, мәшғәләләри мүәййән чәдвәл үзрә кедән, мөһкәм шакирдләр һей'әтинә малик олан синифләрлә апарылан дәрс олмалыдыр. Бу форма мүхтәлиф тә'лим методлары тәтбиг эдәрәк, мүәллимин рәһбәрлийи алтында шакирдләрлә 3 чүр иш гайдасындан истифадә этмәлидир. 1) бүтүн синиф шакирдләрилә бирликдә, 2) даими вә мәчбури олмаян бригадалар—коллективләрлә, 3) индивидуал олараг айры-айры һәр бир шакирдлә апарылан иш. Беләликлә, МК-нын гәрарына әсасән:

а) Совет мәктәбләриндә тәдрис тәрбийә ишләри тәшкилинин әсас формасы дәрсдир.

б) Дәрс—мөһкәм шакирдләр һей'әти олан синифләрдә, мүәллимин рәһбәрлийи алтында, мүхтәлиф ярарлы методлар тәтбиг эдилмәклә апарылмалыдыр.

в) Дәрс—бүтүн синифлә бригада—коллективлә вә һәр бир шакирдлә айры-айры мүәллимин иш апармасыны әкс этдирмәлидир.

г) Дәрс анчаг шакирдләри тә'лим этмәкдән өтрү дейил, эйни заманда тәрбийә этмәкдән өтрү дә әсас форма һесаб эдилмәлидир.

Бу үмуми мәсәләләрдән сонра дәрсин типләри, дәрсә һа-

зырлыг, дәрсин кедиши вә с. мәсәләләринин изаһына кечә биләрик.

I. Дәрсин типләри.

Мәшғәләнин мәгсәдиндән, шакирдләрин яшларындан вә билик сәвиййәләриндән, тәдрис материалынын характери вә мүрәккәблийинин дәрәчәсиндән асылы олараг дәрсләр мүхтәлиф типдә ола билир.

Мүәллим бир дәрсин гаршысында мүхтәлиф вәзифәләр гоя биләр, көһнә дәрсин сорушулмасы, ени дәрс материалынын верилмәси, биликләрин мөһкәмләндирилмәси вә с.

Дәрсләрин бә'зиләриндә бу мәгсәдләрин һамысы бирдән, бә'зиләриндә исә бунларын бир нечәси вә яхуд да бири иштирак едә биләр.

Белә ки, бир дәрсдә мүәллим һәм сорушур, һәм ени материал верир, һәм дә ени кечилмишләри мөһкәмләндирир (бу дәрсин ән чох инкишаф этмиш типидир), вә яхуд: материал бөйүк олдуғу вә ону бөлмәк мүмкүн олмадыгда мүәллим дәрсин әввәлиндән ахырына кими материалы анчаг нағыл вә я лекция шәклиндә ифадә этмәклә мәшғул олур. Бу тип дәрсләр мәктәбин юхары синифләриндә мүмкүн вә бә'зән зәрури һесаб олунур. Бир гисм дәрсләр, анчаг чалышмалар апарараг билик вә бачарыгларын мөһкәмләнмәси мәгсәдини дашыйырлар.

Башга бир чүр дәрсләр дә сорғу, тәкрарлар йолилә биликләри мөһкәмләндириб системләшдирмәк вәзифәсини тә'гиб эдирләр. Бүтүн дәрсләри әсас мәгсәдләринә көрә 4 типә бөлмәк олар.

I. Ени билик верән дәрсләр.

II. Билик—бачарыглары мөһкәмләндирән дәрсләр.

III. Билик, бачарыг вә вәрдишләри низама салан вә һесаба алан дәрсләр. Гейд этмәлийик ки, бу типләрин һәр бири аз да олса башгаларынын элементини өзүндә экс этдирир.

IV. Комбинә эдилмиш йә'ни айры-айры вәзифәләри дашыян дәрсләр.

II. Дәрсин структурасы

Дәрсин мәгсәдиндән асылы олараг структурасы да мүхтәлиф олур. Һәр бир дәрс типинин өзүнә көрә структурасы вардыр. Һәр тип дәрсин структурасы үзәриндә айрыча даянаг.

Ени билик верән дәрсләрин структурасы. Ени билик верән дәрс типләри әсасән 2 чүр структурада олурлар.

Биринчи. Бурада тә'лим процессинин бүтүн әсас элементләри иштирак эдирләр:

а) Дәрс, шакирдләрин тәшкил эдилмәсилә башлайыр. Дәрсдә иштирак этмәйән шакирдләр гейд олунур вә дәрсә башламаг үчүн сакитлик ярадылыр.

б) Сонра эвә верилмиш тапшырыгларын йохланылмасы башлайыр. Кечән тә'лим материалынын мәнимсәнмә дәрәчәсини йохламаг дәрсин бу этапына дахил эдилмәлидир.

в) Үчүнчү этап дәрсин мәгсәди вә темасы илә шакирдләри таныш этмәкдән ибарәтдир.

г) Дөрдүнчү этапда ени материалын изаһ эдилмәси башлайыр.

д) Ени материалы баша салдыгдан сонра мүәллим ону екунлашдырыр вә мөһкәмләндирмәйә кечир.

е) Нәһайәт эвә тапшырыг верир вә онунла дәрси баша чатдырыр.

Икинчи. Ени билик верән дәрсләрин икинчи типи, юхарыда сайылан этапларын һамысыны дейил, анчаг бир нечәсини әһатә эдир. Мәктәбин юхары синифләриндә материалын чохлуғу вә шакирдләрдә мәнимсәмә габилиййәтинин йүксәк олмасы, материалы мөһкәмләндирмәйә айрыча вахт айырмағы тәләб этмир вә буна чох заман вахт да галмыр.

Бу чүр дәрсләрдә, мүәллим тәшкилат этапыны кечирдикдән сонра көһнә дәрси вә эвә вердийи тапшырыглары йохлайыр, ени дәрсин мәгсәд вә темасыны хәбәр верәрәк ени материалы изаһа башлайыр вә нәһайәт шакирдләрин сualларына чаваб верир, онларын мүстәгилл ишләмәләри үчүн мәсләһәтләр көстәрир.

Бунун кими дә мүндәрәчәсини тамамилә изаһ этмәк үчүн 2—3 дәрс тәләб эдән темаларда мүәллим белә дәрсләрин һәр бириндә көһнә дәрсин мүзакирәси вә тәкрарыны да ихтисар эдә билир. Белә ки, мүәллим тәшкилат этапындан сонра ени дәрсин мәгсәди вә темасыны айдынлашдырыр, ени материалын ифадәсинә кечир, ахырда шакирдләрин суалларына чаваб верир вә мүстәгилл ишләринә даир көстәришлә кифайәтләнир.

Билик—бачарыглары мөһкәмләндирән дәрс типләринин структурасы. Мәктәбдә бир сыра дәрсләр вардыр ки, онларын мәгсәди шакирдләрә ени билик вермәк дейил, бәлкә верилмиш биликләри вә бачарыглары мөһкәмләндирмәкдир.

Мүхтәлиф предметләр, хүсусилә дил вә математика дәрсләри үзрә шакирдләрин өйрәндикләри гайдалары, бачарыг вә вәрдишләри мөһкәмләндирмәк үчүн чалышмалара бир сыра дәрсләр һәср эдилмәлидирләр.

Belə dərslərin strukturası isə öz xüsusiyyətlərinə malikdir.

Öyrənilmiş bir qaydanı möhkəmləndirmək məqsədilə müəllim bütün dərsi çalışmaya həsr edir. Məsələ və misallar həll edir, sinifdə birlikdə qrammatik təhlil aparır və h. b.

Belə dərslərin strukturası: təşkilat və evə verilən tapşırıqların yerinə yetirilməsini yoxlama etapından sonra, müəllim dərsin vəzifəsini aydınlaşdırır.

«Bu gün sizinlə bir yerdə məsələ həll edəcəyik», «Bu gün tekstin qrammatik təhlililə məşğul olacayıq» və s.

Şagirdlərin birini yazı taxtasına çağırır, yerdə qalanlar öz yerlərində məşğul olurlar. Dərsin axırında isə müəllim çalışma üçün evə material verir.

Belə dərslərin strukturası bə'zən dəyişilir; belə ki, kollektiv çalışma forması şagirdlərin müstəqil individual işlərilə əvəz edilir. Məsələn: müəllim sinifdə məsələni əvvəlcə kollektiv surətdə həll etdirir, sonra həmin məsələyə oxşar başqa məsələni isə müstəqil olaraq şagirdlərin özlərinə həll etdirir.

Məqsədə görə yeni dərs şifahi çalışmaya və yaxud yazı işinə həsr edilə bilər.

Yazıya həsr edilən dərs tipinin strukturasına gəlincə, burada təşkilat etapından sonra, keçən yazı işlərində buraxılmış xarakterik səhvlər müzakirə edilir, sonra dərsin məqsədi və yazı materialı aydınlaşdırılır. Onun dalınca yazı işi başlayır. Axırda yenə də evə, əlaqədar tapşırıq verməklə dərs tamamlanır.

Qrafik işlərə həsr olunan dərslər də əsasən belə aparılırlar.

Bir sıra dərslər əvvəlcədən verilmiş bilik, bacarıq və vərdişləri nizama salmağa və onları uçota almağa həsr edilirlər. Burada, bir tərəfdən biliyi möhkəmləndirmək məqsədi, o biri tərəfdən isə onu uçota almaq—kontrol vəzifəsi tə'qib edilir.

Məktəbdə yer tutan xüsusi təkrarlar həmin dərslərin adi tipləridir. Belə dərslərin strukturası, yenə də təşkilat etapı, dərsin məqsədini aydınlaşdırmaq, sonra isə təkrara keçmək və axırda işləmək üçün əlaqədar ev tapşırıqlarını verməkdən ibarətdir.

Beləliklə: məktəbdə müxtəlif dərs tipləri yer tutur. Hər dərs tipinin özünə görə bir və ya bir neçə strukturası ola bilir və dərs tiplərinin müxtəlif olmasına baxmayaraq bə'zi etaplar hər tipdə yer tutmalıdırlar, onlar

da şagirdlərin təşkili, dərsin məqsədini aydınlaşdırmaq, evə əlaqədar tapşırıqların verilməsindən ibarətdir.

Üçüncü. Dərsə hazırlıq. Müəllimin ciddi və sistematik şəkildə öz işlərinə hazırlaşması, tədris-tərbiyə işlərinin yüksək keyfiyyəti üçün həll edici rol oynayır. Müəllimin hazırlığı üç yol ilə gedir.

1. Müəllim arasıkəsilmədən ixtisasını təkmilləşdirmək uğrunda çalışmalıdır. Bunun üçün, öz ixtisasına aid olan klassik ədəbiyyatı, və ixtisasının yeniliklərini öyrənməlidir. Müəllim öz siyasi hazırlığını artırmaq məqsədilə, marksizm-leninizm klassiklərinin əsərlərini, partiya tarixinin qısa kursunu və periodik siyasi ədəbiyyatı arasıkəsilmədən oxumalıdır.

Bunun kimi də pedagoji və metodik hazırlığını təkmilləşdirmək məqsədilə əlaqədar ədəbiyyatdan, müəllimlərin biliyini artırmaq üçün təşkil edilən bir çox ölçülərdən (lekciyalar və s.) maksimal dərəcədə istifadə edilməlidir.

2. Müəllim öz apardığı predmetin tədris materialı üzərində arasıkəsilmədən çalışmalıdır. Bunun üçün hələ tədris ili başlanmazdan əvvəl öz predmetinin programmasını və əlaqədar dərslikləri diqqətlə öyrənməlidir. Hansı sinifdə hansı bilik, bacarıq və vərdişlərin, hansı həcmdə verilməsi lazım olduğunu əvvəlcədən müəyyənləşdirməlidir. Belə olduqda müəllim şagirdlərin dərsdə hər bir suallarına qarşı hazır olur, misal və demonstrasiyalar üçün lazımi material toplayır.* Bundan başqa, müəllim öz predmetinə aid populyar əsərləri gözdən keçirir və onları şagirdlərin sinifdən xaric işlərini təşkil etmək üçün istifadə edir. Müəllim arasıkəsilmədən öz dərsləri üçün didaktik material hazırlamaq işi üzərində fikirləşir və bütün bunlar, müəllimin növbəti dərs üzərində hazırlaşmasına əlverişli şərait yaradırlar.

3. Müəllimin növbəti dərsə hazırlaşması. Müəllimin öz ixtisasını təkmilləşdirmək və tədris materialı üzərində arasıkəsilmədən çalışması, növbəti dərs üçün lazım olan hazırlığı xeyli yüngülləşdirir. Növbəti dərsə hazırlığın xarakteri dərsin qarşıya qoyduğu məqsəddən asılıdır. Şübhəsiz, müəllimin yeni bilik verən dərsə hazırlığı ilə, bilik və bacarıqları möhkəmlədən dərsə hazırlığı eyni ola bilməz. Ona görə də növbəti dərsə hazırlaşmağa başlamadan əvvəl müəl-

* Bu iş hazırlığın nəticəsində müəllim hər rüb'ün başlanğıcında rüblük kalendar və tematik plan düzəldir.

лим кеһнә дәрсләрин нәтиҹәләрини нәзәрә алараг нөвбәти дәрсинин мәгсәдини тә'јин етмәлидир.

Әкәр нөвбәти дәрсин мәгсәди јени билик вермәкдирсә, о заман мүәллимин биринҹи иши програм вә календар плана әсасән тәдрис материалы сечмәкдән ибарәт олур. Сечилән тәдрис материалынын һәҹминә хүсуси диггәт вермәк лазымдыр. Тәдрис материалынын һәҹми елә олмалыдыр ки, ону бир дәрсин ичәрисиндә мәнимсәтмәк мүмкүн олсун. Буна фикир верилмәзсә материалын јарымчыг галмасы вә јахуд да вахтын бош кечмәси лабүддүр. Тәдрис материалынын дүзкүн һәҹмини тә'јин етмәк үчүн, материалын характерини, шакирдләрин һазырлығыны, әјани васитәләрин варлығыны, ишләдиләҹәк тә'лим методларыны нәзәрдә сахламаг лазымдыр.

Јени дәрс үчүн тә'лим материалыны сечдикдән сонра мүәллим бу сечилмиш материалы өзү јахшы ишләмәли вә мәнимсәмәлидир. Ишин бу ҹәһәти хүсусилә кәнҹ мүәллимләрә, програмлар илә биринҹи дәфә ишләмәјә башлајан мүәллимләрә даһа чох аиддир. Материала дәриндән јијәләнмәк үчүн мүәллим әввәлҹә дәрслији диггәтлә јохламалы, орадакы терминләр, материалын изаһы гајдасы вә с. илә таныш олмалыдыр. Бундан сонра, материалла әлагәдар олараг шакирдләрин верә биләҹәкләри суаллары вә онлара верәҹәји ҹаваблары фикирләшир вә лазым исә үјғун әдәбијјата мүраҹиәт едир.

Сонра исә дәрсә һазырлығын јени етапы башлајыр. Бу да дәрси апармаг үчүн дидактик материалын сечилмәсиндән ибарәтдир. Мүәллим дәрсин кечилишиндә зәрури олан иллүстрасија материалыны, карталары, плакатлары, схемалары, коллексијалары, кәтирәҹәји фактлары, мисаллары, мәсәлләри, мәтнләри сечир вә с. тәҹрүбәләри һазырлајыр, бу тәҹрүбәләрин синифдә доғру нәтиҹә верәҹәјини јохлајыр вә архајын олур.

Дәрсә һазырлығын үчүнҹү мүһүм етапы дәрси методик ҹәһәтдән мүәјјәнләшдирмәкдир. Мүәллим дәрси һансы методларла апараҹағыны тә'јин етмәлидир. Дәрсин әввәлиндән ахырына гәдәрки бүтүн просеси дүшүнәрәк, ону етаплара бөлмәли, дәрслә шакирдләри марагландырмаг, онларда кәркин диггәт јаратмаг үчүн методик гајдалар сечмәли, шакирдләрин билијини учота алмаг јолларыны мүәјјәнләшдирмәли, јохланылмасы лазым олан шакирдләри тә'јин етмәли вә дидактик ҹәһәтдән дүзкүн суаллар һазырламалыдыр.

Бундан сонра дөрдүнҹү етап башлајыр ки, бу да шакирдләрин евдә чалышмалары үчүн лазыми тапшырыглары мүәјјәнләшдирмәк вә онлары көздән кечирмәкдир. Мүәллим евә

вериләси тапшырыгларын һәҹмини вә мүндәриҹәсини диггәтлә мүәјјән етмәли вә бу тапшырыгларын јеринә јетирилмәси үчүн һансы көстәришләр верәҹәјини ајдынлашдырмалыдыр. Тапшырығын һәҹмини мүәјјән едәркән шакирдләрин һазырлыг дәрәҹәсини вә материалын мүрәккәблијини нәзәрдә сахламаг лазымдыр.

Ахырынҹы етап дәрсин планыны дүзмәкдән ибарәтдир. Дәрсә һазырлыг үчүн мүәллимин апардығы бүтүн ишләр, планда ифадә олунур. План анҹаг ҹидди һазырлыг ишләринин нәтиҹәси олдуғу заман гијмәтли һесаб олуна биләр.

План ашағыдакы һиссәләрдән ибарәт олмалыдыр;

1. Дәрсин тарихи вә нөмрәси.

2. Теманын ады, дәрсин мәгсәди.

3. Дәрсин кедиши: бу һиссә ардыҹыл бир шәкилдә дәрсин бүтүн етапларыны—кеһнә дәрсин тәкрарыны, јени дәрсин мәгсәдинин изаһыны, материалын шәрһини, ону мөһкәмләндирмәји вә евә тапшырыг вермәји әһатә етмәлидир.

Дәрсин мүндәриҹәсини тәшкил едән әсас фикирләр планда ардыҹыл бир сурәтдә гејд олунмалыдырлар. Бундан башга, чыхарылаҹаг нәтиҹә вә формулалар да ајдын формада плана дахил едилмәлидирләр. Чәкилән мисаллар, һәлл едиләси мәсәләләр, тәһлил едиләси типик мәтн вә с. плана јазылмалыдырлар.

Нәһајәт евә вериләҹәк тапшырығын адлары, мәсәләнин нөмрәси, дәрсин параграфы, мәнбәләр, сәһифәләри вә һ. б. планда көстәрилмәлидир. Бир сөзлә план дәрсин әввәлиндән ахырына кими мүәллимин ишинә истигамәт веричи бир документ олмалыдыр.

Дәрс заманы мүәллим плана бахмагдан гачмалы вә буна көрә дә о өз планыны бүтүн инҹәликләринә гәдәр билмәлидир.

Мүәллимин дәрсә белә һазырланмасы вә ону планлашдырмасы јени билик верән дәрсин чох интишар тапмыш типинә аиддир. Башга дәрс типләринә (билији мөһкәмләндирән, учота алан дәрсләр вә һ. б.) аид һазырлыг вә планлашдырма һәмин типләрин хүсусијјәтилә әлагәдардыр.

Мәс.: јазы дәрсинә һазырландыгда мүәллим шакирдләрин кечән јазы ишләрини дүзәлдир, бурахылмыш сәһвләри үмумиләшдирир, анализ едир вә о барәдә көстәриш вермәк гајдасы сечир. Нөвбәти јазы иши үчүн теманы мүәјјән едир вә ону ајдынлашдырыб тәшкил етмәјин гајдасыны дүшүнүр.

Синифдә коллектив чалышмаја һәср едиләҹәк дәрсә һазырлыг, әлагәдар чалышма материалы сечмәкдән вә о мате-

риалын үзәриндә иши нә чүр тәшкил этмәйи мүәййәнләшдирмәкдән ибарәт олмалыдыр.

Дөрдүнчү. Дәрсин кедиши. Бүтүн изаһ олунанлар нәтичә э'тибарилә дәрсин йүксәк кейфиййәтлә апарылмасында өзләрини көстәрмәлидирләр. Лакин чох һалларда һазырлығын гәнаәтбәхш апарылмасына вә дәрсин яхшы планлашдырылмасына бахмаяраг, дәрсин кедишиндә бурахылан чидди ногсанлар онун тәдрис-тәрбийә эффектини азалдыр. Она көрә дә һазырлығын яхшы олмасына әсасланараг дәрсин кедишини башлы-башына бурахмаг олмаз, ону мүәййән педагожи тәләбләр вә гайдалара сөйкәнәрәк апармаг лазымдыр.

Дәрсин кедишиндә ашағыдаки үмуми гайда вә тәләбләрә рәайәт олунмалыдыр.

1. Шакирдләрин дәрсдә дүзкүн тәшкил эдилмәсинә диггәт етирилмәлидир. Бу, юхарыда дейилдийи кими, дәрсин биринчи этапыдыр. Бә'зи мүәллимләр дәрсин бу этапына файдасыз олараг чох вахт сәрф эдирләр. Онлар синифлә яхшы таныш олдугда белә башдан-баша синиф журналында һәр шакирдин адыны вә фамилиясыны охумагла дәрсин 4—5 дәгигәсини итирирләр. Тәчрүбәли вә вахты гиймәтләндирән мүәллимләр синфин шакирдләрилә таныш олдугдан сонра, буну ишә зәрәр вурмадан, гыса мүддәт ичәрисиндә гуртарырлар. Мәс.: онлар 35—40 шакирдин журналдан адыны охумаг әвәзинә, бүтүн шакирдләри көздән кечирир вә дәрсдә иштирак этмәйәнләри журнала гейд эдирләр.

Дәрсин һәмин этапына дахил олан вәзифәләрдән бири дә һәр бир шакирдин өз скамиясында—«иш ериндә» отуруб гаршыдаки мәшғәләни көзләмәсини тә'мин этмәкдир. Бурадаки вәзифәләрдән бириси дә дәрс үчүн лазым олан әяни васитәләрин вә саирәнин вахтында синифә кәтирилмәсидир. Бу этап бүтүн дәрс типләриндә ер тутур. Анчаг бә'зи дәрсләрдә дедикләримиздән башга да моментләр ола билир. Мәс.: дәрс лаборатория мәшғәләсиндән ибарәтдирсә, шакирдләрин тәчрүбәләр үзәриндә нә чүр ишләйәчәкләри дә бу заман мүәййән эдилмәлидир вә һ. б.

2. Эвә верилән тапшырыгларын еринә етирилмәсини арасыкәсилмәдән вә диггәтлә йохламаг лазымдыр. Мүәллим унутмамалыдыр ки, синифдә шакирд һәр нә гәдәр дәрси яхшы баша дүшсә дә белә, эвә верилән тапшырыглары еринә етирмәдән өйрәндийи биликләри, әлдә этдийи бачарыг вә вәрдишләри мөһкәмләндирә билмәз. Эвә верилән тапшырыгларын еринә етирилмәсини тәләб этмәк, ону йохламаг шакирдләри сә'йли олмаға алышдырыр. Тапшырыглары анчаг чалышмалардан (мүмарисәләрдән) ибарәт билмәк доғру дейил. Бурая китаб үзәриндә шакирдләрин мүстәгилл оху ишләри дә дахилдир.

Бу этап да дәрс типләринин чохусуна аиддир. Тәчрүбәли вә ә'лачы мүәллимләр, эв тапшырыгларынын еринә етирилмәсини йохламаг ишини элә апарырлар ки, о ени дәрс үчүн бир һазырлыг тәшкил эдир. Мәс.: мүәллим мүттәфиг совет республикаларындан бирисинин экономикасыны кечмәздән әввәл о республиканын контр картасыны чәкмәйи шакирдләрә тапшырыр. Бу чүр тапшырығын еринә етирилмәсини йохламаг, гаршыдаки дәрсин структурасына дахил олур вә онун үчүн кириш тәшкил эдир.

Әкәр тапшырыг гаршыдаки дәрсин мүндәрәчәсилә биласитә бағлы дейилсә, шакирдләрин диггәтини ени дәрсдән узаглашдырмамаг мәгсәдилә тапшырығын еринә етирилмәсини йохламағы дәрсин ахырына да сахламаг олар. Лакин бу чүр йохлама мүхтәсәр вә сечмә олмалыдыр. Әтрафлы йохламагдан өтрү мүәллим шакирдләрин эв дәфтәрләрини йығмалы вә эвдә йохламалыдыр.

Көһнә дәрс материалынын мәнимсәнилмәсини йохламаг үчүн бир нечә нәфәрдән сорушмалыдыр; лакин дәрсин бу этапына чох да вахт итирмәк олмаз.

3. Ени материалы изаһ этмәйә кечмәздән әввәл, дәрсин темасы вә мәгсәдилә шакирдләри таныш этмәли, онларда ени дәрсә гаршы интерес оятмалыдыр.

Дәрсин темасыны вә мәгсәдини билдирмәдән әввәл көһнә биликләрин элә һиссәсини чанландырмаг лазымдыр ки, о ени дәрсин мәгсәд вә мүндәрәчәсини баша дүшмәйә хидмәт эдә билсин.

Дәрси усталыгла башламаг, дәрсин мүвәффәгиййәтлә баша чатдырылмасы үчүн мүһүмм шәртдир.

Бүтүн предмет үзрә апарылан дәрсләрдә башланғычы әлверишли гурмаға чалышмаг лазымдыр вә бу да мүмкүндүр. Лакин бу шаблон шәклиндә ола билмәз. Бу, мүәллимдән бөйүк усталыг тәләб эдир. Она көрә дә мүәллим бу барәдә дәрсә һазырландығы заман фикирләшмәлидир.

4. Дәрсин кедишинә аид мүһүмм тәләбләрдән бири дә, дәрсин ахырына гәдәр шакирдләри сабит диггәтлә динләйиб чалышмаларыны тә'мин этмәкдән ибарәтдир. Дәрсин әввәлиндә диггәтлә иштирак эдән шакирд, ортасында вә хүсусән ахырына яхын диггәтсиз ола биләр. Мүәллим шакирдләрин дәрсдә ахыра гәдәр диггәтлә вә марагла актив иштирак этмәләрини тә'мин этмәлидир. Бунун үчүн исә бир нечә үмуми гайда вә васитәләрдән максимал дәрәчәдә истифадә эдилмәлидир.

ҹ) Шакирдләрин диггәтлә ишә киришмәләрини дәрсин тәшкилат этапындан башламаг лазымдыр. Шакирдләрин мүәллимдән әввәл синифә кирмәләри, мүәллимин ичәри кирдийи заман бүтүн шакирдләрин аяға галхмалары ади бир гайда олмалыдыр. Шакирдләрин аяға галхмаларынын әһәммиййәти анчаг мүәллимә һөрмәт көстәрмәләри илә түкәнмир, о эйни заманда шакирдләрин диггәтләрини гаршыдакы ишә гаршы чевирмәйә дә чох көмәк эдир.

б) Синфин сакитләшмәси, шакирдләрин дәрси шүурла динләмәләри, диггәтлә дәрсдә иштирак этмәләри ялныз синфин сакитләшмәсилә тә'мин эдилә билмәз. Бунун үчүн әлавә әлчүләр дә көтүрүлмәлидир. Онлардан бириси, шакирдләрин сабит диггәт вә әгли ишләрини тә'мин этмәк үчүн лазым олан шәраити дүзәлтмәкдир. Синфин һавасынын тәмизләнмәси, синфин яхшы ишыглы олмасы, тәнәффүсләрин дүзкүн кетмәси, шакирдләрә дәрсин яхшы баша салынмасы, дәрсдә мүхтәлиф иш нөвләринин (эшитмәк, мүшаһидә этмәк, мүсаһибәдә иштирак этмәк, нәтичәләри гейд этмәк вә һ. б) тәтбиг эдилмәси вә с. шакирдләрдә әмәлә кәлә биләчәк йоргунлуғун гаршысыны алыр вә диггәтсизлийи арадан көтүрүр.

в) Синфин диггәтини күчләндирмәкдән өтрү дәрсин мәгсәд, тема вә планынын шакирдләрә айдын олмасы лазымдыр. Ишин бу чәһәти ени дәрсин башланғычы илә әлагәдардыр ки, бу юхарыда изаһ олунмушдур.

г) Дәрсдә шакирдләрин диггәтини дағыдычы һеч бир ишә вә сөһбәтә йол верилмәмәлидир. Мәс.: ерсиз зарафатлар, кәскин һәрәкәтләр, синифдә кәзинти, демонстрация үчүн гурулмуш установкалар, асылмыш плакатлар вә башга әяни васитәләр, дәрс заманы язы тахтасына узун текст язмаг вә с. шакирдләрин диггәтини дағыдыр.

ғ) Ени материалы изаһ вә шәрһ эдәркән мүхтәлиф методлардан, әяни васитәләрдән, демонстрациядан, мараглы мисаллардан, парлаг фактлардан, образлы ифадәләрдән вә с. истифадә олунарса шакирдләрин диггәтини топламаг даһа асан олар.

д) Шакирдләрдә фикир оятмаг, гаршыларына мараглы суаллар гоймаг, онлары мүстәгилл олараг чаваб ахтармаға чәлб этмәк вә с. дә синифдә диггәти күчләндирир.

е) Охунан предметин, вә биликләринин социализм гурулушу, вәтән мудафиәсиндәки әһәммиййәти вә бунларын зәрурийййәтини шакирдләрин шүуруна чатдырмалы вә мөһкәмләндирмәлидир.

ә) Шакирдләрдән тез-тез сорушмалы, онлары һәмишә чаваб вермәйә һазыр сахламалы. Бу да шакирдләрин дәрсдә активлийинә көмәк эдир.

5. Дәрсин кедишиндә ени тәдрис материалынын изаһ вә ифадәсинин шакирдләр үчүн айдын олмасына хүсуси диггәт вермәк лазымдыр. Дәрсин әлверишли башланмасы вә дәрсдә сабит диггәтин яранмасы ени материалын яхшы баша дүшүлмәси үчүн чох әһәммиййәтлидир, лакин бу кифайәт дейилдир. Ени тә'лим материалыны дәриндән баша салмаг үчүн мүәллим онун шәрһ гайдаларына да диггәт етирмәлидир. Ени материалы изаһ эдәркән мүхтәлиф материаллардан, әяни васитәләрдән, демонстрациядан, факт вә мисаллардан хүсусән социализм гурулушу практикасындан вә саирәдән истифадә этмәйин бөйүк әһәммиййәтини юхарыда көрдүк. Бурада әлавә этмәлийик ки, һәм шәрһ этмә процессиндә, һәм дә биликләри йохлама вә мөһкәмләндирмә процессиндә ашағыдакы әсас моментләри айырмаг лазымдыр: **биринчи**—әсас фактларын, һадисәләрин, предметләрин, эпизодларын әлагәли ардычыл тәсвири; **икинчиси**—онларын айдынлашдырылмасы; **үчүнчүсү**—дәгит үмумиләшдиричи тә'рифләр, нәтичәләр, ганунлар вә гайдаларын верилмәси; **дөрдүнчүсү**—исә—о гайда вә ганунларын тәтбигинә даир мисалларын кәтирилмәсидир.

6. Ени тә'лим материалыны шакирдләрин һафизәсиндә мөһкәмләндирмәк үчүн мүхтәлиф йоллардан истифадә эдилмәлидир. Материалы яхшы баша салмаг һәр нә гәдәр һәлл эдичи рол ойнаса да ону әлавә ишләрлә тамамламаг лазымдыр ки, о да мөһкәмләндирмәк тәдбирләридир. Билийин мөһкәмләндирилмәси процесси һәм дәрс ичәрисиндә вә һәм дә эвдә апарылмалыдыр. Бу барәдә синиф ичәрисиндә апарылан ишләр шакирдләри эв тапшырыгларыны еринә етирмәйә һазырлайыр. Она көрә дә синиф ичәрисиндә билийи мөһкәмләндирмәк үчүн апарылан ишләрә хүсуси диггәт етирмәк лазымдыр.

7. Тә'лим материалыны мөһкәмләндирмәк мәгсәдилә эвә верилән тапшырыглары диггәтлә айдынлашдырмаг чох мүһүмдүр.

Мәктәбләрин бир чохунда бу барәдә бурахылан әди нөгсанлар ондан ибарәтдир ки, дәрсин кедиши плансыз олдуғундан эв тапшырыгларыны изаһ этмәйә мүәллимин вахты галмыр вә чох заман мүәллим зәнкдән сонра сәс-күй арасында анчаг «флан параграф» вә я «флан нөмрәли мәсәләләр» демәйә имкан тапыр. Белә тапшырыг нәтичә дә вермәз. Она көрә дә эвә тапшырыг вермәк үчүн ашағыдакы үмуми гайдалара әмәл эдилмәлидир.

а) Эвә тапшырыг вермәк дәрсин бир (ахырынчы) этапы олдуғу үчүн онун ичәрисиндә тапшырыг үчүн вахт айырмалыдыр. Зәнкә гәдәр мүәллим тапшырыг вермәк ишини дә гуртармалыдыр.

б) Тапшырығын, мәгсәди мүндәрәчәси вә һәчми шакирдләр үчүн айдын олмалыдыр. Нәйи охумаг, нәйи вә һансы мәгсәд үчүн өйрәнмәк лазым олдуғуну көстәрмәк шакирд вә хүсусилә мәктәбин орта вә юхары яшлы шакирдләринә чох вачибдир.

в) Тапшырығы еринә етирмәк үчүн лазым олан методики көстәришләр верилмәли. Мүәллим шакирдләрин һарада чәтинлик чәкәчәкләрини әввәлчәдән билмәли вә тапшырыг вердийи заман бу чәһәтә даир лазымн изаһаты да унутмамалыдыр.

г) Тапшырыг һәр шакирд тәрәфиндән күндәлийә гейд олунмалыдыр ки, бунун да ролу аз дейил.

д) Тапшырыг верәркән шакирдләрин имканларыны вә вахт будчәләрини һесаба алмалыдыр.

8. Дәрсин кедиши илә әлагәдар олараг мүәллимин өзүнә дә бир нечә әсаслы тәләбләр верилир ки, оларын позулмасы дәрсин кейфиййәтинә мәнфи тә'сир көстәрмәйә билмәз. Бу тәләбләр ашағыдакиләрдән ибарәтдирләр:

а) Мәктәбдә һәр бир дәрс нәинки анчаг тәшкилат чәһәтдән һәм дә мүндәрәчә э'тибарилә тамамланмыш бир ваһид олмалыдыр. Она көрә дә мүәллим дәрс үчүн гейд олунмуш планы ахыра гәдәр еринә етирмәлидир. Дәрсләр бир-биринә зәнчир кими бағлыдыр. Әкәр бир дәрсин планы еринә етирилмәзсә, бүтүн кәләчәк дәрсләрин системасы позула биләр. Дәрсдә мәгсәдә чатмағы, мүәллим һәмишә диггәт мәркәзиндә сахламалыдыр.

б) Мүәллим дәрси апарыркән, нә гәдәр кәркин вәзиййәтдә олса о, арасыкәсилмәдән шакирдләри мүшаһидә алтында сахламалы вә онлары диггәтлә өйрәнмәлидир. Шакирдин дәрси эшитмәсини, интизама табе олмасыны, мүстәгилл ишләйә билмәсини вә саирәни әсасән бу йолла өйрәнмәк мүмкүндүр.

в) Дәрсин кедишиндә мүәллим шакирдләрин һәм яш һәм дә индивидуал хүсусиййәтләрини һесаба алмалы вә буну бүтүн синфин иши илә әлагәләндирмәйи бачармалыдыр.

г) Мүәллим шакирдләрин һәгиги индивидуал мүстәгилл ишләрини дәрсдә тә'мин этмәлидир.

ғ) Бүтүн шакирдләри дәрсдә актив иштирак этмәйә чәлб этмәлидир. Бу барәдә ики ифратчылыға чох тәсадүф олунур. Бә'зи мүәллимләр кери галан шакирдләри унудуб дәрсдә анчаг ирәлидә кедән шакирдләрлә ишләйирләр. Бә'зиләри исә эксинә, әсас вахтларыны кери галанлара сәрф эдәрәк ирәлидәкиләри вә хүсусән ә'лачылары көлкәдә бурахырлар. Һәр ики практика зәрәрлидир. Кери галанлара хүсуси диггәт етирмәклә мүәллим ишини бүтүн синифлә апармалы вә ә'лачыларын да актив иштиракларыны тә'мин этмәлидир.

д) Дәрсдә мүәллим шүурлу интизам тә'мин этмәлидир. Айдын шейдир ки, шүурлу интизам олмадан дәрсин йүксәк тәһсил-тәрбийә кейфиййәтини әлдә этмәк олмаз.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

I һиссә.

Педагогиканын үмуми әсаслары

I фәсл. Педагогиканын предмети 4
II фәсл. Тәрбийәнин синфи тарихи характери 14
III „ Педагогиканын фәлсәфи әсаслары 23
IV „ Коммунист тәрбийәсинин мәгсәд вә вәзифәләри . . 27
V „ Мүһит, ирсиййәт вә тәрбийә 35
VI „ Педагогиканын мәнбәләри 48
VII „ Совет педагогикасынын методлары 50
VIII „ Педагогика вә онун башга элмләрлә олан әлагәси . 52

II һиссә

IX фәсл. ССРИ-дә халг маарифи вә мәктәб саһәсиндә дөвләт сиясәти. 54

III һиссә

Ушагларын мәктәбә гәдәр тәрбийәси

X фәсл. Ясли яшлы ушагларын тәрбийәси 63
XI „ Мәктәбә гәдәр тәрбийә 73

IV һиссә

XII фәсл. Мәктәб яшлы ушаглар 87

V һиссә

Тәһсил вә тә'лим теориясы

XIII фәсл. Дидактика һаггында анлайыш 105
XIV „ Әгли инкишаф, үмуми вә политехники тәһсил . . . 109
XV „ Совет дидактикасынын принципләри 125
XVI „ Совет мәктәбиндә тәһсил вә тә'лимин мәзмуну (тәдрис планы, программа вә дәрсликләр) 136
XVII „ Тә'лим методлары 149
XVIII „ Шакирдләрин мүвәффәгиййәтләрини йохламаг вә гиймәтләндирмәк 182
XIX „ Мәктәбдә тә'лим ишләринин тәшкилат формалары . 194

Чапа имзаланды 21/X 1941 ил. Чап листи 13¼.
Бир чап листиндә кетмиш мәтбәә һуруфаты 41216
Автор листи 14. ФГ16075. Сифариш № 1610. Тиражы 1000.

Халг Ерли Сәнае Комиссарлығынын Азполиграфтрестинин „Гызыл Шәрг“ мәтбәәсиндә чап олунду. Бакы, Пионер күчәси, 80.

Гиймәти 5 м. 70 гәп.

Az/-226579

Азербайджанский Государственный Университет им. С. М. Кирова

Авторы: Мехтизаде М.
Халилов С.
Мустафаева Д.

ПЕДАГОГИКА

(на правах рукописи)

Издание Наркомпроса Азербайджанской ССР
Баку — 1942